

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут психології імені Г.С. Костюка

**Олена Завгородня, Валерій Зливков, Сергій Копилов, Олена Котух,
Оксана Краєва, Світлана Лукомська, Владислав Медінцев, Євгеній
Степура, Віра Чудакова, Валентина Депутат**

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ
ІНСТРУМЕНТАРІЙ ІНТЕГРАЦІЇ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ
НАУКОВИХ ВИМОГ І СТАНДАРТІВ ЄС**

Київ – 2023

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ
Лабораторія методології і теорії психології

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ
ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ
НАУКОВИХ ВИМОГ І СТАНДАРТІВ ЄС**

Монографія

Київ – 2023

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені
Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 8 від 27 червня 2023 р.)

Рецензенти:

Валентин МОЛЯКО – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Олена ІГНАТОВИЧ – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України.

Теоретико-методологічний інструментарій інтеграції психологічного знання в контексті наукових вимог і стандартів ЄС : монографія / О.В. Завгородня, В.Л. Зливков, С.О. Копилов, О.В. Котух, О.А. Краєва, С.О. Лукомська, В.О. Медінцев, Є.В. Степура, В.П. Чудакова, В.В. Депутат ; за наук ред. О.В. Завгородньої. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 288 с.

ISBN 978-617-7745-26-5

У монографії висвітлено результати досліджень, здійснених науковцями лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. У центрі уваги авторів – проблема розробки, вдосконалення та застосування теоретико-методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання. З’ясовано структури, в межах яких реалізується інтеграція наукового знання країн-членів ЄС та відповідні принципи наукових досліджень. Інтеграція психологічних досліджень України до європейського дослідницького простору є не лише організаційним викликом, але також передбачає розробку методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання з метою подолання різних негативних аспектів його фрагментації, зокрема кризи відтворюваності. Висвітлено наявні моделі здійснення інтеграції, охарактеризовано провідні принципи опрацювання методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання. Як інтегративні інструменти запропоновано низку аналітичних процедур та багатовимірні моделі. В монографії окреслено можливості інтегративного інструментарію у висвітленні та розв’язанні актуальних психологічних проблем.

Книга адресована фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін.

Номер державної реєстрації наукового дослідження: 0121U107588

© Олена Завгородня, Валерій Зливков, Сергій Копилов, Олена Котух, Оксана Краєва, Світлана Лукомська, Владислав Медінцев, Євгеній Степура, Віра Чудакова, Валентина Депутат

ISBN 978-617-7745-26-5

© Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023

ЗМІСТ

Передмова.....	4
1. Перспективи розширення наукової співпраці між Україною та ЄС: методологічні та організаційні аспекти.....	7
2. Теоретичні засади вдосконалення методологічного інструментарію фасилітації інтеграційних процесів у психології.....	21
3. Розробка узагальненої теоретичної моделі методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання.....	77
4. Інструменти інтеграції емпіричних досліджень.....	110
5. Діалого-культурологічний підхід як логіко-методологічний інструментарій інтеграції психологічного знання.....	121
6. Використання принципів постнекласичної раціональності як інструменту інтеграції психологічного знання.....	145
7. Теоретико-методологічна модель інструментарію ефективної комунікації в контексті стандартів психологічної науки ЄС	157
8. Методологічна модель застосування інструментарію ресурсного підходу в контексті інтеграції психологічної науки України до дослідницького простору ЄС.....	189
9. Теоретико-методологічний інструментарій дослідження самореалізації особистості в контексті інтеграції психологічного знання.....	220
10. Проблема психологічної готовності до інноваційної діяльності в контексті науково-освітньої взаємодії України та ЄС.....	235
11. Інтегративна модель психологічної підтримки осіб, вимушено переміщених внаслідок російської агресії.....	244
12. Інтеграційні принципи та стратегії публічного спілкування як ціннісного діалогу в умовах екзистенційно-воєнної кризи	268
Загальні висновки.....	281
Відомості про авторів	288

ПЕРЕДМОВА

Колективна монографія «Теоретико-методологічний інструментарій інтеграції психологічного знання в контексті наукових вимог і стандартів ЄС» відображає результати досліджень, здійснених науковцями лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. У центрі уваги авторів колективної монографії – проблема розробки, вдосконалення та застосування теоретико-методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання в контексті сучасних викликів. Важливим орієнтиром у розв’язанні зазначеної проблеми є звернення до розробленого Г.О. Баллом раціогуманістичного підходу в людинознавстві, який поєднує обстоювання гуманістичних цінностей зі спиранням на здобутки інтелектуальної культури.

В монографії з’ясовано теоретичні аспекти вдосконалення методол інструментарію інтеграції психологічного знання в перспективі зближення з ЄС, а також окреслено можливості інтегративного інструментарію у висвітленні та розв’язанні актуальних психол проблем.

Монографію підготовлено авторським колективом лабораторії методології і теорії психології під керівництвом Завгородньої О.В.

В передмові окреслено проблематику та зміст роботи.

У розділі 1 (Завгородня О.В., Медінцев В.О.) висвітлено методологічні та організаційні аспекти інтеграції європейського дослідницького простору та перспективи розширення наукової співпраці між Україною та ЄС.

У розділі 2 (Завгородня О.В.) висвітлено історичне та теоретико-методологічне підґрунтя проблеми фрагментарності психологічного знання в контексті сучасної пізнавальної ситуації. З’ясовано досвід та напрямки розробки і вдосконалення методологічних інструментів фасилітації інтеграційних процесів у психології на різних рівнях (ланках) її функціонування.

У розділі 3 (Медінцев В.О.) класифіковано наявні в теоретичній психології інструменти інтеграції за їх методологічними ідеями та критерієм

дескриптивність / прескриптивність; виокремлено як найперспективніші ті інструменти, за допомогою яких можливість розбудови систем понять психологічного знання є 1) ширшою за галузями та дисциплінами та 2) глибшою за деталізацією систем.

У розділі 4 (Депутат В.В.) проаналізовано структуру емпіричного психологічного дослідження, визначено компоненти зазначеної структури; на основі аналізу процесів взаємодій між цими компонентами окреслено можливості системної розробки проблематики та доцільного з позицій інтеграції психологічного знання планування емпіричних досліджень.

У розділі 5 (Копилов С.О.) запропоновано методологічну модель розробки й застосування діалого-культурологічного підходу як методологічного знаряддя інтеграції психологічного знання. Висунуто гіпотезу про те, що інтеграційний діалог виступає змістово-логічною формою здійснення сучасного психологічного дослідження.

В розділі 6 (Степура Є.В.) охарактеризовано низку ідей постнекласичної раціональності (ідеї побудови діалогу між провідними парадигмами, створення розширеного погляду на ті чи інші психологічні явища, вплетення наукової психології в більш широкий культуральний контекст тощо) та розглянуто їх контексті подолання фрагментації психологічного знання. Окреслено можливості застосування ідей та принципів постнекласичної раціональності як інструментів інтеграції концепцій рис особистості.

В розділі 7 (Злишков В.Л) визначено критерії інтеграції дослідницького інструментарію ефективної комунікації під час кризових ситуацій (пандемії COVID-19 та російсько-української війни); представлено комунікативну модель консолідації ресурсів соціальної ідентичності, яка є ключовою в оцінці та розумінні життя людиною.

У розділі 8 (Лукомська С.О.) окреслено феномен інтеграції-дезінтеграції у вимірах діалектики сучасного ресурсного підходу; запропоновано ресурсну модель адаптації особистості до кризових ситуацій; Розширено уявлення про інтегративні базиси ресурсного підходу, пов'язаного зі здатністю людини

використовувати свої особистісні якості, соціальну підтримку, можливості громади у подоланні кризових, стресових життєвих ситуацій.

В розділі 9 (Котух О.В.) Здійснено інтеграцію низки психологічних підходів щодо проблеми самореалізації особи; охарактеризовано психологічні ресурси, які можуть бути предикторами успішної конструктивної самореалізації.

В розділі 10 (Чудакова В.П.) висвітлено досвід опрацювання **проблеми психологічної готовності до інноваційної діяльності в контексті науково-освітньої взаємодії України та ЄС.**

В розділі 11 (Краєва О.А, Завгородня О.В.) здійснено аналіз психологічного стану та проблем, з якими стикаються українці, вимушено переміщені внаслідок російської агресії; запропоновано *інтегративну модель* їх психологічної підтримки та сприяння їх самовідновленню.

У розділі 12 (Копилов С.О.) обґрунтовано інтеграційну роль інтенсивного й всеохопного екзистенційно-ціннісного діалогу як наріжного плану публічного спілкування в умовах глобальної воєнної кризи; визначено психологічні закономірності зазначеного діалогу, його загальну змістову спрямованість, умови продуктивності, шляхи розбудови та форми.

В загальних висновках (Завгородня О.В.) підсумовано основні результати роботи з теми дослідження

Монографію адресовано фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін та всім, хто цікавиться методологією психології.

1. ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОЇ СПІВПРАЦІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС:МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

Впродовж становлення і розвитку ЄС одним з напрямів інтеграції європейських держав є формування центральних організаційних структур і базових методологічних принципів проведення наукових досліджень. Впродовж розвитку ЄС учасникам стало зрозуміло, що наукова діяльність повинна перестати бути лише доповненням до науково-дослідній сфері країн-членів та асоційованих країн, і повинна стати як можна більш конкурентоспроможною на світовому рівні. Фрагментація європейської науково-технологічної системи була визначена як основна проблема, і були зроблені спроби створення більш широкого, єдиного підходу до європейської наукової політики, що з'єднував національний, європейський і міжурядовому рівні. Найбільш повною нормативною базою програми досліджень та інновацій 2021-2027 р. р. є «Програма реалізації Horizon Europe» (Specific Programme implementing Horizon Europe) [7]. Далі в цій статті будуть представлені основні методологічні та організаційні вузли, що визначають сучасні вимоги до наукових досліджень і структури, в рамках яких реалізується інтеграція наукового знання країн-членів ЄС.

Європейський дослідницький простір (era)

ERA було організовано в 2000 році в контексті Лісабонської стратегії. У 2009 році ERA отримала пряме визнання у статті 179 (1) Договору про функціонування Європейського Союзу, яка підняла досягнення ERA на рівень цілі Європейського Союзу. Європейський дослідницький простір (ERA) – це єдиний безмежний ринок досліджень та інновацій, який сприяє вільному переміщенню дослідників, наукових знань та інновацій і підвищенню конкурентоспроможності європейської промисловості. ERA допомагає країнам бути більш ефективними, діючи спільно, тісно погоджуючи свою дослідну політику і програми. Вільний обіг дослідників і знань сприяє кращому транскордонному співробітництву, створенню критичної маси і конкуренції на всьому континенті. Поширення передових досліджень та інновацій відіграє

ключову роль у модернізації європейської системи досліджень та інновацій, щоб вона могла сприяти переходу до цифрових технологій і зміни клімату, а також вирішувати інші актуальні завдання. ERA допомагає країнам бути більш ефективними разом, суворо погоджуючи свою дослідну політику і програми. Вільний обіг дослідників і знань дозволяє (за [8]):

- покращити транскордонне співробітництво,
- наростити критичну масу досліджень і технологій,
- стимулювати загальноконтинентальне змагання.

Європейський дослідницький простір (ERA) спрямований на створення єдиного ринку ЄС для досліджень, інновацій та технологій. Вперше започаткований у 2000 році, ERA допоміг стимулювати дослідження та інновації в ЄС, заохочуючи вільний рух дослідників і знань, а також координуючи національну дослідницьку політику та програми країн ЄС.

У листопаді 2018 року розпочався процес модернізації ERA, орієнтований на поступовий перехід ЄС до «зелених» і цифрових технологій. Були визначені такі цілі оновленої ERA: інвестувати в дослідження та розробки для зеленого та цифрового майбутнього, покращити доступ до інфраструктури та засобів для дослідників, підтримувати мобільність, навички та кар'єрні можливості дослідників, сприяти гендерній рівності та різноманітності, сприяти відкритій науковій практиці.

Одним із ключових стовпів нового ERA є «пакт про дослідження та розробки в Європі». У рамках цієї угоди країни-члени ЄС зобов'язуються дотримуватися спільних принципів і цінностей, орієнтуватися на спільні пріоритетні напрями діяльності, провадити реформи та спрощену політику координації процесів і моніторингу в галузі науково-дослідної діяльності.

ERA— це спільний майданчик країн-членів ЄС та асоційованих країн, побудований для формування консолідованої політики у сфері досліджень та інновацій і забезпечення вільного руху дослідників та знань.

Концепція Європейського дослідницького простору складається з шістьох спільно визначених Європейською Комісією пріоритетів, навколо яких кожна країна ERA формує свою дорожню карту:

- підвищення ефективності національних дослідницьких систем;
- спільне вирішення проблем, зумовлених глобальними викликами;
- вільний ринок праці дослідників;
- гендерна рівність;
- відкрита наука та відкриті інновації;
- розвиток міжнародного співробітництва.

New ERA для досліджень та інновацій

В рамках процесу активізації ERA Європейська комісія опублікувала повідомлення «New ERA для досліджень та інновацій» 30 вересня 2020 року. У повідомленні були оголошені чотири цілі [7]: приділяти пріоритетну увагу інвестиціям та реформам у сфері досліджень та інновацій для підтримки переходу до цифрових і зелених технологій і відновлення Європи, покращити доступ до видатних досліджень та інновацій для дослідників по всьому ЄС, трансформувати результати в економіку, щоб забезпечити ринковий попит на результати досліджень і конкурентоспроможне лідерство Європи в області технологій, домогтися прогресу у вільному поширенні знань, досліджень і технологій за рахунок більш тісної співпраці з країнами ЄС.

За задумом організаторів, New ERA буде: приділяти пріоритетну увагу інвестиціям та реформам у сфері досліджень та інновацій; збільшувати охоплення ринку; посилювати мобільність дослідників і вільний обмін знаннями і технологіями; покращувати доступ до вдосконалення.

Європейський союз стикається з величезними соціальними, екологічними та економічними проблемами, проте завдяки спільним зусиллям Комісії та країн ЄС за останній рік був досягнутий значний прогрес.

Створено нове керівництво. Нове управління ERA дозволяє налагодити більш тісну співпрацю за рахунок створення спеціальної експертної групи. На цьому форумі ERA Комісія та країни ЄС спільно розробляють і координують

реалізацію дій ERA, готують майбутні оновлення політичного порядку денного та забезпечують участь асоційованих країн, відповідних країн, що не входять в ЄС, і зацікавлених сторін. До середини 2022 року буде створена нова система моніторингу. Це включає в себе табло та інформаційну панель, платформу політики, регулярні діалоги політиків та звіти.

Прийнято пакт про дослідження та інноваціях в Європі. Вперше Пакт викладає список із загальних цінностей і принципів, якими керуються дослідження і інновації в Європі і співробітництва Європи з іншим світом. Крім того, Пакт демонструє прихильність європейських країн до New ERA, визначаючи пріоритетні галузі для спільних дій, викладаючи амбіції щодо інвестицій і реформ і вводячи спрощену координацію і моніторинг.

У новій програмі політики ERA викладено 20 конкретних дій ERA на період 2022-2024 рр., покликаних зробити внесок у пріоритетні галузі, визначені у Пакті про дослідження та інновації: 1) активізувати відкриту науку, в тому числі через Європейську хмару відкритої науки (EOSC); 2) запропонувати законодавчу базу ЄС у галузі авторського права і даних досліджень; 3) здійснити реформу системи оцінки досліджень, дослідників та установ; 4) сприяти привабливій дослідницькій кар'єрі, циркуляції та мобільності талантів; 5) сприяти гендерній рівності та відкритості; 6) захистити академічну свободу в Європі; 7) оновити керівництво ЄС для підвищення цінності знань; 8) зміцнити дослідницьку інфраструктуру; 9) сприяти міжнародному співробітництву; 10) зробити науково-дослідні та інноваційні місії і партнерства ЄС ключовими учасниками ERA; 11) ERA для «зеленої» трансформації; 12) прискорити перехід ключових промислових екосистем Європи на «зелені» та цифрові технології; 13) розширити можливості закладів вищої освіти; 14) наблизити науку до громадян; 15) створити дослідну та інноваційну екосистему; 16) покращити доступ до вдосконалення в масштабах всього ЄС; 17) підвищити стратегічний потенціал державних науково-дослідних установ; 18) підтримувати розвиток національних процесів країн ЄС

для реалізації ERA; 19) створити систему моніторингу ERA; 20) підтримувати дослідження та інновації, інвестиції і реформи.

Щоб зробити Європейський дослідницький простір сильніше, необхідно також зміцнити національну політику в галузі досліджень та інновацій. З 2010 року European Semester надає країнам ЄС рекомендації щодо координації і вдосконалення соціальної та економічної політики в ЄС. У цей процес вбудовано рекомендації щодо політики в галузі досліджень та інновацій. Це наочний приклад того, як співробітництво і діалог між Комісією та країнами ЄС призводять до більш ефективної політики.

Платформа обміну знаннями

Платформа обміну знаннями (KEP, The Knowledge Exchange Platform) – це механізм співпраці, який існує з 2015 року, і який дозволяє вести стратегічний і оперативний діалог з європейськими регіонами та містами в галузі досліджень та інновацій. KEP об'єднує вчених, політиків і громадян, щоб обговорити основні проблеми, з якими стикається наше суспільство, і працювати над відновленням Європи і переходом до зелених і цифрових технологій.

Новий робочий план Платформи обміну знаннями (KEP 2.0) було прийнято Європейським комітетом регіонів 25 листопада 2020 р., він повністю узгоджений і сприяє досягненню нових пріоритетів Європейського дослідницького простору. З 2015 року Платформа обміну знаннями організувала важливі заходи на теми досліджень та інновацій в Брюсселі, а також в кількох регіонах та містах Європи. KEP 2.0 є частиною Спільного плану дій, що зв'язує науку, інновації, освіту і культуру в Європейському Союзі. Його мета – зменшити і усунути існуючі прогалини в дослідженнях, інновації та освіті в регіонах і містах ЄС, а саме:

- ефективна мобілізація, консультації та діалог європейських регіонів та міст з питань, пов'язаних з дослідженнями та інноваціями.
- ефективний обмін знаннями між службами Європейської комісії, Європейським комітетом регіонів та її членами.

Події Платформи обміну знаннями:

Стратегічні семінари. Наближення основних концепцій і повідомлень Європейського дослідницького простору до громадян і розширення його охоплення. Проводяться два семінари в рік за участю 100-150 учасників, організованих у Брюсселі.

Однорангові події. Надання можливості регіональним і місцевим суб'єктам просувати свою науково-дослідницьку діяльність і компетенції у конкретній галузі Європейського дослідницького простору; максимум чотири рази на рік, організовані на місцевому рівні. Співпраця регіонів з наукою, спрямована на стимулювання політиків до використання найкращої доступної політики, розвитку діалогу, обговоренню питань місцевої і регіональної політики та залученню громадян. Регіони можуть подати заявку на проведення Табору інновацій, що дасть громадянам можливість висловити свою думку з питань досліджень та інновацій, які зачіпають їх повсякденне життя.

Демонстрація подій. Демонстрація поточних дослідницьких та інноваційних проектів, що фінансуються ЄС, пов'язаних з темою стратегічних семінарів. Організовується партнерами КЕР в Брюсселі або на місцевому рівні. Не рідше одного разу на рік проводиться політичний діалог для оцінки стратегічного співробітництва між Комітетом регіонів та Генеральним директором Європейської комісії з досліджень та інновацій.

Принципи FAIR

У 2016 році в журналі «Scientific Data» були опубліковані «Керівні принципи FAIR (Findability, Accessibility, Interoperability, Reuse) з управління і раціонального використання наукових даних» [9]. Автори виклали свої рекомендації щодо поліпшення можливостей пошуку, доступності, функціональної сумісності та повторного використання цифрових активів. Принципи підкреслюють можливість машинної дії (т. е. здатність обчислювальних систем знаходити, отримувати доступ, взаємодіяти і повторно використовувати дані без втручання людини або з її мінімальним втручанням), тому що люди все більше покладаються на обчислювальну підтримку для

роботи з даними в результаті збільшення обсягу, складності і швидкості виконання і створення даних. Ці принципи, по суті, можна розглядати як розширення загальнонаукової методології, тому вони поширюються і на психологічні дисципліни. Запропоновані наступні принципи FAIR.

Пошуковість: 1. Метаданим і даним присвоюється постійний глобально унікальний ідентифікатор. 2. Дані описуються розширеними метаданими. 3. Метадані включають ідентифікатор даних, які вони описують. 4. (Мета)дані реєструються або індексуються у доступному для пошуку ресурсі

Доступність: 1. (Мета)дані витягуються з їх ідентифікатору з використанням стандартизованого протоколу зв'язку. 2 Протокол є відкритим та безкоштовним і універсальним. 3. Протокол допускає процедуру аутентифікації та авторизації, де це необхідно. 4. Метадані доступні, навіть якщо вони більше не доступні.

Сумісність: 1. (Мета)дані використовують формальну, доступну, спільну і широко застосовувану мову для представлення знань. 2. (Мета)дані використовують словники, відповідні принципам FAIR. 3. (Мета)дані включають кваліфіковані посилання на інші (мета)дані.

Багаторазовість: 1. Мета(дані) докладно описані множиною точних і релевантних атрибутів. 2. (Мета)дані випускаються з чіткою та доступною ліцензією на використання даних. 3. (Мета)дані пов'язані з докладним їх походженням. 4. (Мета)дані відповідають стандартам співтовариства, що відносяться до предметної області.

Кінцевим результатом при реалізації FAIR стане більш суворе управління і контроль над цінними цифровими ресурсами на благо всього академічного співтовариства. Кваліфіковане управління даними і їх раціональне використання, як вказують автори, – це не самоціль, а попередня умова, що підтримує пошук знань та інновації. Сучасна наука вимагає, щоб дані були доступні для пошуку, взаємодії і повторного використання в довгостроковій перспективі, і ці цілі швидко стають очікуваннями дослідників і видавців. Принципи керують впровадженням найбільш базових рівнів належної практики

управління даними і відповідального управління, тим самим допомагаючи дослідникам дотримуватися очікувань і вимог своїх фінансових агенцій. Автори закликають всіх виробників і видавців даних вивчити і впровадити ці принципи, активно брати участь в ініціативі FAIR, приєднавшись до робочої групи. Працюючи разом для досягнення загальних цілей, цінні дані, вироблені нашим співтовариством, будуть поступово досягати найважливіших цілей *справедливості (FAIRness)*.

Відкрита наука (Open Science)

Відкрита наука — це рух, спрямований на те, щоб зробити наукові дослідження (включаючи публікації, дані, фізичні зразки та програмне забезпечення) доступними для всіх верств суспільства, як для аматорів, так і для професіоналів. Відкрита наука — це прозорі та доступні знання, якими обмінюються та розвиваються через мережі співпраці. Рух включає такі практики, як публікація відкритих досліджень, впровадження кампаній з відкритого доступу, заохочення науковців до практики відкритих наукових досліджень, більш широке розповсюдження та участь у науці; спрощує публікацію, описи та продаж наукового знання. Використання цього терміну суттєво відрізняється в різних дисциплінах. «Відкрите дослідження» часом використовується щодо включення в дослідження досвіду мистецтва, гуманітарних і соціальних наук, а також в контексті різних ролей дослідників, які можуть виступати як педагоги, практики, комунікатори.

«Відкрита наука» керується шістьма принципами: відкрита методологія; відкрите джерело; відкриті дані; відкритий доступ; відкрите рецензування; відкриті освітні ресурси. Аргументи на користь використання відкритої науки зазвичай зосереджуються на цінності підвищення прозорості досліджень. Публікація звітів і даних про дослідження у відкритому доступі дозволяє провести ретельну експертну оцінку. Державне фінансування досліджень розглядається як одна з головних причин забезпечення відкритого доступу до наукових статей. Відкрита наука зробить науку більш відтворюваною та прозорою. Відтворюваність науки все частіше ставиться під сумнів, і було

показано, що цього недостатньо для багатьох статей або досліджень у кількох областях, в психології зокрема. Ця проблема була описана як «криза відтворюваності». Зокрема, більше половини дослідників не змогли відтворити власні дослідження [6]. Підходи Open Science пропонуються як один із способів підвищити відтворюваність роботи, а також запобігти маніпуляції даними. Відкритість посилює вплив науки. Вважається, що відкрита наука може сприяти розв'язанню складних питань, інноваціям і соціальній вигоді шляхом підтримки та зміцнення дослідницької діяльності за допомогою використання цифрових ресурсів, які можуть, наприклад, використовувати або надавати структуровані відкриті дані. Аргументи проти відкритої науки, як правило, зосереджуються на перевагах володіння даними та занепокоєнням щодо неналежного використання даних.

Можливості розширення співпраці між Україною та ЄС у сфері досліджень та інновацій

Інтеграція України до Європейського дослідницького простору є частиною імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (відповідно до статей 375–376 Угоди про співробітництво про між Україною та ЄС у сфері науки і технологій). Зазначена угода націлена на створення та реалізацію міжнародних наукових програм, розробок та інновацій, сприяння вільному переміщенню дослідників, знань і технологій, підтримку реформування та реорганізації системи управління науковою сферою та наукових установ, участь в програмах ЄС з досліджень та інновацій [12]. Процес інтеграції української науки до ERA, дорожня карта якого була затверджена ще у 2018 році Колегією МОН [6] та оновлена в 2021р, відбувається зокрема, у таких напрямках: оптимальної транснаціональної кооперації та конкуренції, гендерної рівності у дослідженнях, оптимального обміну та трансферу наукових знань, міжнародної кооперації. При розробці вказаного документу широко використовувалися досвід Австрії та Естонії щодо інтеграції до ERA [10].

Закарбницька війна, розв'язана російською федерацією проти України, стимулювала нові норми міжнародного наукового співробітництва, посилення міждисциплінарної взаємодії наук й науково обґрунтованих практик з метою розв'язання глобальних проблем, розвиток ідеї самодостатньої загальноєвропейської інноваційної екосистеми. В реалізації цієї ідеї центральне місце відводиться європейському дослідницькому простору. ERA також грає важливу роль в русі ЄС до його стратегічних цілей: стратегія розумної спеціалізації, місійно-орієнтована інноваційна політика та партнерства для регіональних інновацій.

Враховуючи стратегічні плани та цілі ЄС, важливим є використання можливостей розширення співпраці між Україною та ЄС у сфері досліджень та інновацій в умовах військового стану та післявоєнного відновлення. Зростання присутності України в ERA сприятиме її післявоєнному інноваційному зростанню та розвитку науки в довгостроковій перспективі.

Інтеграція України до ERA відкриває додаткові можливості для розвитку національної дослідницької системи за рахунок комунікації між українськими вченими та дослідниками з країн ЄС, спрощення доступу до публікацій, відкритих наукових даних і знань, запровадження державної підтримки інноваційної діяльності та нових процедур передачі знань, захисту та ефективного використання інтелектуальної власності.

Важливим є використання «вікна можливостей» для розширення співпраці між Україною та ЄС у сфері досліджень та інновацій. Євроінтеграційні прагнення України, надання нашій державі статусу кандидата в ЄС, потреба у допомозі з боку ЄС у післявоєнній відбудові актуалізують завдання прискорення інтеграції в ERA. Для України інтеграція до ERA є інструментом поглиблення співпраці з науковою спільнотою ЄС та адаптації до стандартів і норм Європейського Союзу у сфері науки й інновацій. Держава забезпечує інтеграцію національного дослідницького простору до ERA відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Національна система науково-інноваційної діяльності не може бути ефективною без розвинутого міжнародного співробітництва, яке сприяє інноваційному розвитку країни та зміцненню її науково-інноваційного потенціалу. Вже набутий досвід участі в європейських програмах (напр., успішний досвід співпраці Сілезького технологічного університету «Сілезька політехніка в Глівіце» та Інституту економіки промисловості НАН України), уточнює і розширює напрямки науково-інноваційної співпраці між Україною та ЄС. Реалізація цих напрямків сприятиме вдосконаленню національної політики у сфері розвитку науки, створенню спільної дослідницької інфраструктури, реалізації міжнародних проєктів [11].

Постають завдання оновлення та вдосконалення дорожньої карти з інтеграції науково-інноваційної системи України до ERA. Впровадження дорожньої карти передбачає: гармонізацію політики у сфері науки та інновацій відповідно до стандартів та норм ЄС; розширення доступу до наукових та інноваційних програм ЄС; розвиток дослідницьких інфраструктур України та їхню інтеграцію до інфраструктур ЄС; створення сприятливих умов для міжнародної та міжгалузевої мобільності вчених; застосування комплексного гендерного підходу у сфері науки та інновацій; застосування принципів відкритої науки та використання інструментів відкритого доступу ЄС; розвиток інноваційної інфраструктури з урахуванням кращих європейських практик; інтернаціоналізацію наукових досліджень та інновацій за межами ЄС [14].

8 жовтня 2022 року Уряд ухвалив Розпорядження «Про затвердження Національного плану відкритої науки». Документ є важливим кроком на шляху інтеграції науки України до ERA. Реалізація документа забезпечує виконання Угод між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, з іншої. Україна приєдналася до країн ЄС, які мають затверджений план реалізації принципів Open Science. Дальша реалізація Національного плану відкритої науки спрямована на створення нормативно-правових передумов на формування державної політики Відкритої науки; надання зацікавленим особам відкритого доступу до приладів, інструментів та інших засобів отримання наукових

результатів; забезпечення обробки наукових даних з урахуванням принципів FAIR; прискорення руху наукової інформації, забезпечення доступу до актуальної наукової інформації без будь-якої дискримінації; забезпечення більшої прозорості науково-освітнього простору[14].

Висновки

За роки функціонування спільного наукового простору ЄС розроблено організаційну, правову та методологічну основу кооперації дослідників країн-учасниць. Вхідження в цей науковий простір пов'язано з виконанням багатьох умов і діяльністю участю дослідників в роботах спільних платформ обміну знаннями, постійно діючих і календарних семінарів. Інтеграція психологічних досліджень України та дотичних до них практик до ERA та інших європейських структур є не лише організаційним викликом, але також передбачає розв'язання низки методологічних проблем. В зв'язку з необхідністю поєднання дослідницьких ресурсів наукових шкіл України та країн ЄС важливою є розробка методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання з метою подолання негативних аспектів його фрагментації. Вже зараз, не чекаючи додаткових інструкцій, наші психологи можуть у своїх дослідженнях дотримуватися принципів FAIR, що істотно підвищить ступінь інтеграції української психологічної науки в науковий простір ЄС. Також ми можемо зробити свій внесок у розвиток теорії і методології європейської інтеграції шляхом популяризації та критичних дискусій навколо досліджень, проведених у нашому інституті. Зокрема, виконаних під керівництвом Г.О. Балла досліджень, спрямованих на вдосконалення комунікаційних технологій в науковому процесі та інтеграцію психологічного знання [1; 4; 3; 4 та ін]. Проблема теоретико-методологічної інтеграції в психології стає все більш гострою, для її вирішення необхідна широка і дієва кооперація вчених усього світу. Інтеграція може допомогти подолати серйозну кризу, пов'язану з невдачею реплікації. Відповіддю дослідників на цю кризу відтворюваності є рухи відкритої науки та інтеграції психологічного знання, і обидва можуть підвищити прогностичну цінність психологічних теорій та сприяти подоланню

кризи. Будемо сподіватися, що сформовані в ЄС профільні дослідницькі платформи, принципи FAIR та інші складові Європейського наукового простору стануть ефективними інструментами вирішення проблем інтеграції психологічного знання на глобальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г. О., Медінцев В. О. Методологічні питання вдосконалювання наукової комунікації з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2011. №2(22). <https://doi.org/10.33407/itlt.v22i2.457>.
2. Завгородня О.В. Розробка концепції різнорівневої інтеграції психологічного знання. *Психологічний часопис*, том 6, №4 2020. с.238-247. DOI <https://doi.org/10.31105/1.2020.6.4>
3. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці: монографія. Балл Г.О., Бастун Н.А., Губенко О.В. та ін. /за ред. Г.О. Балла. Кіровоград : Імекс-ЛТД. 2012. 312 с.
4. Медінцев В. А. Вопросы интеграции психологического знания в контексте системного описания культуры. *Системная психология и социология*. 2018. № 4 (28). С. 14–25.
5. Україна приєдналася до країн ЄС, які мають затверджений план реалізації принципів Open Science. 2022. Ел. Ресурс: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/ukraine-priednalas-do-krajin-ies-shcho-maiut-zatverdzhenyi-plan-realizatsii-pryntsyviv-vidkrytoi-nauky>
6. Baker M. (2016). Is there a reproducibility crisis? *Nature*, 533, 452-454.
7. Council Decision (EU) [2021/764](#) of 10 May 2021 establishing the Specific Programme implementing Horizon Europe – the Framework Programme for Research and Innovation, and repealing Decision 2013/743/EU (OJ L 167I, 12.5.2021, pp. 1-80)
8. European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, *The new European Research Area*, Publications Office of the European Union, 2021, <https://data.europa.eu/doi/10.2777/2736>

9. Wilkinson, M., Dumontier, M., Aalbersberg, I. et al. The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. *Sci Data* 3, 160018 (2016). <https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18>
10. Бородіна О.А. Освітньо-науковий простір як фактор модернізації економіки України. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент», випуск 1 (87), 2021 с.10-14
11. Залознова Ю. С., Солдак М. О. Міжнародний високотехнологічний кластер як складова сучасної концепції європейської інтеграції до науково-освітнього та інноваційного простору. Вісник економічної науки України. 2021. № 2. № 2 (41). С. 113-126. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2021.2\(41\).113-126](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2021.2(41).113-126).
12. Калюжна Т. Г., Самко А. М. Модернізація післядипломної освіти України на шляху до євроінтеграції. Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Спецвип. 2022. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. С. 110-117. DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.spec.1.21>
13. Щодоінтеграції України до Європейського Союзу у сферах освіти і науки. 05 травня 2023. https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/236180.html
14. Нові програми, Відкрита наука, розвиток дослідницьких інфраструктур: плани МОН у науковій євроінтеграції на 2022 рік <https://lpnu.ua/news/novi-prohramy-vidkryta-nauka-rozvytok-doslidnytskykh-infrastruktur-plany-mon-u-naukovii>
15. Шишкіна М.П., Пінчук О.П. Відкрита наука в умовах інтеграції освіти України до європейського дослідницького простору. Вісник НАПН України, 2023, 5(1) С. 1-7. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5124>

2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ФАСИЛІТАЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПСИХОЛОГІЇ

Останнє століття стало свідком вражаючої експансії психології, стрімкого збільшення обсягу її функціонування, особливо за кількісним критерієм (зокрема, обсяг здійснюваних досліджень), поглиблення її галузевої та дисциплінарної диференціації. Психологія надзвичайно розширила коло своїх інтересів – вона звертається до величезної кількості явищ, які охоплюють практично всі сфери людського життя. Технологічний апарат дослідження надзвичайно розширився, що сприяло паралельному зростанню досвіду, специфічному для кожної окремої дослідницької області. У результаті сфери аналізу розмножилися та відокремилися одна від одної, у процесі спеціалізації, властивої і для інших професійних систем. Процес спеціалізації становить форму прогресу дисципліни, її здатності вирішувати відповідні проблеми все більш спеціалізованими та ефективними способами. Проте на відміну від багатьох інших фахових галузей у випадку психології зв'язки, що поєднують спеціалізовані сектори знань і досвіду, є слабкими. Сучасна психологія не є єдиною системою, у межах якої спеціалізуються фахівці, а є комплексом роз'єднаних галузей знань і практик, які мають власні мови, методи, а також інституційні способи поширення (наприклад, свої часописи) [78].

Чимало дослідників висловлюють занепокоєння методологічною ситуацією, що склалася в психології. Ретроспективний погляд на її історію наводить численні свідчення постійного переосмислення пізнавального поля психології та його меж. Діапазон визначень предмета дослідження коливається від вкрай суб'єктивістських, проблемних щодо верифікації, до вкрай об'єктивістських, що ведуть до редукції і втрати специфіки психології. З різноманітністю визначень предмета психології тісно пов'язана проблема фрагментованості психологічного знання. Це стає перепорою для розвитку психології та ефективного її використання. Крім того сучасна психологічна наука переживає кризу внаслідок невдачі реплікації (лише 30% усіх психологічних експериментів, хоча вони виходили з поважних теорій, не були

відтворені; також більше половини дослідників не змогли відтворити власні дослідження [28]. Відповіддю науковців на зазначені виклики стали, з організаційної сторони, рух відкритої науки (обговорюваний в 1.1.), з іншого боку, розробка методологічних інструментів інтеграції психологічного знання, зокрема, побудова широких метатеоретичних моделей. Обидві лінії можуть посприяти подоланню роздробленості психологічного знання, підвищити прогностичну цінність психологічних теорій.

Мета дослідження – висвітлення теоретичних засад, напрямків та перспектив розробки інтеграційного інструментарію в психології, що передбачає виконання таких завдань: висвітлення контексту —сучасної пізнавальної ситуації та стану психології; з'ясування спрямованості та форм інтеграційного інструментарію на метатеоретичному рівні; окреслення багатовимірної моделі психологічної феноменології, визначення можливості фасилітації інтеграції на рівні емпіричного дослідження; окреслення проблеми сприяння інтеграційним настановам дослідника.

Фрагментованість психології в контексті сучасної пізнавальної ситуації

Зміни реальності ХХІ ст. вимагають і нових способів її опису. Соціогуманітарне знання в цілому і психологічне, зокрема, не встигає реагувати на появу нових соціокультурних та психологічних процесів і явищ, їх зростаючу динаміку. Сучасна пізнавальна ситуація може бути охарактеризована через такі тенденції: зростання між- та трансдисциплінарних досліджень; інтерес до маргінальних, менш опрацьованих в культурі тем; інтерес до латентних ліній пізнання, до різних інтелектуальних традицій; розвиток гуманітарної методології; зростання виявів складності, різноманітності й невизначеності в різних сферах життя, науки і культури; низку явищ, які отримали назву «turns» («повороти», «зсуви»); міждисциплінарної інтеграції знання, зростання впливу постнекласичного ідеалу раціональності, принципів мережі в організації знання, поліпарадигмальності тощо [4; 7; 21 та ін.].

Для сучасних соціогуманітарних наук властиві такі тенденції:

- тенденція до притишення парадигмальних воєн; толерантність до інших пізнавальних логік, констатація поліпарадигмальності сучасного соціогуманітарного знання, прийняття наявного різноманіття позицій, спроби взаємоузгодження ідей, обґрунтування категорій міжпарадигмального діалогу, комунікативної раціональності; поєднання різних пізнавальних практик, їх взаємодоповнювальність, а також «змагальність» і взаємодія в формі діалогу і критичного осмислення;

- взаємодія природничих та соціогуманітарних наук, когерентність досліджень, збільшення впливу гуманітарного компонента, обґрунтування специфічних рис, властивих гуманітарному знанню; визначення спільного і відмінного в природничо-науковому та гуманітарному еталонах пізнання;

- застосування методів, базованих як на строгій логіці, так і на науково-творчій уяві (методи апроксимації, історичної реконструкції); проведення міждисциплінарних проблемно-орієнтованих досліджень, предметом яких є складні саморозвивальні системні об'єкти, що вивчаються в окремих науках фрагментарно;

- ревізія погляду на суб'єкта пізнання (дослідника), визнання взаємодії зовнішнього світу з внутрішнім світом суб'єкта пізнання в процесі дослідження і необхідність розгляду цієї взаємодії як чинника впливу на процес і результати пізнання з метою адекватного прочитання вже наявних моделей досліджуваних явищ та кращого їх розуміння; зокрема, це стосується впливу контексту, цінностей, методу дослідження: а) контекстність пізнання; необхідність врахування контексту у процесі дослідження, а також врахування реконструйованих культуральних, субкультуральних і ситуативних контекстів для трактування вже наявних моделей реальності; б) визнання ціннісної зумовленості пізнання; в) врахування впливу методу на формування моделі реальності (обраний метод, фокусуючись на певних аспектах реальності, яскраво їх репрезентує, залишаючи інші аспекти невиявленими або «в тіні»);

- створення особливих стратегій дослідження на основі нових інформаційних технологій, зокрема методів комп'ютерного моделювання (що дають змогу уникнути втручання в хід розвитку досліджуваних явищ);
- тенденція врахування у дослідженнях культурно-символьної мережі людського досвіду; залучення ідей космогенезу, коеволюції, мережі взаємозв'язків, єдності всесвіту, діалогу, синергетики, історизму, ймовірного розвитку; створення багатовимірної загальнонаукової картини світу;
- розрізненість наукової спільноти, де дослідники спираються на різні базові ідеї та метафори та порушення спадкоємності пізнання (зокрема, може бути протистояння або взаємне несприйняття дослідників-«традиціоналістів» та «інноваторів»);
- криза універсалізму в соціогуманітарному знанні, постколоніальна та гендерна критика, утвердження емік-підходів, WEIRD-проблема.

Зміни соціокультурної та пізнавальної ситуації спричиняють необхідність постійного самооновлення психологічної науки і практики, нових трансформаційних стратегій, рефлексії та самоосмислення.

Стан психології: актуальні виклики. Важливу роль в історії психології зіграла позитивістська методологія, зокрема, для конституювання психологічного знання, проте вона виявилася недостатньою для досягнення багатовимірної психологічної феноменології і несприятливою для вивільнення психології від сумнівів у власній науковості (чи є наукою і якою мірою?), позиції мігранта та самооплакування [105]. Значна частина дискусій про статус науковості психології пов'язана з питанням про те, на який еталон (природничо-науковий або гуманітарний) їй слід орієнтуватися і яким критеріям науковості відповідати. На думку Я. Вальсінера, психологія – «самооплакувальна» наука, вона не може прийняти себе, бореться із власною ідентичністю, намагається жити за стандартами, узятими з інших наук [105]. А. Тоомела вважає, що є кілька важливих і теоретично обґрунтованих методологічних принципів, які можна знайти в довоєнній психології (переважно в континентальній Європі), але які зникли із сучасної психології. Майбутню психологію, на його думку,

можна будувати з розумінням того, що не все нове краще за старе і не все, що зникло в історії психології, зникло з раціональних причин; а методологічне мислення деяких довоєнних психологів, можливо, набагато випереджало нинішні панівні у психології тенденції [97; 98]. Можливо, сумніви в статусі психології багато в чому зумовлені застосуванням природничо-наукових норм для оцінки галузі, яка є значною мірою гуманітарною. Такої думки дотримуються представники новоствореної культурної психології, які розглядають психологію як науку про способи людського буття. Буття відноситься до процесу існування — через побудову людського світу тут, а не до онтологічного стану. Цей напрям має свої джерела в працях Лева Виготського, Джорджа Герберта Міда, Анрі Бергсона, а також в традиціях холістичної та гештальт-психології. Новостворений напрям утверджується як наука про специфічно людські способи існування на відміну від бігевіоризму, який домінував у психології протягом більшої частини 20-го століття та його наступника у формі когнітивізму. Специфічно людські способи взаємодії опосередковані культурою. Люди створюють, відновлюють, винаходять складні культурні інструменти для життя, розваги та роботи, а також засоби для того, щоб робити інші інструменти. Люди винаходять релігійні, економічні та правові системи; створюють витончені засоби естетичної насолоди; вони мають можливість сконструювати особисту, групову чи національну ідентичність, яка може бути покликана узаконити вбивство сусідів чи самогубство. На думку представників культурної психології, психологічна наука має починати з осягнення феноменів вищих психологічних проявів, а потім дивитися на те, як їх нижчі аналоги реорганізуються згори. Такі дослідження неминуче міждисциплінарні та пов'язують психологію з антропологією, філософією, соціологією, історією та біологією розвитку [98].

Я. Смедслунд вважає, що психологія не може бути об'єктивною емпіричною наукою через те, що на її об'єкт дослідження впливають соціальні взаємодії, включаючи сам експериментальний процес; отримувані дані є більш псевдоемпіричними, ніж емпіричними; досліджувані процеси носять

незворотний характер; число незалежних змінних надто велике, щоб зробити обґрунтовані висновки про причини явища [87]. Криза покладання на позитивістську методологію також виявляється у недостатності лише екстраспективного опису явищ. Людину можна вивчати як об'єкт спостереження, проте результати пізнання будуть поверхові; розуміння людини передбачає діалог, ставлення «ти, співбесідник», а не погляд як на «механічний об'єкт або дзеркало проєкцій». Психологічне пізнання людини має специфічні гуманітарні характеристики: аксіологічність, надання сенсу, культуральна контекстність, рефлексивний характер, процесуальність, текстуальна та лінгвістична орієнтованість. Є сумніви, чи адекватно застосування природничо-наукових норм для оцінки наукового статусу психології; чинною є ревізія критеріїв науковості.

Більшість дослідників бачать сутність кризи у відсутності в психологів узгоджених позицій щодо майже всіх значних питань психології. Фрагментарність, парадигмальна розрізненість психологічного знання перешкоджає розвитку, використанню та авторитетності психології [112]. В психології є надмірність фактів, зауважує S.B. Sarason, проте немає контексту всеохоплюючої концепції, в якому можна було б розташувати ці факти [80]. На думку А. Тоомела: «За останні 60 років в психологічних дослідженнях були отримані тисячі, якщо не мільйони, статистично встановлених зв'язків різних змінних один з одним. У той же час багато фундаментальних питань навіть не ставилися через обмеженість методологічного мислення... Вивчення фрагментів мало що дає для розуміння людської особистості в цілому» [98, р. 18]. П. Мель відзначає, що в психології спостерігається дефіцит кумулятивного ефекту на відміну від таких наук як астрономія, молекулярна біологія, генетика [60].

G.R. Henriques [47] так характеризує стан психології: 1) відсутнє узгоджене визначення психології; 2) немає загальноприйнятого визначення її предмета; 3) широке поширення понять, які змістовно перетинаються; 4) велика кількість парадигм, що ґрунтуються на фундаментально відмінних (різних)

епістемологічних підставах; 5) вузька спеціалізація стає все більш домінантною на шкоду генералізації і, таким чином, проблема фрагментації тільки зростає.

В умовах фрагментованості велика кількість отриманих в емпіричних дослідженнях фактів призводить до дезорієнтації дослідника внаслідок неможливості їх інтеграції в рамках теорії більш високого рівня абстракції, що починає негативно позначатися на розвитку галузі знання в цілому.

Найважливішими соціальними чинниками, що визначають динаміку інтеграції в психології є глобалізація (посилюється професійне спілкування, виникає необхідність єдиних стандартів професії) й широке включення психології в практику. В сфері практичних застосувань психології вже встановилася традиція еклектичного використання елементів різних теорій, що породжує і тенденцію до осмислення співвідношення теорій. Інформаційний обмін, потреби практики, необхідність розробки єдиних стандартів професії стимулюють стихійні інтеграційні процеси.

Зумовлена перевагою екстенсивного розвитку (щодо інтенсивного) фрагментованість (сегментованість, секторизація) психології на сьогодні стає перепорою для інтрадисциплінарної міжгалузевої взаємодії, гальмує формування трансверсальних компетентностей психологів, призводить до зменшення їх можливостей широкого бачення, осягнення перспектив, і як наслідок — до гальмування прогресу психології в цілому. Сегменти, фахові сектори, як правило, становлять закриті спільноти практик, які характеризуються своїми мовами, технічними пристроями, традиціями, стандартами та ритуалами зі зростаючим взаємним відокремленням. Це перешкоджає використанню інформації та знань, накопичених і капсульованих в окремих секторах, для ампліфікації й розвитку психологічного знання та прогресу психології в цілому [78].

Фаховий прогрес як акумуляція знань, досвіду та досягнень відбувається переважно екстенсивно, в межах роздроблених спеціалізованих сфер інтересів. Це відбувається через прогресуючу диференціацію феноменів компетентності та підвищення технічного та технологічного оснащення спеціалізованої

діяльності. Критичною є недостатність осмислення різного суперечливого досвіду з ширших позицій, розробки міжсекторальних медіаторів, об'єднувальних метатеоретичних принципів та інших інструментів інтеграції, що зміцнило б здатність психології до інновацій та впливу. Фрагментованість психології послаблює її соціальний імідж і вплив на суспільство. Неспроможність психології закріпити спеціалізовані пояснення та стратегії в загальній дисциплінарній структурі перешкоджає авторитетності психологічної науки, зменшує довіру до психологічних втручань. Інтеграція є важливою для визнання психології, соціальних та іміджевих переваг і впливу на суспільство

Суспільство та інституції довіряють концепціям та базованим на них практикам не лише через їхню підтримку в межах вузького фахового сектора, але й тому, що практики вважаються такими, що ґрунтуються на загальних теоретичних засадах авторитетної науки, а ефективність певної практики підтверджується незалежними науковими дослідженнями.

Фрагментованість психології та роз'єднаність психологів зменшує шанси продукувати інтерпретації, ідеї, рішення та дії в контексті викликів людству (що стосуються окремих осіб, груп та країн) – війна, міграція, економічна нерівність, демографічна трансформація, зміна клімату, проблеми громадського здоров'я, урбанізація, старіння людства, цифрові форми суб'єктивності та взаємин тощо. Означені проблеми можна визнати різноманітними проявами глобальних тенденцій, які суттєво впливають на стан людини і людства. Відповідно, потрібні об'єднувальні засади метатеорії, щоб доповнити спеціалізоване вузьке, але детальне бачення ширшими інтерпретаційними рамками, що дасть змогу досягнути фундаментальну психологічну динаміку в стрімких змінах сучасності і вибудовувати дизайн психологічних інтервенцій.

Для прогресу психології необхідною є розробка, опрацювання, вдосконалення методологічних інструментів узгодження складного, роз'єданого і суперечливого психологічного знання в різних сферах психологічної науки і практики. Вказані інструменти можна розглядати як сукупність моделей в широкому розумінні (схем, патернів, алгоритмів,

евристик, технік та інших конструктів фахової діяльності), продуктивних в різних галузях психології, спрямованих на дослідження психологічних явищ, можливостей впливу на них, вдосконалення концепцій і технологій втручання та здійснення фасилітуючого ефекту на зазначені процеси. Такими інструментами можуть бути поняттєві засоби високого рівня абстракції, використовувані в описах психологічної феноменології, медіатори міжпарадигмальної взаємодії, прогностичні моделі психології та її галузей, відповідні сучасній пізнавальній ситуації та культурним контекстам. Концептуальне різноманіття у сучасній психології зумовлює необхідність вводити в проблемне поле науки засоби конструювання психологічного знання, схеми предметної області науки, багатовимірні моделі, здатні репрезентувати психологічну феноменологію у якнайширшому контексті.

Розробка інструментів інтеграції знання з різних сфер психології має враховувати як гносеологічний, так і онтологічний аспекти. Врахування гносеологічного аспекту передбачає аналітичні процедури, спрямовані на доцільне виокремлення і сполучання конструктивних складових концепцій, що відповідають різним варіантам пізнання психологічного явища та здійснення впливу на нього. У онтологічному аспекті будь-яке явище становить цілісну форму буття і саме таким має бути досліджено, що передбачає узгодження суперечливості різних пізнавальних оптик та обґрунтування відповідних методологічних інструментів.

Різнманіття у сучасній практичній психології зумовлює необхідність формувати моделі концептуально обґрунтованих психологічних інтервенцій, психотехнік, за допомогою яких здійснюється цілеспрямований психологічний вплив, а також моделі, що відображають зв'язок теоретичних конструкцій та відповідних психотехнічних структур. Доцільно враховувати те, що психологічні теорії і психотехнології відрізняються не тільки своїми вихідними положеннями, але й особливостями представлення їх змісту. Тому перспективною видається розробка, вдосконалення і застосування інтегративних моделей різного типу (від моделей-метафор до максимально

формалізованих). В контексті сказаного також необхідні теоретико-методологічні інструменти для формування та вдосконалення відповідних сучасним викликам моделей здійснення інтегративних проєктів.

Сенс інтеграційних зусиль можна окреслити таким чином. Розробка широкого діапазону методологічних засобів інтеграції психологічного знання створить важливі передумови для його збагачення, вдосконалення та практичного застосування. Вдосконаленню психологічного знання сприятиме посилення міжгалузевого обігу інформації, формування трансверсальних компетентностей психологів, зростання можливостей використання знань, отриманих в окремих сегментах, для ампліфікації мисленнєвих конструктів та розширення способів діяльності в інших галузях психології. Спрямована на інтеграцію взаємодія спеціалістів, осмислення досвіду різних галузей, опрацювання міжгалузових медіаторів, об'єднувальних принципів та метатеоретичних засад дисципліни посилило б здатність психологічної спільноти до інновацій та впливу на суспільство, зміцнило б авторитет і престиж психології. Ефективність доцільних в різних контекстах психологічних втручань мала б ґрунтовні підтвердження, докази на основі незалежних досліджень. Зросла б довіра до психологічних ініціатив та пропозицій, оскільки вони б ґрунтувались на загальних теоретичних засадах авторитетної науки. Узгодження окремих психотехнік та загальнодисциплінарних стратегій, доповнення спеціалізованого детального розуміння ширшими інтерпретаційними рамками та баченням перспективи, забезпечило б більше можливостей для продукування творчих ідей, обґрунтованих рішень в контексті стрімких змін сьогодення, дало б змогу психологам глибше осягнути психологічну динаміку подій та запропонувати гідні фахові відповіді на пізнавальні, соціальні та екзистенційні виклики.

Принципи розробки й вдосконалення методологічного інструментарію інтеграції

В роботі ми спираємося на загально-наукові принципи цілісності, активності, розвитку та взаємодії. Згідно із цими принципами, розвиток сфери психології ми розглядаємо як її еволюційно спрямовані якісні зміни – зростання

диференційованості та інтегрованості, досягнення більшої внутрішньої узгодженості та цілісності через осягнення суб'єктами сфери психології її сенсу, екзистенційного призначення, через активну взаємодію зазначених суб'єктів, спрямовану на подолання перешкод на шляху посилення культуротвірної функції психології, її гуманізувального впливу, що, зокрема, передбачає інтеграційні зусилля. Цілеспрямована інтеграція пов'язана з налаштуванням на сполучення і комунікацію всього цінного, накопиченого психологією, попри суперечності, об'єднання елементів (різних ідей, підходів, методів, технологій) в мережу з достатнім діапазоном свободи.

Засадничим для нашого підходу є принцип раціогуманізму, що спирається на розроблену Г.О. Баллом концепцію раціогуманістичної світоглядної та методологічної орієнтації в людинознавстві. Концепція передбачає увагу до ціннісного аспекту наукової діяльності; конструктивну ревізію трансдисциплінарних категорій, із категорією раціональності включно; орієнтацію на гармонійний раціоналізм, який спирається на інтелектуальну культуру в її найширшому розумінні (а відтак передбачає діалогічну взаємодію логічно обґрунтованих та інтелектуально осягнутих позицій, розвиток потенціалу різних позицій через діалог); вимоги забезпечення адекватності, змістовності, логічної чіткості, ясності моделей (зокрема, системних описів) досліджуваних процесів з урахуванням їхньої складності; побудову відповідного методологічного інструментарію.

У вдосконаленні методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання доцільними виступають принципи потрійного моделювання досліджуваної психологічної феноменології; спіралі розуміння та постійного «відточування» інструментарію; рефлексивного «лінзоаналізу»; принцип ресурсної відкритості; доповнювальності; транссистемності; прийняття антиномічності психологічної феноменології; сприйнятливості до контекстів сучасності та потреб практики; широкого трактування моделі; врахування різнорівневості психологічної науки [10]. Окреслимо більш детально деякі з них.

Принцип потрійного моделювання досліджуваної феноменології. Зазначений принцип пов'язаний з уявленням про три сфери бачення психологічних явищ та поняттям «ученого незнання» (вираз М. Кузанського в творі “De Docta ignorantia”). «Учене незнання» невіддільне від глибокого погляду на психологічну феноменологію, зокрема, коли мова йде про духовно-екзистенційні джерела особистості. Ми виокремлюємо: 1) сферу проясненого, ясного бачення (мережа видимих та пояснюваних фактів), 2) сферу проблемного, мінливого або тьмяного бачення (мережа частково видимих, але недостатньо пояснюваних фактів), 3) сферу потенційного знання, невидимого, невідомого, варіативно-гіпотетичного, уявлюваного в різних варіантах. В залежності від сфери змінюються вимоги до розробки та адаптації інтеграційного інструментарію.

Принцип рефлексивного «лінзоаналізу» методологічного бачення полягає у рефлексії багатовимірності, багаторівневості та плинності психологічної феноменології, рефлексії взаємин між суб'єктом та об'єктом дослідження, суб'єктивності дослідника і суб'єктності досліджуваного (надання голосу об'єкту дослідження), аналізі обмеженості окремих позицій і способів (методологічних «лінз») трактування, виявленні пізнавальних упереджень, їх соціально-психологічних, когнітивних та мотиваційних чинників (зокрема, психологічних захистів); вказані принципи запобігають абсолютизації та ригідності дослідницьких настановлень, сприяють гнучкому використанню методологічних інструментів. Слід відзначити, що суб'єктивність є однією з характеристик нового методологічного інструментарію, оскільки створюючи його, розробник спирається на власний варіант суб'єктивної картини психологічної феноменології. Виходячи з факту «присутності» автора в творі існує необхідність рефлексивного опрацювання суб'єктивності (переживань, прагнень, ціннісних пріоритетів) розробника методологічного інструментарію, простеженні зв'язків та спадкоємності різних близьких йому ідей, певного зрізу наукової культури, його проєкцій щодо об'єкта дослідження та аналізу його методологічних преференцій. Принцип рефлексивного «лінзоаналізу» тісно

пов'язаний з принципами адитивності та ресурсної відкритості. Принцип відкритості полягає не лише у відкритості науковим ідеям і концепціям в інтегративному контексті, а й використанням інших підходів як метатеоретических ресурсів. Принципом адитивності (доповнювальності) полягає у визначенні діапазону придатності та дослідницьких переваг тих чи інших методологічних інструментів, їх доцільного поєднання та внутрішньої логічної узгодженості різних інструментів між собою.

Принцип прийняття антиномічності, необхідний у пізнанні надскладних психологічних явищ, полягає у толерантності до пізнавальної невизначеності, «вченого незнання», прийнятті складності та суперечливості психологічних явищ, врахуванні динаміки переходів різних їх станів (застиглих, стійких, плинних, «летючих»), в контексті вдосконалення методологічного інструментарію передбачає посилену увагу до медіаторів — інструментів узгодження суперечностей у розумінні явища (інтелектуальний стиль, спосіб розмірковування, норми обговорення, діалогічні універсалиї тощо).

Принцип структурно-функціональної різнорівневості психологічної науки. Ми виходимо з того, що психологічна наука має різнорівневу структуру. Звичайно, рівнів, підрівнів може бути багато (напр., І.Є. Гарбер виокремлює 8 рівнів). Проте ми розглянемо три основні рівні психології, що є важливим в контексті інтеграції: I – від початкового опису проблеми до аналізу отриманих даних та перших концептуалізацій (початковий рівень); II – від перших концептуалізацій до психологічних теорій «середнього» рівня; III — від концептуалізацій, теорій середнього рівня до провідних психологічних теорій та метатеоретизування. На різних рівнях функціонування психологічної науки (умовно — «згори», «знизу») інтеграційні процеси мають свої особливості, що виявляється, зокрема, у співвідношенні ознак стихійного протікання процесу та цілеспрямованого, свідомого керування ним.

Отже, в ході розробки інтеграційних стратегій та відповідного інструментарію ми спирались на уявлення про складність, різноманітність психологічної феноменології, непередбачуваність її розвитку та змін; а також

на уявлення про структурно-функціональну різноманітність психологічної науки. Подальша розробка передбачає роботу в таких напрямках: окреслення наявних моделей здійснення інтеграції; визначення меж, міждисциплінарних перетинів, специфіки психологічної феноменології; з'ясування підстав упорядкування гетерогенно-багатовимірного простору психологічного знання; побудова метапростору теорій, що ґрунтуються на якісно відмінних онтолого-епістемологічних підставах; визначення відмінностей інтеграційних процесів на різних рівнях функціонування психологічної науки; визначення умов сприяння інтеграційним процесам «згори»; визначення критеріїв упорядкування методів; з'ясування умов фасилітації інтеграційних процесів «знизу»; пошук шляхів сприяння інтеграційним настановам дослідників.

Моделі інтеграції як інструменти упорядкування теоретичного ландшафту

Теоретичний ландшафт сучасної психології стає дедалі різноманітнішим. Все гострішою постає необхідність розробити інструменти, які б дозволили узгоджувати різні психогенетичні, психотехнічні і психотерапевтичні концепції. Постає питання про наявні моделі процесу інтеграції та можливості їх реалізації.

Можна виокремити дві групи моделей інтеграції:

1) моделі на основі визначення остаточного причинно-наслідкового пояснення, з якого можуть походити явища, спроби побудови єдиної теорії;

2) моделі на основі побудови метатеоретичної основи, що забезпечує інструменти відображення концептуальних зв'язків між теоріями короткого та середнього рангу (short and medium-range theories).

Моделі на основі визначення остаточного причинно-наслідкового пояснення, спроби побудови єдиної теорії. На думку частини авторів, інтеграція психології вимагає, щоб психологічні теорії ґрунтувалися на загальній експлікативній структурі, подібній до тої, яку мають науки зі статусом парадигми.

Моделі пошуку остаточного пояснення будуються на висхідній логіці формування знань, керованій емпіричними даними, і мають два варіанти. В одних випадках пропонується шукати основний експлікативний принцип поза психологічною наукою, в інших — в межах дисципліни.

Наприклад, в контексті першого варіанту Н. Андерсон розробив функціональну теорію пізнання і запропонував інформаційну інтеграційну теорію. Спираючись на думку, що дія повинна розумітися з точки зору мети та спрямованості, та намагаючись врахувати феноменологію повсякденного досвіду, Андерсон розробив функціонал теорії вимірювань щодо психології людини – "Когнітивну алгебру" і застосував цей функціонал для багатьох різних областей психології, таких як психофізика, сприйняття особи, судження, прийняття рішень, емоційні реакції та его-захисти [26].

А. Staats вважав, що психологія має так багато незв'язаних елементів знання з такою великою кількістю взаємної дискредитації, непослідовності, надмірності, і суперечки, що все це дуже ускладнює об'єднання. Його підхід до об'єднання психології відомий під назвою психологічного бігевіоризму. А. Staats прагнув будувати мости як у різних сферах поведінкової психології, так і між бігевіоризмом та галузями традиційної психології (наприклад, соціальною психологією, психологією особистості). А. Staats охарактеризував свою теорію як міжрівневу, міжгалузеву, яка перетинає різні сфери психології і використовує простіші явища для пояснення складніших. Посилаючись на еволюційно-біологічне трактування емоцій, А. Staats акцентував, що тварини будують «основний поведінковий репертуар» впродовж усього свого розвитку, навчаючись знаходити збудники позитивних емоцій і уникати збудників негативних емоцій. А. Staats використовував цю модель як будівельний блок для конструювання складних моделей людських пізнавальних явищ і таким чином пов'язував поведінкову теорію з вищими когнітивними процесами. Як і Н. Андерсон, він застосував свій підхід до низки різних галузей психології [90].

Lickliter and Honeycutt роблять висновок, що еволюційна теорія є відповідною експлікативною структурою, на основі якої можна побудувати єдину психологію [57].

Zagaria, Ando' і Zennaro підкреслюють теоретичну хиткість психології та обґрунтовують ідею еволюційної теорії як об'єднуючої основи, яка дасть змогу психології вийти за межі допарадигмального стану (статус, який характеризується конфліктами між науковими школами-конкурентами, що перешкоджає розвитку справжньої об'єднувальної парадигми). Дослідники пропонують теоретичні основи еволюційної психології як найоптимальніші для побудови об'єднувальної загальнопсихологічної метатеорії та спроби вивести психологію за межі поточного допарадигмального стану [115; 116]. Еволюційний підхід зазвичай асоціюється з біологічним редукціонізмом і детермінізмом (погляд, що біологія і генетика є самодостатніми для пояснення психологічного функціонування, дещо залишаючи осторонь культуру та соціальне середовище). Однак, згідно з аргументами авторів, еволюційний підхід вирішує звичайну діалектику природи та виховання, оскільки гени «сліпі» до того, що є «вродженим» і тим, що «набутим у навчанні»: «ми від природи обрані бути культурними. Водночас наше культурне життя має на нас біологічний вплив; ми культурно сформовані своєю природою» [115, р. 539].

Довіра до природничих парадигмальних наук як об'єднуючої основи викликає критику; стверджується, що психологія має розробити власну парадигматичну основу в межах власної дисципліни [43 та ін.]. *Пошук експлікативної основи (остаточного пояснення)* принципово має відбуватися в межах психології, здійснюватися через поступове розширення експлікативної здатності конкретних теорій, їх трансформацію та розширення кола явищ, для яких початкова теорія спочатку була розроблена. В психології було зроблено численні спроби розширити деякі пояснювальні ідеї, що стосуються психічних функцій, до парадигматичної *експлікативної основи* для багатьох явищ.

Прикладом того, як конкретні психологічні моделі можуть виходити за межі свого початкової сфери та охоплювати кілька, якщо не всі, сфери

людського функціонування, є теорія прихильності [30]. Походження ця теорія має з класичної теорії З. Фрейда про роль сексуальних потягів і Едіпового комплексу в індивідуальному розвитку: психоаналітики, неопсихоаналітики, соціоаналітики застосовували цю теорію, звичайно, для лікування індивідуальної психопатології клієнтів, а також для розуміння організаційної поведінки в установах, масової психології, антропологічних явищ (наприклад, табу на інцест), політичних явищ. На сьогодні сексуальність вважається лише однією з різних мотиваційних систем, закладених у ссавців, поряд з іншими — наприклад, прихильність, турбота, співпраця та ранг [56].

Проте залишається відкритим питання про здатність розширеної теорії пояснити локальні (тобто специфічні) явища. У цьому контексті важливо розуміти, що парадигматичні зміни інтерпретаційних рамок також можуть відбуватися в процесі розширення самої психологічної теорії. Залишаючись у психоаналітичній сфері, зокрема за генезою, теорія прихильності вже належить до точки зору, яка багато в чому відрізняється від початкового психоаналізу. Зміна точки зору в цьому випадку пов'язана із значним розширенням теорії. Процес розширення в теорії прихильності складається з прийняття більшості психоаналітичних принципів, але й також трактування прихильності (тобто потреби підтримувати близькість із фігурами прихильності), а не сексуальності як всеохоплюючої системи. Епістемологічно теорія прихильності розширює психоаналітичну теорію, оскільки вона постулює всеосяжну силу (любов/прихильність), яка відповідає за розвиток інших психодинамічних сил у розвитку особи, включно з сексуальним потягом. У цьому ключі можна розглядати майже будь-яку людську поведінку крізь призму прихильності — і фактично теорію прихильності використовували для пояснення різноманітних психічних процесів, поведінки та явищ на індивідуальному (наприклад, вплив на розвиток особи, індивідуальна психопатологія тощо) та соціальному рівнях (наприклад, реакції на війни, міграцію, пандемії тощо). Таким чином інструменти розширення можуть служити інтеграції психологічних знань. Конкретні теорії перевіряються в кількох контекстах, а теорії, які здатні

охоплювати та, зрештою, генерувати прогнози щодо більшої кількості контекстів, стають узагальненими. У рамках цієї парадигми цілком ймовірно, що теорія прихильності на сьогодні має більший консенсус серед вчених, ніж класична психоаналітична теорія, оскільки прихильність є конструктом, який легше представити емпірично, ніж класичні психоаналітичні конструкти. Тобто питання стосується того, як розширена модель, спочатку розроблена для розуміння певної конкретної сфери психології, може поширюватися на інші сфери, створюючи нові знання. Кожна людина відчуває любов (прихильність) у її різноманітних формах; розуміння того, що любов означає близькість до значущих інших людей, як це передбачено в основних положеннях теорії прихильності, може допомогти зрозуміти численні явища в численних контекстах і на різних рівнях спостереження (наприклад, клінічні розлади, націоналізм, відповідь на катастрофи, стосунки з природою, організаційна поведінка та ін.); також на основі принципів цієї ж теорії опрацьовуються різні психологічні інтервенції з використанням термінології, яку може бути легко експортована в інші галузі та дисципліни; при цьому зберігається своя специфіка та правила в рамках зазначеної теорії.

Ф. Ріоло та його колеги обговорюють проєкт перегляду та систематизації загальної психоаналітичної теорії. На їх думку, що хоча автори постфройдівських теоретичних положень прямо не ставлять під сумнів парадигму З. Фрейда, зміни, внесені в теорію, є такими, що мають парадигматичне значення [73].

Є підстави для сумнівів з приводу ідеї створення єдиної теорії на основі обрання найкращої з наявних теорій і відкидання інших. Розбіжності психологічних теорій сягають своїм корінням в різне розуміння сутності предмета психології, різне визначення наукового факту. Предмет психології перевизначається в ході її розвитку; з'являються нові погляди щодо поля дослідження; накопичуються і конкурують різні підходи, що мають різні системи понять й різні сфери застосування.

Моделі інтеграції на основі побудови метатеоретичної основи, що забезпечує відображення концептуальних зв'язків між теоріями середнього й вузького діапазону (short and medium-range theories). На думку частини авторів, процес інтеграції психології має здійснюватися не як пошук та визначення єдиного остаточного причинно-наслідкового механізму, а як побудова метатеоретичної рамки для співіснування, розвитку і взаємного збагачення різних психологічних концепцій, підходів з властивим їм системами понять, між якими важливо здійснювати діалог і «переклад». Побудова метатеоретичної рамки, спільних орієнтирів, що забезпечують значення основних «трансконцептуальних» психологічних категорій та обґрунтоване відображення концептуальних зв'язків між теоріями середнього й вузького діапазону.

На думку Henriques, інтеграції можна було б досягти, лише якщо б психологічна наука працювала «як узгоджено організована сукупність знань, що забезпечує теорію особистості, теорію психопатології та теорію процесів психологічних змін» [45, с. 393]. Для цього вважає дослідник, занепокоєний відсутністю згоди щодо концептуальних засад психології, психології потрібна метатеоретична основа, що базується на єдиному, чіткому визначенні основних понять дисципліни – наприклад, «розум», «я», «поведінка». Запропонована ним нова гносеологія, яку він назвав системою TREE OF KNOWLEDGE (ToK) – Дерево Знань (ДЗ) є спробою досягти цього [47]. Система ДЗ відображує еволюцію складності пізнавальних полів різних наук, пропонує нове бачення природи знань, що складається з чотирьох рівнів (Матерія, Життя, Розум і Культура); рівні відповідають існуванню чотирьох класів створінь природи (матеріальні об'єкти, організми, тварини і люди) і чотирьом класам наук (фізичні, біологічні, психологічні та соціальні). Система створює основу для нового погляду на психологічну науку. Г. Хенрікес використовує систему ДЗ для визначення дослідницького поля психологічної науки відносно інших наук і розташовує психологію між біологією та соціологією. Вчений вважає, що сумісність конкуруючих теорій може бути досягнута за допомогою системи ДЗ.

Г. Хенрікес зосереджується на концепціях З. Фрейда і Б.Ф. Скіннера, попередньо трактованих як несумісні, адже радикальний бігевіоризм Б.Ф. Скіннера і психоаналіз Фрейда становлять два, здавалося б, найвідмінніші комплекти ідей в психології. Б.Ф. Скіннер зверхньо відкинув «менталістський» підхід і зробив акцент на довкіллі як чиннику поведінкових реакцій тварин (досліджуваних в лабораторії). Фундаментальні ідеї Б.Ф. Скіннера стосуються розробки загальних законів поведінки тварин. Водночас психоаналітична парадигма З. Фрейда —менталістична. Виходячи зі спостережень щодо проблем людей, які вільно асоціювали, лежачи на кушетці, З. Фрейд разом із певними спекуляціями поєднав потужні ідеї і сформулював психоаналітичну теорію. Фундаментальні спостереження Фрейда, що знайшли вияв в його структурно-топографічній моделі розуму, пов'язані з напруженістю між біопсихологічними процесами і соціолінгвістичним контекстом життя людей.

Більшість психологів розглядає парадигми Б.Ф. Скіннера і З. Фрейда як неповні та принаймні частково неправильні; проте, обидва вчених є стовпами психології. Г. Хенрікес вважає можливим, використовуючи систему ДЗ, послідовно об'єднати ідеї Б.Ф. Скіннера і З. Фрейда, визначити помилки і невідповідності в кожній парадигмі, зберігаючи при цьому ключові теоретичні уявлення з обох перспектив. Г. Хенрікес демонструє низку неявних припущень, що поділяються двома теоріями. Наприклад, у Б.Ф. Скінера три рівні селекції поведінкових форм демонструють чітку відповідність структурним компонентам моделі З. Фрейда – id, ego і superego. Ці поняття, свою чергу, явно пов'язані зі складовими сучасної біопсихосоціальної моделі.

З позиції системи ДЗ психологію можна вважати розташованою між центральними ідеями Б.Ф. Скіннера (на межі психології та біології) і З. Фрейда (на межі психології та соціальних наук); тим самим створюються метатеоретичні рамки, які можуть сполучати основні теоретичні перспективи психології в єдине ціле. Фундаментальні ідеї Б.Ф. Скіннера поєднуються з когнітивною нейро-наукою, спрямованою на пізнання генези розуму з життя. Потім ця концепція поєднується з фундаментальними ідеями З. Фрейда, щоб

зрозуміти еволюційні зміни, які сприяли формуванню людської культури. Пов'язуючи життя з розумом «знизу» і розум з культурою «згори», психологія ефективно укладається між біологією та соціальними науками.

В біології чітко видно єдину перспективу дисципліни завдяки еволюційній теорії, оскільки біологи у 1940-х роках з широкого розмаїття своїх спеціальностей (еволюційна біологія, біохімія, популяційна генетика, цитологія, ботаніка, екологія та ін.) зійшлися разом і погодилися, що наука про життя може бути теоретично об'єднаною. Центральним організаційним принципом стала еволюційна теорія (природний відбір діє на генетичні поєднання), що надавало причинну пояснювальну основу для спостережуваної біологічної складності. Це об'єднання мало величезне значення та вплив на здатність біології організувати себе, забезпечило спільний концептуальний фундамент, більшу послідовність у дослідженнях, у накопиченні знань. На думку Г. Хенрікеса, аналогічно і для психології необхідна метатеоретична основа, яка б чітко визначала її предмет, показувала її межі, давала змогу систематично інтегрувати ключові ідеї, підходи, концепції таким чином, щоб це сприяло накопиченню знань. Метафорично, кожне «ключове розуміння» можна розглядати як частину більшої головоломки. і, як з завершенням головоломки, що більше частин прояснюються, то чіткішою стає загальна картина. Розколи між когнітивними та поведінковими науковими перспективами, дистальною / природною та проксимальною / виховною перспективами, психодинамічними та поведінковими терапевтичними перспективами, конструктивістськими та емпіричними епістемологічними перспективами є наслідками неповних, частково правильних систем знань, які визначаються як конфронтаційні щодо один одного в спосіб, який є більш політичним, ніж науковим.

Henriques пропонує концептуалізацію теоретичного ландшафту психології, що відображає зв'язки між безліччю рівнів психологічних явищ – фізичним, біологічним, психологічним і соціальним – і, таким чином, дає змогу уточнити визначення основних понять дисципліни. Запропонований ним підхід Г. Хенрікес вважає метапарадигмальним, і таким, що може бути використаним

в низці теоретичних та прикладних досліджень, зокрема, щодо трактування депресії [48]. Дослідник зазначає, що чітко визначена тематика, спільна мова та концептуальні угоди про основи є ключовими елементами, які становлять зрілу науку. На думку Г. Хенрікеса, відсутність спільного, загального розуміння має несприятливі наслідки. Концепції формуються у протистоянні, взаємному знецінюванні, а епістемологічні пріоритети обґрунтовують відкидання цікавих ідей, думок, отриманих з позицій інших підходів. Результатом цього є фрагментована психологія і прірва між природничими і соціальними науками. Цей аналіз свідчить, що фрагментація, яка на сьогодні характеризує сферу психології, є недоцільною. Система ДЗ може виступити метатеоретичною основою єдиної теорії психології [46]. Для Г. Хенрікеса, інтеграція має розглядатися не як пошук єдиного остаточного причинно-наслідкового механізму, а як побудова метатеоретичної рамки: спільних орієнтирів, загальної термінології, що забезпечує значення основних психологічних понять – тобто понять, які, у свою чергу, обґрунтовують теорії короткого та середнього рангу.

Одним із шляхів інтеграції психології є орієнтація на пізнання різноманіття альтернативних теорій, визначення їх переваг, зон та меж застосовності. Основою такого шляху має бути розуміння принципової обмеженості і відносності усіх наукових теорій, розвиток «мистецтва перекладу» (з мови однієї теорії на мову іншої). Б.Л. Патерсон вважає, що метою інтеграції з позицій плюралізму є не створення єдиної теорії, що пояснює всі досліджувані явища, а скоріше, інтеграція спектру альтернативних теоретичних підходів для опрацювання дослідницької перспективи, ширшої, порівняно з тою, яку може забезпечити одна узагальнювальна теорія. Кожну з психологічних теорій, що мають власний понятійний апарат, термінологію та основоположення, важливо співвіднести одну з одною, здійснити критичне порівняння, посилити чіткість, визначити можливості інтеграції [68]. Важко розраховувати на вичерпне пояснення психологічної феноменології в рамках однієї «досконалої теорії», коли навіть щодо того, що власне підлягає поясненню, існують різні точки зору. Виникає необхідність в опрацюванні

підходів, що створюють можливості багатовимірного бачення з позицій різних теорій для доповнення і поглиблення уявлень про психологічну феноменологію.

Завдання та перспективи інтеграції на метатеоретичному рівні

Найважливішими соціальними чинниками, що актуалізують інтеграцію є глобалізація й широке включення психології в практику. Інформаційний обмін, потреби практики, необхідність розробки єдиних стандартів професії актуалізують пошуки загальнонаукового контексту психології, стимулюють як стихійні, так і цілеспрямовані інтеграційні процеси.

Одна з найактуальніших сучасних стратегій – інтегративне метатеоретизування; важливість його психології зумовлена фрагментованістю, суперечливістю та варіативністю психологічного знання. Якщо предметом дослідження теорій є психологічна феноменологія, то специфічним предметом метатеоретизування є самі теорії [109]. Можна виділити кілька причин підвищеної уваги до метатеоретизування. Однією з причин є відставання психології в концептуалізації психологічної феноменології, яка стрімко змінюється, тобто створюється розбіжність між теорією і предметним полем. Предмет психології визначається, моделюється, перевизначається в ході її розвитку, і як будь-яка наука, психологія визначає його, виокремлюючи певні аспекти буття і фіксуючи їх в системі понять. Різні підходи – різні предмети вивчення – різні сфери застосування теорії, які вимагають розробки різних понятійних систем для опису і аналізу фактів. Зміни психології людини, пов'язані з культурно-цивілізаційними трансформаціями, вимагають нових концептуалізацій, понять, методів, прийомів дослідження. Будь-яка теорія є відображенням певних аспектів буття, яке будується за певними правилами на основі певної системи понять, базових і похідних від них. Теорія і поняття – аналогічні мові і словам. Тобто, ще одна причина актуалізації метатеоретизування – це розходження мов теоретизування.

Причиною підвищеної уваги до метатеоретизування також є WEIRD-проблема (проблемадомінування у психологічній науці дослідників з країн WEIRD, тобто країн, які характеризуються як західні, освічені, промислово

розвинуті, багаті і демократичні), вплив індигенної психології, емік-підходу, постколоніальних і гендерних досліджень; зазначені студії пропонують інший ракурс аналізу психологічної феноменології, пов'язаний з відмовою від універсалізації «психології євроамериканського білого чоловіка» і охоплення дослідженням психологічної «іншості» представників постколоніальних країн, меншин, людей різної ідентичності, різних рас, етносів, культур тощо.

Розвиток нових інформаційних технологій в контексті психологічних досліджень і практики також стимулює інтерес до метатеоретизування.

На думку С. Сальваторе [79], метатеоретичну структуру слід будувати в термінах абстрактного узагальнення. Він стверджує, що фрагментація дисципліни відображає емпірично центроване бачення наукового знання, яке заволоділо дисципліною з часів Другої світової війни, про що також зазначають А. Тоомела і J. Valsiner [98]. Відповідно до такого бачення, наукове знання складається з виявлення емпіричних зв'язків між психологічними конструктами та між ними й досліджуваними явищами за допомогою контрольованих процедур, здатних гарантувати надійність результатів. Відповідним наслідком цього бачення є те, що воно веде до уявлення психологічних конструктів у тісному зв'язку з досвідом, щоб зробити їхні значення самоочевидними, отже такими, що підлягають об'єктивації. Перевага емпіризму та преференція конструктів, близьких до досвіду, супроводжувалася приниженням абстрактних конструктів, значення яких визначається на основі теоретичної системи [106].

Абстрактні конструкти не визначаються на основі конкретних профілів емпіричних характеристик, проте вони є інструментом інтерпретації емпіричних даних в багатьох сферах. Абстрактні конструкти (наприклад, гештальт та його завершення; асиміляція та акомодация в трактовці Ж. П'яже; опосередкування Л.С. Виготського, медіатор, модератор та інші) є ефективними і застосовними для концептуалізації різних явищ, які дуже відрізняються одне від одного з емпіричної точки зору.

На думку С. Сальваторе [79], преференція емпіричних конструктів в сучасній психології, тобто, конструктів, вбудованих в конкретний контекст і,

відповідно, залежних від зазначеного емпіричного контексту, є чинником її фрагментації. Тобто, фрагментація психології знаходить свою основу в *маргіналізації абстрактних конструктів*. Тому для подолання фрагментації психології необхідно заново відкрити, переосмислити роль надвпорядкованих абстрактних понять. Таке переосмислення передбачає дві умови.

По-перше, психологія (як наука і практика) має прагнути до єдиних визначень основних категорій дисципліни. Подібно до того, як фізика поділяє однакове значення таких понять, як квант, атом, гравітація, а економісти використовують такі поняття, як цінність і попит, психологи мають працювати, щоб надати такого ж значення категоріям, які діють як цеглинки їхньої наукової будівлі, незалежно від умов (тобто обставин, явищ, планів) їх використання. Цього результату можна досягти, лише якщо психологічна наука перейде від поширеного екстенсійного способу визначення своїх концептів до інтенсійного [79; 104]. Екстенсійне визначення ґрунтується на зв'язку конструкту з частиною реальності, яку він означає, посиленні на конкретні емпіричні явища; таке визначення — це опис або операція вимірювання конструкту. Екстенсійні визначення не можуть забезпечити єдине значення понять, оскільки вони не можуть уникнути залежності від контексту. Навпаки, інтенсійне визначення складається з карти семантичних відносин, які конструкт підтримує з іншими конструктами теоретичної основи. Значення таких конструктів не полягає в посиленні на емпіричні явища — скоріше, це категорія, визначена всередині теорії, яка потім використовується для моделювання реальності (як «знак» в соціальних науках). Такі психологічні конструкти — гештальт, асиміляція, акомодация медіація та інші — визначені на засадах і в термінах теорії. Іntenсійні визначення потенційно можуть забезпечити єдине значення понять, оскільки не мають залежності від емпіричного контексту.

По-друге, інтенсійні визначення основних психологічних понять мають бути зроблені на високому рівні узагальнення [49; 106].

Теорії середнього і короткого діапазону необхідні на рівні проблем, де визначені вимоги та цілі, оскільки вони забезпечують форми знання, близькі до

конкретного емпіричного досвіду. Вони відіграють важливу роль і не повинні бути замінені; замість того, щоб розглядати їх як альтернативи, вони мають бути охопленими абстрактною метатеоретичною структурою, щоб їх можна було зрозуміти як локальні приклади фундаментальної динаміки [47]. Фізика надає парадигматичний приклад абстрактного узагальнення – орбіта планет, траєкторія кулі моделюються як локальні випадки тієї самої фундаментальної динаміки – гравітації. Психологічна наука може шукати контекстну специфіку психологічного знання та можливість заохочувати локальні теорії спілкуватися одна з одною разом – наприклад, перехресне збагачення розуміння динаміки психотерапевтичного процесу та психологічних механізмів популізму. Психологія має багату традицію абстрактних, загальних теорій – когнітивізм, бігевіоризм, психоаналіз. Проте в останні десятиліття спостерігається значне послаблення інтересу до цього рівня теоретизації, заміненого прихильністю до конкретних моделей, кожна з яких стосується певної емпіричної ділянки.

Для зрілої науки важливою є її теоретична основа, яка описує досліджувані явища, інспірує гіпотези, які потрібно перевірити, пояснює явища та спрямовує прогнози змін. Наукове знання описує не саму природу, а концептуальні моделі, які зазвичай ідеальні. Щоб отримати прогностичну силу, ці ідеальні моделі порівнюють із спостережуваною реальністю, виявляючи їх обмеження. Порівняння забезпечує зворотній зв'язок, який стимулює корекцію, зміну та вдосконалення теорій, сприяє тому, щоб теорії ставали ширшими та здатними пояснити більшу частину реальності.

Сприяння інтеграційним процесам «згори» (на метатеоретичному рівні) можливе через розробку та вдосконалення низки інтеграційних інструментів та виконання таких завдань:

- саморефлексія психології, з позиції еволюції концептуальних моделей, наявних методологічних підходів;
- виокремлення етапів, фаз, зміщень у психологічному знанні, картографування минулих досягнень, визначення особливостей наявного

стану, осмислення тенденцій і перспектив розвитку у змінюваному соціальному та інтелектуальному контексті;

- оцінка прогресу психологічного знання як результату зміни та взаємодії наукових підходів;

- виокремлення незалежних одна від одної, внутрішньо впорядкованих теорій, пояснювальних моделей; визначення специфіки, акцентів, спрямованості тої чи іншої теорії – пояснювальної, евристичної, аналітичної, екзегетичної; оцінка чіткості й адекватності базових припущень, ключових понять, пояснювальних моделей основних психологічних теорій; вирізнення суттєвого, найбільш істотного в теорії, порівняно з менш істотним, другорядним;

- логічно обґрунтоване розгортання теорій з метою формулювання гіпотез для можливого емпіричного підтвердження;

- співвіднесення наявних емпіричних даних в контексті оцінки обґрунтованості теорій;

- перевизначення теорії в результаті теоретичного аналізу та аналізу емпіричних даних;

- визначення можливостей формалізації теорії;

- виявлення різних теоретичних логік, співвіднесення різних позицій, спроби «взаємоперекладу» різних мов опису психологічної феноменології;

- знаходження схожості, перетину та відмінностей різних теорій, виявлення можливостей та обмежень їх інтеграції;

- «інвентаризація», систематизація, уточнення тематично фокусованого категоріального апарату та концептуальних засновків окремих предметних областей з урахуванням варіативності сенсів понять;

- формування та вдосконалення варіантів мови науки, співвіднесення різних мов опису подібних феноменів, знаходження найбільш відповідної (з урахуванням орієнтації на точність чи глибину осягнення) мови опису суті теорії;

- концептуальне впорядкування окремих предметних областей психології;
- осмислення психології як джерела пояснювальних моделей в контексті між- і трансдисциплінарних досліджень.
- конструювання моделі гетерогенної психологічної феноменології;
- створення спільного багатовимірного теоретико-методологічного метапростору (матриці теорій) та обґрунтування місця в ньому різних теорій із врахуванням їх епістемологічних координат, пояснювальних можливостей, сфери застосовності, логічної послідовності положень, внутрішньої узгодженості, методичної витонченості;
- визначення складних зв'язків між модельованими матрицями феноменології та теорій;
- визначення інтегративно доцільних критеріїв впорядкування психологічних підходів;
- розробка засобів медіації (визначення принципів й форм взаємодії різних психологічних підходів), опрацювання інструментарію узгодження пояснювальних схем, зокрема, опис інструментів здійснення міжконцептуального діалогу та міжконцептуального «перекладу»;
- визначення принципів, критеріїв інтегративно орієнтованого впорядкування наявних методів дослідження.

Для реалізації окреслених завдань доцільним є застосування метааналітичних процедур (генетико-тенденційний, хронотопічний, аксіологічний аналіз) та конструювання багатовимірних моделей.

Моделювання простору психологічного знання

Зосередимося на одному з інтеграційних завдань — моделюванні простору психологічного знання як наявного, так і ймовірного. Здійснення інтеграції психології пов'язане з перетвореннями в самій науці, зокрема, новим позиціонуванням предмета психології, який би виконував роль матриці. Предметна матриця виступала б об'єднувальною платформою для сформованого в рамках різних підходів знання, що з використанням

інструментів комунікативної методології сприяло б нефорсованій його інтеграції [6].

Моделі таких матриць вже є. Зокрема, А. Кліреманс [33], який вважає інтеграцію безперечно необхідною для розвитку сучасної психології, пропонує теоретичну модель, в якій наявне психологічне знання представлено у формі тривимірної матриці сфери психології: рівнів опису (біологічний, індивідуальний, груповий); перспективи (нормальність, зміна і розвиток, патологія); методу (інтервенція, експериментування та моделювання). Отримані таким чином 27 секцій матриці запропоновано розглядати як опис наявних сфер психології, базову структуру її інтеграції.

Іншу матрицю запропоновано В. Янчуком [23], автором соціокультурно-інтердетерміністської діалогічної метатеорії інтеграції психологічного знання. Янчук вважає, що наявне різноманіття психологічного знання може бути представлено у низці континуумів – за критерієм різноякісності природ: біологічне-психічне-символічне; за критерієм сфер відображеної реальності: усвідомлюване-несвідоме-екзистенціальне; за критерієм сфер вивчення: особистість-оточення-активність. Системоутворювальною засадою виділених континуумів виступає універсальна інтердетермінанта – культура.

На думку Г.О. Балла, труднощі інтеграції в контексті суперечностей сучасної психології пов'язані зі складністю досліджуваних психологією об'єктів. Йдеться про складність як онтологічну, так і гносеологічну. Складність, суперечливість психологічної науки зумовлено також її положенням серед інших сфер культури: вона межує (з частковим перетином сфер) з природничими і соціальними науками (біологія, соціологія та ін.), філософією, художньою літературою, мистецтвом, теологією, досвідом містиків та інших носіїв трансперсональних переживань. Ці перетини зумовлюють доцільність вживання концепту «культурно-психологічна течія» (в сфері «культурно-психологічного перетину»), що визначається як комплекс уявлень про психологічні явища, специфічний спосіб їх сприйняття, їх причин, ролі в житті людини. Можна виокремити різні течії пізнання психологічний явищ

(філософська, художня, природнича, соціогуманітарна), домінантні в різні культурно-історичні епохи, котрі в контексті сучасної соціокультурної та пізнавальної ситуації (в умовах інформаційного суспільства, мультикультурних та глобалізаційних тенденцій сучасності) активно взаємодіють, що посилює зазначену вище складність і суперечливість психологічного знання.

Враховуючи зазначене, предметне поле психології бажано визначити якомога ширше, тобто доцільним буде таке визначення, в якому є місце позиціям різних теорій, всім сферам, локаціям і фокусам вивчення з урахуванням різних характеристик психологічної феноменології. Предметне поле психології (сукупність психологічних явищ в найширшому розумінні) є надзвичайно складним, різноякісним та непередбачувано змінюваним. Модель предметного поля психології має бути багатовимірною, зокрема, слід звернути увагу на просторові, часові, енергетичні та ціннісні виміри. Психологічні явища можуть бути переважно внутрішні або зовнішні, глибинні або поверхові; в часовому аспекті – можуть бути миттєві і тривалі, мінливі і стабільні; можуть бути агентами впливу або об'єктами впливу, мати стосунок до дефіцієнтних цінностей чи цінностей розвитку та повноти буття, можуть поєднувати в собі суперечливі характеристики. Щодо різномасштабності — психологічні явища можуть охоплювати великі маси людей (емоційне піднесення чи паніка), а можуть стосуватись одного розумного щура.

Нами здійснено спробу упорядкування сукупності уявлень про психологічні явища шляхом створення чотиривимірного простору зазначених явищ, різних за рівнем детермінації, просторовими, часовими параметрами, фокусом уваги дослідників. Враховуючи велику кількість можливих вимірів психологічної феноменології, ми пропонуємо обмежити їх коло чотирма, а саме обрати такі підстави (критерії) для інвентаризації різноманіття психологічного знання та репрезентації його у формі різновимірного простору:

- за критерієм рівнів детермінації;
- за просторовим критерієм (сфер виявлення);
- за часовим критерієм;

- за критерієм історико-культурних фокусів уваги.

Особливістю цих вимірів є їх відносна автономія кожного щодо інших, що виявляється в обмеженості їх взаємоперетину. Представлені виміри, попри їх обмежену кількість, дають змогу включити в площину аналізу досягнення різних підходів (поведінкового, когнітивного, психодинамічного і екзистенційно-феноменологічного), а також різні галузі психологічних досліджень.

Базуючись на цих підставах, ми визначаємо предмет психології як сукупність психологічних явищ (проявів), властивих високорозвиненій істоті (одній або багатьом, людям, тваринам або іншим невідомим нам істотам); означені явища мають різні часові, енергетичні, просторові характеристики, представляють різні аспекти, сфери та рівні детермінації, пов'язані з різними факторами — природними, біосоціальними, культуральними, екзистенційно-смысловими. Зокрема, йдеться про різні аспекти психологічної феноменології (з опорою на ідеї В.А. Роменця про ситуацію, мотивацію, дію і післядію в контексті вчинкового підходу до історії психології) [16], про виділені нами сфери (особистісні, в широкому розумінні) — інтраперсональну, екстраперсональну, трансперсональну і метаперсональну, а також про явища різного рівня детермінації — психоприродні, психобіосоціальні (спільні для людей і розвинених тварин), психокультуральні, психоекзистенційні.

Згадані аспекти психологічної феноменології (різні психологічні аспекти буття людини в світі) або фокуси уваги дослідника – це, в термінах В.А. Роменця, ситуація, мотивація, дія і післядія (рефлексія). Докладніше:

- «ситуація» (включення в площину аналізу обставин соціального і природного оточення, історико-соціокультурного контексту) як виклик людині, контекстність існування, обставини фатальні і фортунні, «закинутість» людини в світ як «природний експеримент»,
- мотивація людини (страхи, бажання, прагнення, буттєві і дефіцієнтні),
- дія, поведінка, активність, що спостерігається ззовні, конструктивне або деструктивне перетворення ситуації,

- рефлексія, внутрішня активність, осмислення існування, визрівання й оформлення проєктів.

Йдеться про фокуси уваги до психологічних аспектів людського життя впродовж історії зародження і розвитку психологічного знання в надрах теології, філософії, літератури, мистецтва, науки від античності до сучасності, в подальшому конституюваних як аспекти (зони, області) вивчення психології; причому фіксація (а не тимчасове акцентування) на одному з аспектів окремо призводила до втрати дослідниками цілісного бачення психології людини.

Частково з зазначеними аспектами, фокусами уваги перетинаються виділені нами сфери, що розрізняються просторовими характеристиками, — інтраперсональна (переживання, внутрішня психологічна активність, частково підлягає самоспостереження), екстраперсональна (активність, що спостерігається ззовні), трансперсональна (стан зміненої свідомості, сні, візії, пов'язані з глибинним досвідом, образами колективного несвідомого, родової пам'яті) і метаперсональна (психологічний вплив людини за її фізичної відсутності, психологічні аспекти продуктів творчої діяльності — «душа в заповітній лірі», різні варіанти «психологічного життя особи, її впливу на інших людей після її біологічної смерті»).

Психологічні явища різняться за своїми динамічно-часовими характеристиками (час тривання, динамічність), а також метафорами, які їх відображають; за цією ознакою можна виділити такі групи явищ:

- сукупність короткочасних явищ, подібних руху вогню або вітру (емоційний спалах, осяяння, миті захоплення, летючі думки, стрімко минущі стани);
- сукупність плинних, мінливих, подібних руху води явищ (рух асоціацій, емоційні процеси, роздуми тощо);
- сукупність стабільних, водночас не позбавлених розвитку. рухливості, гнучкості явищ (психологічні властивості, що можуть змінюватись, розвиватись);

- сукупність статичних ригідних явищ, подібних до чогось застиглого, важкого (жорстко фіксовані звички, стереотипи, нав'язливості, ідеї-фікс, фанатичні переконання).

Вивчення різних за зазначеними характеристиками явищ, ймовірно, передбачає перевагу різних підходів для їх репрезентації, моделювання (напр., вибір системного, мережевого або синергетичного підходу).

У просторі психологічного ми розглядаємо явища різних рівнів детермінації:

- психоприродний (сукупність психологічних явищ, що спостерігається у людей і тварин з розвиненим мозком, тісно пов'язана з природними зовнішніми і внутрішніми факторами — кліматом, вірусними інфекціями, генетикою, фізіологією та ін.);

- психобіосоціальний (сукупність психологічних явищ, подібних у людей і тварин з розвиненим мозком, тісно пов'язана з їх соціальною природою, протокультурними ритуалами і навчанням, передачею набутого досвіду від одного індивіда або особини іншим тощо.);

- психокультуральний (сукупність психологічних явищ, притаманна людям, пов'язана з різноманітністю, складністю, багатством створених ними культур, культурно-символічним характером дій і взаємодій, внутрішньої і зовнішньої активності);

- психоекзистенційний (сукупність психологічних явищ, пов'язаних зі здатністю людини до творчої уяви та рефлексії, зокрема, до відстеження культуральних і природних впливів на свій психічний стан, спосіб мислення тощо, значущістю ціннісно-сміслових аспектів, пошуками сенсу життя).

Вивчення окреслених явищ вимагає якісно відмінних інструментів, заснованих на різних епістемологічних підставах, звернення до методології і методів дослідження, прийнятим в природознавстві або соціогуманітарних науках.

Отже, в процесі упорядкування психологічної феноменології було запропоновано чотири диференціальних виміри на підставі критеріїв рівня,

часових характеристик, просторової сфери (4 якісно різних сфер) і аспекту (4 аспекти —фокуси уваги дослідника).

Означені виміри існують як взаємодоповнювальні, розширюють можливості і глибину осягнення природи представлених феноменів.

Якщо взяти до розгляду психологічну специфіку людини в різних аспектах її психології, репрезентованих зазначеними вимірами, вкрай важливим є знаходження об'єднувальної спільної мережі, присутньої в кожному з них. Побудова простору інтегративного штибу, передбачає визначення стрижня, який поєднує всі інші складові. Таким всепрониклим інтегратором виступає особистість, «стрижень-мережа», «поліфункціональний орган», який забезпечує збалансованість цілісного функціонування, здійснює взаємопроникнення і взаємодію гетерогенних гетеродетермінованих явищ (зокрема втілення екзистенційних осянь в творах культури). Коли баланс порушується та починають виявлятися ознаки дисгармонії —це може свідчити як про фазу творчого процесу, динаміку розвитку, так і про небезпеку душевного розладу.

Забезпечення засобів фасилітації інтеграційних процесів на рівні емпіричного дослідження

Поєднання в сфері методів емпіричного дослідження, відбувається значно інтенсивніше, ніж в сфері теорій (до яких ці методи можуть належати, або від яких походити), і часто це процес стихійної еклектики, який може мати (або не мати) інтеграційний ефект. Дослідники використовують підходи, спрямовані на інтеграцію кількісних та якісних вимірювань (дослідження мультиметадами та змішаними методами). (більш детально у підрозділі 3). Нами запропоновано для апробації аналітичні процедури як інструменти інтегративного підходу до вивчення актуальних психологічних питань.

Логіка медіації в конструюванні матриці методів. Методи можна характеризувати за критеріями спрямованості, широти застосування, розробленості (витонченості) тощо. Щодо кожної характеристики може бути різний підхід.

Розглянемо критерій розробленості. Тут якраз адекватною буде побудова континуума «нерозробленість (примітивність) —розробленість (витонченість,

оригінальність, обґрунтована складність винахідливості, креативність у формуванні методу)».

Стосовно критерію спрямованості – застосування логіки континууму не доцільно, оскільки мова йде не про ступінь спрямованості, а про якісно різну спрямованість – напр., інтраспекція або екстраспекція.

Історія розвитку і трактування спрямованості методу (конструктів інтраспекції та екстраспекції) відображає загальні закономірності категоризації. В протистоянні позицій психології свідомості (менталізму) і бігевіоризму зазначені конструкти вважалися взаємовиключними дихотоміями (опозиціями), будь-яке відхилення від яких сприймалося як крок до «зради».

Згідно з теорією Ч. Осгуда [67], людська свідомість характеризується: 1) дуальною організацією; 2) атрибуцією позитивності одному з полюсів; 3) тенденцією паралельної полярності (полюси різних вимірів пов'язуються одне з одним паралельно, тобто позитивні з позитивними, негативні — з негативними).

Наприклад, такі полюси —орієнтація на методологію природничих наук, принцип об'єктивності, принцип детермінізму, номотетична орієнтація (на загальні закономірності), зовнішнє спостереження —це наукова позиція, а полюси, які обстоюють суб'єктивність та, звісно, інтраспекцію, —не наука, а культ «карго».

Дослідження показують, що всередині дуальної опозиції можливі дві логіки переходу між полюсами —інверсія та медіація. Інверсія —це схильність суб'єкта культури до логіки мислення стереотипами, миттєвий перехід від одного смислу, що склався, до іншого —протилежного. Медіація (медіа —лат. середина) —це здатність суб'єкта культури вийти за межі смислів, які склалися, у сферу «між» з метою пошуку нового, третього смислу – в чомусь тотожного та водночас альтернативного обом. Медіація виникає разом з інверсією, ніби існуючи щодо інверсії на задньому плані. Впродовж історії вона поступово, повільно посилює свої позиції, відтісняючи інверсію. Медіація розвивається в культурі як логіка гуманізації, що виявляється передусім у відмові від абсолютизації застарілих цінностей [8].

Еволюція уявлень про спрямованість методу значною мірою відповідає загальним закономірностям категоризації. Тобто, це рух від протиставлення взаємовиключних дискретних категорій до спроб інверсії, а в подальшому — через поглиблення діалогу —спроб медіації.

Виходячи з цих міркувань, матриця методів на основі лише 2 критеріїв (спрямованості та розробленості) може мати багато варіантів, зокрема:

- примітивна інтраспекція
- витончена інтраспекція
- примітивна екстраспекція
- витончена екстраспекція
- поєднання примітивної інтраспекції і примітивної екстраспекції
- поєднання витонченої екстраспекції і примітивної інтраспекції
- поєднання витонченої інтраспекції і примітивної екстраспекції
- поєднання витончених екстраспекції та інтраспекції

Критерій «широта застосування» полягає в тому, чи може метод бути застосованим щодо однієї людини, чи також —групи, щодо дорослого чи також дитини, чи він придатний для дослідження людей різних культур, чи застосовний він в зоопсихології тощо.

Додавання критерію «широта застосування» та, можливо, інших важливих критеріїв значно ускладнить структуру матриці методів, проте побудова такої матриці є актуальним завданням в контексті свідомих інтеграційних зусиль (сприяння інтеграції психологічного знання).

Інтегративні аналітичні процедури. На рівні початкового опису проблеми здійснюється її постановка, опис явищ за допомогою мови психології, виділення невивчених аспектів, висування гіпотез, цілеспрямований збір даних, їх обробка, аналіз. На I рівні інтеграція значною мірою здійснюється стихійно. Дослідник, мотивований прагненням якнайповнішого і найрізнобічнішого пізнання певного явища, не буде обмежуватися якоюсь однією перспективою бачення предмета. Навіть будучи прихильником певної теорії, він буде виходити за її межі, звертатись до можливостей різних підходів,

розглядати явище з різних позицій, прагнучи створити адекватнішу й повнішу модель досліджуваного явища.

Забезпечення умов фасилітації інтеграційних процесів «знизу» та розробка відповідних інструментів можливі через використання ресурсів (конструктивних складників) різних теорій і підходів для дослідження проблемного поля; визначення його місця та конкретної проблеми в модельованому багатовимірному просторі психологічної феноменології на підставі провідних вимірів зазначеного простору; врахування сфери застосовності, пояснювального потенціалу теорій щодо конкретної проблеми. Зупинимось більш детально на можливих інструментах дослідження актуальних психологічних проблем. Мова йде про особливим чином спрямовані аналітичні процедури та моделювання.

Запропоновано до апробації такі аналітичні процедури – системно-поліконцептуальний аналіз; транзитивний аналіз; поліфокусований рефлексивний аналіз, а також порівняльне поліконцептуальне моделювання.

Системно-поліконцептуальний аналіз полягає у визначенні діапазону придатності та дослідницьких переваг тої чи іншої концепції (підходу), перепрочитанні давніх концепцій в контексті сучасної ситуації та конкретної проблеми; поєднанні та гнучкому використанні пізнавально-інструментальних можливостей різних концепцій щодо розв'язання конкретної проблеми; передбачає аналіз таких питань (з позиції підходу а, підходу b,... підходу n): які метафоричні конструкти найкраще репрезентують досліджуваний феномен (ДФ) або сукупність феноменів; які факти (або мережа фактів) акцентуються в дослідженні; які особливі властивості має ДФ (атрибутивний аналіз); які сфери чи аспекти можна виокремити в ДФ; які компоненти складають ДФ; в чому полягають функції та дисфункції ДФ; як компоненти поєднані в одне ціле (структурний аналіз); якими є генетичні аспекти ДФ, висвітлення її історії розвитку (генетичний аналіз).

Транзитивний аналіз – гнучкий аналіз досліджуваної реальності в контексті її станів – стійких («твердих»), плинних, «летючих».

Поліфокусований рефлексивний аналіз досліджуваної реальності в просторі її пізнання полягає в різнорівневій рефлексії суб'єктивності дослідницької позиції, зокрема, виявленні її переваг і недоліків, ролі психологічних захистів суб'єкта дослідження (дефензивно-психологічний аналіз), культурального контексту тощо.

Порівняльне поліконцептуальне моделювання – створення та співставлення кількох моделей ДФ зі спиранням на різні підходи до її пізнання.

В розумінні моделі ми виходимо з таких міркувань. Модель – об'єкт-замінник, який за певних умов може замінювати об'єкт-оригінал, відтворюючи ті властивості та характеристики, що цікавлять дослідника. Відтворення може здійснюватись в предметній (макет, пристрій), знаковій (графік, схема, програма, теорія) та образно-символічній (метафора, художній образ) та змішаних формах. Модель – будь-яка система, що несе інформацію, яка може бути використана, про іншу/модельовану/ систему. Модельне відношення є тернарним, тобто пов'язує три системи; модель, активну систему (зокрема, суб'єкта) та модельовану систему [3]. Модель має відповідати проблемі, бути гнучкою, придатною в роботі з фактами. Вона має гіпотетичний характер, відображає варіативність спроб вивчення об'єкта та прогнозування його змін (активності, розвитку, згасання), може стати його оригінальним поясненням, інструментом знаходження нових властивостей, осередком як визнаних, так і нових дискусійних ідей. Моделі в одних випадках можуть бути термінологічно витримані, побудовані переважно на основі логічного підходу, відрізнятись упорядкованістю та завершеністю, а в інших – можуть бути побудовані переважно на основі інтуїтивного підходу, відкритості, опори на вчування та емпатію, мати вербально-образну та образно-символічну форму [19].

Враховується перспектива виокремлення різних сфер досліджуваної феноменології, типів її функціонування, стадій розвитку; відповідно, знаходження зони найкращої придатності різних моделей для репрезентації різних сфер, типів, стадій, що відкриває можливості варіативності їх

тлумачення в різних контекстах, побудови багатовимірних збагачених моделей та розширення пояснювальних можливостей щодо досліджуваних явищ.

Модель має підлаштовуватись під досліджувану реальність (як карта під репрезентовану нею територію), відображати найсуттєвіше, зокрема, і її стан (затверділий, плинний, летючий, «речовий» чи «атмосферний» тощо); і, власне, цим може визначатись подібність моделі до системи чи мережі.

На основі принципу потрійного конструювання моделі ми виокремлюємо три сфери бачення феноменів (див. вище). Застосування логічних конструктів є доцільним переважно щодо сфери ясного бачення (мережа видимих та пояснюваних фактів), а застосування метафорично-гіпотетичних конструктів може бути продуктивним щодо другої і третьої сфер, особливо в зоні «мінливої і недостатньої видимості».

Різні методичні стратегії в практиці перетинаються, поєднуються, виступають як провідні в різних сферах дослідження, доповнюють і посилюють одна одну. Така різнобічність процедур аналізу і синтезу створює основу для 1) співставлення концептуальних підходів до зазначеної проблеми, 2) створення ампліфікованої моделі ДФ.

Існує тісний, проте на сьогодні хаотичний зв'язок між рівнями функціонування психології – теоретизування, емпіричних досліджень, психологічних інтервенцій. Для зрілої психологічної науки важливою є розгорнута теоретична основа, яка описує психологічні явища, надихає гіпотези, які потрібно перевірити, пояснює явища та спрямовує прогнози змін. Щоб отримати прогностичну силу, теоретичні ідеальні моделі порівнюють із спостережуваною реальністю, досвідом, даними емпіричних досліджень, та ефективності базованих на теоріях моделях психологічних інтервенцій. Ці порівняння забезпечують зворотній зв'язок, який змінює теорії, дозволяючи їм стати ширшими та здатними пояснити більшу частину реальності.

Конструювання дизайну емпіричного дослідження в контексті інтегративної перспективи передбачає врахування можливості усунути прогалини в теоріях, зменшити їх надмірність, дублювання; звернення уваги на

«ширшу картину» з точки зору прогнозування та пояснення поведінки на індивідуальному, стосунковому та організаційному рівнях; звернення уваги на перспективу з точки зору продовження дослідження; пропонування заснованих на теорії психологічних інтервенцій, які справді впливатимуть на реальних людей у реальному світі; тестування ефективності психологічних інтервенцій.

Сприяння інтеграційним настановам дослідників

Ще однією важливою проблемою є сприяння формуванню інтеграційних настановлень дослідників. Впродовж тривалого періоду в психології панувала логіка або / або, спрямована на доведення правоти, істинності пропагованої позиції і знецінення інших альтернатив (через концентрацію на їх слабкостях, недосконалостях, акцентування власних переваг над ними). Це призводило до редукції, обмеженого часткового бачення предмету психології. Таким чином формувалась дезінтегрована множина часткових уявлень про спільний предмет вивчення, що зумовлювало кризу психології.

В сфері інтеграційних настановлень психологів на основі аналізу низки досліджень [3; 18; 46] можна виокремити 5 позицій:

Перша позиція – «методологічний нігілізм», це позиція, яка знецінює методологічну рефлексію, зокрема щодо проблеми роздробленості психологічного знання, ототожнюючи методологічні розміркування з безплідним філософуванням.

Друга позиція – «методологічний монізм» – свідомо преференція певного підходу як єдино вірного, жорстка критика й відкидання всіх інших; ігнорування різноманіття ідей в психології, переконаність в тому, що є єдина наукова методологія, поза дотриманням якої втрачається науковість, і, відповідно, можлива тільки одна справжня наукова теорія; тенденція до знецінення альтернативних концепцій (через концентрацію на їх слабкостях, недосконалостях, акцентування переваг «єдиновірної» методології і теорії).

Третя позиція – «ледачий плюралізм» —полягає в тому, що слід визнати всі психологічні теорії, оскільки різноманітність підходів у психології є її перевагою; проблеми, пов'язані з роз'єднаністю різних підходів, мінімальні,

тому не треба прагнути до «наведення мостів» між ними, залишивши психологію в її нинішньому роздробленому стані і визнавши такий неінтегрований стан як неминучий.

Четверта позиція – «розширений толерантний монізм» – полягає в переконанні, що необхідно і можливо побудувати «єдину теорію», об'єднану навколо кількох підходів (за преференціями автора теорії, наприклад, з поведінкових і когнітивних перспектив), здійснюючи аналіз усього створеного в психології, відбір та асиміляцію усього кращого й адекватного з погляду зазначеної єдиної теорії та її базових положень.

П'ята позиція – «інтегративний плюралізм» – полягає у переконанні у взаємодоповнювальності різних підходів, актуальності побудови методологічних інструментів їх інтеграції без втрати унікальності бачення та переваг кожного. Згідно з цією позицією, однаково легітимні і так само адекватні всі глобальні психологічні підходи, які пройшли природний відбір в історії психологічної науки, але треба шукати «переходи», «мости» між ними, які послужили б каркасами єдиної системи психологічного знання. Представники зазначеної позиції виходять з констатації багатогранної комплексності психічного життя, закликають до обмеження жорстких епістемологічних, методологічних і онтологічних вимог. Вони обґрунтовують необхідність використання різних підходів, заснованих на різних теоретичних підставах щодо цієї комплексності та багатовимірності; стверджують, що переваги одного підходу можуть компенсувати обмеження інших, що різні підходи є взаємодоповнювальними. На їх думку, варто поєднувати зусилля та інтелектуальні ресурси в напрямку інтеграції.

Поліваріантність методологічних поглядів психологів та їхніх теоретичних преференцій може бути описана за допомогою окреслення індивідуальних пізнавальних «лінз», орієнтації на певні провідні принципи; втім, кожен з принципів може бути по-різному трактованим. Сприяння інтеграційним настановам дослідників можливе, зокрема за таких умов:

- активізація їх рефлексії щодо чинників індивідуальної системи наукових диспозицій (аналіз впливу на габітус дослідника пізнавальних домінант епістемічної спільноти, до якої він належить, парадигм наукової галузі, синтагматичного досвіду трансдисциплінарних досліджень);
- пробудження прагнення до глибшого розуміння проблеми, розширення психологічного знання про суть досліджуваних явищ;
- формування здатності до позиціонування — визначення власних вихідних пізнавальних позицій, способу теоретизування, методу дослідження;
- усвідомлення методологічної, онтолого-епістемологічної поліваріантності різних підходів і теорій, з розумінням їх можливостей, обмежень і сфери екстраполяції результатів, визначення меж застосування результатів; констатації збігів і неузгодженості різних позицій;
- прийняття факту існування альтернативних пояснень, прагнення ознайомитися з ними, зрозуміти їх обґрунтованість;
- відмова від знецінення інших альтернатив (через концентрацію на їх слабкостях, недосконалостях, акцентування власних переваг над ними) ;
- визначення можливостей діалога між носіями різних позицій;
- включення механізмів ідентифікації, емпатії та рефлексії учасників потенційного діалогу, визначення спільної мети, налагодження продуктивного діалогу, знаходження шляхів і способів співпраці на основі розуміння опонента;
- налагодження продуктивної взаємодії, підпорядкованої спільній меті —поглибленню уявлень про суть досліджуваного і обговорюваного феномена, знаходженню шляхів і способів співпраці;
- визнання взаємовпливу і взаємозумовленості всіх чинників, що впливають на функціонування досліджуваного феномена, а також на особистість дослідника;

- розширення бачення проблемної області, усвідомлення обмежень власного початкового трактування (бачення), розсування парадигмальних рамок;
- подолання емоційного блокування, зумовленого впливом власних дослідницьких пріоритетів;
- подолання негативних почуттів щодо носіїв іншої дослідницької позиції;
- спроби рефлексивної ідентифікації з міркуваннями партнера-опонента;
- розкриття можливостей спільного опрацювання ідей і рішень на діалогічній основі;
- створення якнайширшої інформаційної бази теоретичної і емпіричної опрацьованості проблемної області з різних позицій;
- творення спільного знання з урахуванням індивідуальних і культуральних відмінностей, за логікою взаємозбагачення і взаєморозвитку.

Пізнавальні пріоритети дослідника виявляються, згідно з Р. Неалі, на всіх рівнях: на епістемологічному рівні – у діапазоні між перспективами першої і третьої особи, між пояснювальним і експірієнським (переживальним) підходами, між природничо-науковою та гуманітарною орієнтаціями»; на методологічному рівні – між кількісно / експериментальним і якісно / описовим підходами; на онтологічному рівні – мова йде про «відмінності "природного" і "людського" роду і відмінності "метафізики речей" і "метафізики людей"» [44, р. 273].

Співіснування в умовах концептуального різноманіття вимагає від дослідників налагодження міжпарадигмального діалогу, пізнання психологічних явищ через супроводжуване рефлексивним «лінзоаналізом» подолання парадигмальної та авторської упередженості, і відтак сприяє глибшому розумінню досліджуваного феномена. Запропонована концепція вдосконалення інструментарію інтеграції психології не є завершеною, передбачає подальше опрацювання.

Висновки

Подолання фрагментованості психологічного знання не означає відмову від багатства теоретичних інсайтів, що мали місце в історії психології, на користь однієї супертеорії. Інтеграцію психології слід розуміти як спроби ампліфікації наявних концептів через налагодження зв'язків та діалогу між ними. В зв'язку з варіативністю психологічного знання, розходженням мов теоретизування, необхідним є інструментарій співвіднесення різноманітних теорій та побудови спільного метатеоретичного контексту, який сприятиме розширенню евристичної цінності теорій середнього та короткого діапазону, збагаченню їх здатності спрямовувати емпіричні дослідження. Крім того, додаткова перевага інтеграції полягає в тому, що вона може допомогти подолати кризу, яку переживає психологічна наука внаслідок невдачі відтворювання результатів досліджень. Відповіддю дослідників на цей виклик є рух відкритої науки; а також інтеграційні зусилля, побудова широких об'єднувальних метатеоретичних конструкцій; обидві лінії можуть підвищити прогностичні можливості психології, сприяти подоланню нею кризових явищ та зростанню її авторитету. Прикладною метою інтеграційних зусиль є здатність просування наукових знань для розширення можливостей психологічного втручання, посилення здатності розуміти та вирішувати актуальні психологічні проблеми особи і суспільства.

Для підготовки та сприяння інтеграції необхідні теоретико-методологічні інструменти, за допомогою яких конструється, формується, внутрішньо узгоджується предметна область науки. До складу методологічного інструментарію входять, зокрема, поняттєві засоби, використовувані в описах різноманітної і складної психологічної феноменології, конструкти високого рівня абстракції, медіатори міжпарадигмальної взаємодії, моделі психології та її галузей, а також засоби конструювання психологічного знання, схеми предметної області науки, багатовимірні моделі, здатні репрезентувати психологічну феноменологію у якнайширшому культурному контексті, а також

теоретичні моделі інтеграції, моделі прогнозування інтеграційних процесів та перспектив їх здійснення.

На різних рівнях функціонування психологічної науки (умовно — «згори», «знизу») інтеграційні процеси мають свої особливості, що виявляється, зокрема, у співвідношенні ознак стихійного протікання процесу та цілеспрямованого, свідомого керування ним.

На рівні емпіричних досліджень психологи використовують підходи, спрямовані на інтеграцію кількісних та якісних вимірювань (дослідження мультиметадами та змішаними метадами). Нами запропоновано для апробації аналітичні процедури (системно-поліконцептуальний аналіз; транзитивний аналіз; поліфокусований рефлексивний аналіз, а також порівняльне поліконцептуальне моделювання) як інструменти інтегративного підходу до вивчення актуальних психологічних питань.

На рівні інтегративного метатеоретизування специфічним об'єктом аналізу є теорії (дослідження засад, передумов теорій, їх методологічної специфіки). В цьому контексті важливими є процедури теоретичного аналізу (аксіоматичного, категоріального, трансспективного, порівняльного, функціонально-структурного та генетичного) та побудова багатовимірних моделей як інтеграційних макроінструментів.

Список джерел

1. Балл Г.О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять. *Психологія і суспільство*. 2009. №4. С. 25-53.
2. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир: «Волинь», 2008. 408 с.
3. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства: наукове видання. Київ: ПП «СКД». 2017. 300 с.
4. Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив / Пер. з англ. О. Буценка. Київ: «Дух і літера». 2017. 280 с.

5. Гуманний розум: збірник статей (присвячено пам'яті Георгія Олексійовича Балла) [ред. О.В. Завгородня, В.Л. Зливков; уклад. С.О. Лукомська, О.В. Федан]. Київ: Педагогічна думка. 2017. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/706694>.
6. Гусельцева М. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 4 (70), 2017. С. 39–55.
7. Гусельцева М. Свідомість як проблема психології: постнекласична інтерпретація. *Психологія і суспільство*. 3–4, 2018. С. 51–66.
8. Давыдов А. П. Основание развития как социокультурная проблема (к вопросу о медиационной теории эволюции западного социума). *Вестник Института социологии*. 2018. № 24, С. 27-51.
9. Завгородня О.В. Розробка принципів інтегративно-екзистенційного трактовка. Теоретичні дослідження у психології. Том. IV. Впор. В.О. Медінцев. Харків: Монограф. 2018. С. 136-151.
10. Завгородня О.В. Принципи та напрямки розробки методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання. *Габітус*, 40. 2022. С. 58-63.
11. Завгородня О.В. WEIRD-проблема в сучасній психології. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 33 (72). № 5, 2022 С. 15-20.
12. Завгородня Олена. Проблема фрагментованості психології: напрямки досліджень. Психологічні проблем творчості: матеріали XXII Міжнародної науковопрактичної конференції, 23 липня 2022 року / за ред. В. О. Моляко. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. с. 92-101.
13. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці: монографія; за ред. Г.О. Балла. Кіровоград: Імекс-ЛТД. 2012. 312 с.

14. Інтеграція / В. М. Трегобчук, С. В. Мочерний, С. П. Павлюк, В. В. Копійка, Л. Г. Мельник // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-12384>
15. Мазилов В.А. Психология в XXI столетии: проблема предмета науки. *Методология и история психологии*. Вып. 1. 2018. С. 108–123.
16. Основи психології [Текст]: підруч. / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. 6-те вид., стер. — К. : Либідь, 2006. — 632 с. (1-ше вид. 1995 р.) ISBN 966-06-0410-6
17. Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку: монографія [Електронний ресурс] / [Г.О. Балл, Н.А. Бастун, О.В. Губенко, В.В. Депутат, О.В. Завгородня, В.О. Медінцев, Т.А. Російчук, Є.В. Степура] за ред. О.В. Завгородньої. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua>
18. Смирнов С.Д. Методологический плюрализм и предмет психологии. *Вопр. психологии*. 2005. № 4. С. 3–8.
19. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: монографія. Москва: Академический проект; Гаудеамус, 2007. 420 с.
20. Теоретико-методологічні основи інтеграції психологічного знання/ [О.В. Завгородня, В.О. Медінцев, С.О. Копилов, В.Л. Зливков, О.В. Губенко, С.О. Лукомська, Є.В. Степура, В.В. Депутат, О.В. Котух,]; за ред. О.В. Завгородньої. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. – 180 с.
21. Титаренко Т. Н. Контури особистості в постнекласичній парадигмі. Людина в сучасному світі: в 3-х книгах. Книга 2. Психолого-антропологічний контекст: колективна монографія; за ред. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. С. 11–27.

22. Юревич А.В. Объяснение в психологии. *Психол. журнал*. 2006. № 1. С. 100-106.
23. Янчук В. Культурно-диалогический интердетерминистский метаподход к анализу психологической феноменологии: теоретико-прикладные возможности. Теоретичні дослідження у психології. Харьков: Монограф. 2018. Том IV. С. 21-82.
24. Ясперс К. Общая психопатология. Пер. Л.О. Акопян. Москвв: Практика, 1997. 1053 с.
25. Agger B. Critical theory, poststructuralism, postmodernism: Their sociological relevance. *Annual Review of Sociology*. 1991. Vol. 7. P. 105-131.
26. Anderson N. Unified psychology based on three laws of information integration. *Review of General Psychology*. 2013. Vol. 17 (2). P. 125-132.
27. D'Andrade Roy G. Cultural meaning systems. In R. A. Shweder & R. LeVine (Eds.), *Culture Theory: Essays on mind, self, and emotion*. pp. 88–119. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 1984.
28. Baker M. (2016). Is there a reproducibility crisis? *Nature*, 533, 452-454.
29. Bohannon J. Many psychological papers fail replication test. *Science*. 2015. Vol. 349 (6251). P. 910-911.
30. Bowlby, R. (2004). *Fifty years of attachment theory*. London: Karnac.
31. Bühler K. *Die Krise der Psychologie*. Stuttgart: Gustav Fischer, 1927. 223 S.
32. Clegg J. The fragmented object: Building disciplinary coherence through a contextual unit of analysis. *Review of General Psychology*. 2013. Vol. 17 (2). P. 151-155.
33. Cleeremans A. The grand challenge for psychology: integrate and fire! *Frontiers in Psychology*, 22 April 2010. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2010.00012>.

34. Denzin N. Moments, Mixed Methods, and Paradigm Dialogs. *Qualitative Inquiry*. 2010. Vol. 16 (6). P. 419-427.
35. Di Nuovo S. (2020). Searching for Models for Psychological Science: A Possible Contribution of Simulation. *Integrative Psychological & Behavioral Science* 54, 701-709. DOI: 10.1007/s12124-020-09539-y.
36. Dobzhansky Th. «Nothing in biology makes sense except in the light of evolution». *The American Biology Teacher*. 1973. Vol. 35: (March). P. 125-129.
37. Duschinsky, R., & White, K. (eds.) (2019). *Trauma and Loss: Key Texts from the John Bowlby Archive*. London: Routledge.
38. Edwards M. *Organizational transformation for sustainability: An integral metatheory*. NY.: Routledge, 2010. 288 p.
39. Fanelli, D., & Glänzel, W. (2013). Bibliometric evidence for a hierarchy of the sciences. *PLoS One*, 8(6).
40. Freud Sigmund. *Das Unbehagen in der Kultur*. Auflage. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch 2004 (Erstausgabe Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag 1930). 127 s.
41. Fuchs S. Metatheory as Cognitive Style. *Sociological Perspectives*. 1991. Vol. 34, No. 3, Recent Explorations in Sociological Metatheorizing. P. 287-301.
42. Garber, I. Schemas of the Transformation of Psychology in an Information Society J. Garber, I. Schemas of the Transformation of Psychology in an Information Society J. *Russian and East Eur. Psychol.* 2019, 56, 296-313 <https://doi.org/10.1080/10610405.2019.1659699>
43. Green C. Why Psychology Isn't Unified, and Probably Never Will Be. *Review of General Psychology*. 2015. V. 19 (3). P. 207-214.
44. Healy P. Toward an integrative, pluralistic psychology: On the hermeneutico-dialogical conditions of the possibility for overcoming fragmentation. *New Ideas in Psychology*. 2012. Vol. 30. P. 271-280.

45. Henriques G. (2017). Achieving a unified clinical science requires a metatheoretical solution: Comment on Melchert (2016). *The American psychologist*, 72(4): 393-394. DOI: 10.1037/amp0000143.
46. Henriques G. Evolving from methodological to conceptual unification. *Review of General Psychology*. 2013. Vol. 17. P. 168-173. DOI: 10.1037/a0032929
47. Henriques, G. R. A new unified theory of psychology. New York: Springer. 2011.
48. Henriques G. R. Depression: Disease or behavioral shutdown mechanism? *Journal of Science and Health Policy*. 2000. Vol. 1. P. 152–165.
49. Kazdin, A. (2008). Unity: Psychology's immunity booster. *Monitor on Psychology*. <https://www.apa.org/monitor/2008/03/pc>.
50. Kimble G. A. *Psychology: The hope of a science*. The MIT Press. 1996
51. Koch S. "Psychology" or "the psychological studies"? *American Psychologist*. 1993. Vol. 48. P. 902–904.
52. Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press: Chicago.
53. Lachapelle J. Cultural evolution, reductionism in the social sciences, and explanatory pluralism. *Philosophy of the Social Sciences*. 2000. Vol. 30 (3). P. 331-361
54. Lagache D. *L'Unité de la Psychologie*, PUF-Quadrige, 2004 (Original work published 1949).
55. Lamiell J. Toward a critically personalistic general psychology in consideration of its unifying. *Review of General Psychology*. 2014. Vol. 18 (1). P. 1-6.
56. Lichtenberg, J. D., Lachmann, F. M., & Fosshage, J. L. (2011). *Psychoanalysis and Motivation Systems: A New Look*. New York: Routledge.

57. Lickliter, R., & Honeycutt, H. (2013). A developmental evolutionary framework for psychology. *Review of General Psychology*, 17, 184-189.
58. Marsh, T., & Boag, S. (2014). Unifying psychology: Shared ontology and the continuum of practical assumptions. *Review of General Psychology*, 18, 49-59.
59. Meiser T. Much Pain, Little Gain? Paradigm-Specific Models and Methods in Experimental Psychology. *Perspectives on Psychological Science*. 2011. Vol. 6 (2). P. 183-191.
60. Meehl, Paul E. Theoretical risks and tabular asterisks: Sir Karl, Sir Ronald, and the slow progress of soft psychology. In R. B. Miller (Ed.), *The restoration of dialogue* (pp. 523–555). Washington, DC: American Psychological Association. (Original work published 1978).
61. Melchert T. P. (2016). Leaving behind our preparadigmatic past: Professional psychology as a unified clinical science. *The American psychologist*, 71(6), 486-496. DOI: 10.1037/a0040227.
62. Miller W. R., Seligman M. E. Depression and learned helplessness in man. *Journal of Abnormal Psychology*. 1975. Vol. 84(3). P. 228–238. <https://doi.org/10.1037/h0076720>
63. Mininni G. *The Method of Dialogue: Transaction Through Interaction*. IPBS: Integrative Psychological & Behavioral Science. 2010. Vol. 44 (1). P. 23-29.
64. Misra, G., Pirta, R. S., Misra, I., & Chandra, N. (2021). The game of science and puzzles of paradigm. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 55(1), 167-180.
65. Newell A. *Unified theories of cognition* Harvard University Press Cambridge, MA, USA 1990.
66. Open Science Collaboration Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*. 2015. Vol. 349. DOI: 10.1126/science.aac4716

67. Osgud C.E. From Yang and Ying to And or But in cross-cultural perspective// International J. of psychology. – 1979. – N.14. – P. 34–42.
68. Paterson B. Pluralism. The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods. L.: Sage Publications, 2008. P. 633-637.
69. Petocz A., Mackey N. Unifying psychology through situational realism // Review of General Psychology. 2013. Vol. 17 (2). P. 216-223.
70. Piaget, J. (1936). Origins of intelligence in the child. London: Routledge & Kegan Paul.
71. Prilleltensky, I. (2012). Wellness as Fairness. American Journal of Community Psychology, 49, 1-21. DOI: 10.1007/s10464-011-9448-8.
72. Richardson F. Overcoming fragmentation in psychology a hermeneutic approach. Journal of Mind and Behavior. 2000. Vol. 21 (3). P. 289-304.
73. Riolo, F. (ed.) (2021). Teorie psicoanalitiche a confronto. Una indagine assiomatica [Comparing psychoanalytic theories. An axiomatic investigation]. Rivista di Psicoanalisi, 68 (4), 787-1029.
74. Roeckelein, J. E. (1997). Psychology among the sciences: Comparisons of numbers of theories and laws cited in textbooks. Psychological Reports, 80, 131-141.
75. Royce Joseph R. A Strategy for Developing Unifying Theory in Psychology In A. W. Staats & L. P. Mos (Eds.). Annals of theoretical psychology. 1987. Vol. 5, pp. 275-284. New York: Plenum.
76. Salgado J., Clegg J. W. Dialogism and the psyche: Bakhtin and contemporary psychology. Culture & Psychology. 2011. Vol. 17 (4). P. 421–440.
77. Salvatore, S. (2016). Psychology in black and white. The project of a theorydriven science. Charlotte (NC): Information Age Publishing.
78. Salvatore, S., Ando', A., Andrisano Ruggieri, R., Bucci, F., Cordella, B., Freda, M. F., Lombardo, C., Lo Coco, G., Novara, C., Petito, A., Schimmenti, A., Vegni, E., Venuleo, C., Zagaria, A., & Zennaro, A. (2022).

Compartmentalization and unity of professional psychology. A road map for the future of the discipline. *Rivista Di Psicologia Clinica – Open Access*, (1). <https://doi.org/10.3280/rpc1-2022oa14450>

79. Salvatore, S. (2017). The formalization of cultural psychology. Reasons and functions. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 51(1), 1-13. DOI 10.1007/s12124-016-9366-2.

80. Sarason S.B. The lack of an overarching conception in psychology. *Journal of Mind and Behavior*. 1989. Vol. 10. P. 263–279.

81. Schmidt F.L., Oh I.-S. The Crisis of Confidence in Research Findings in Psychology: Is Lack of Replication the Real Problem? Or Is It Something Else? *Archives of Scientific Psychology*. 2016. Vol. 4. P. 32–37.

82. Schwartz Theodore, Geoffrey M. White, and Catherine A. Lutz, eds. *New Directions in Psychological Anthropology*. Cambridge, UK: [Cambridge University Press](#), 1992.

83. Shadish W. R. The logic of generalization: Five principles common to experiments and ethnographies. *Am J Commun Psychol*. 1995. Vol. 23. P. 419. <https://doi.org/10.1007/BF02506951>

84. Siegel, D. J. (2020). *The developing mind: How relationships and the brain interact to shape who we are*. New York: Guilford Publications.

85. Simonton, D. K. (2004). Psychology's status as a scientific discipline: Its empirical placement within an implicit hierarchy of the sciences. *Review of General Psychology*, 8(1), 59-67.

86. Simonton, D. K. (2015). Psychology as a science within Comte's hypothesized hierarchy: Empirical investigations and conceptual implications. *Review of General Psychology*, 19(3), 334-344.

87. Smedslund J. Why psychology cannot be an empirical science. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 2016. Vol. 50(2). P. 185-197.

88. Smythe W.E, McKenzie S.A. A vision of dialogical pluralism in psychology. *New Ideas in Psychology*. 2010. Vol. 28 (2). P. 227-234.

89. Staats A. W. Psychology's crisis of disunity: Philosophy and method for a unified science. New York: Praeger, 1983
90. Staats A. W. A psychological behaviorism theory of personality. In Millon, Theodore; Learner, Melvin J. (Eds.), Handbook of psychology. New York: John Wiley & Sons, 2003. P. 135-158.
91. Stam H. J. The neurosciences and the search for a unified psychology: the science and esthetics of a single framework. Front Psychol. 2015. Vol. 6. P. 1467. Oct 7. doi: 10.3389/fpsyg.2015.01467
92. Stam, H. J. (2004). Unifying psychology: Epistemological act or disciplinary maneuver? Journal of Clinical Psychology, 60, 1259-1262.
93. Stanovich K. How to think straight about psychology (6th ed.). Boston: Allyn & Bacon, 2001
94. Sternberg R. J., Grigorenko E. L. Unified psychology American Psychologist. 2001. Vol. 56 (12). P. 1069-1079.
95. Thompson E.M. Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism. Contributions to the Study of World Literature, no. 99. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2000. 240 p.
96. Tooby, J., & Cosmides, L. (2015). The theoretical foundations of evolutionary psychology. In D. M. Buss (ed.), The handbook of evolutionary psychology. (2nd ed., pp. 3-87). Hoboken (NJ) USA: Wiley & Son.
97. Toomela A. Culture of science: Strange history of the methodological thinking in psychology. IPBS: Integrative Psychological & Behavioral Science. 2007. Vol. 41(1). P. 6–20.
98. Toomela, A., & J. Valsiner (2010). Methodological thinking in psychology: 60 years gone astray? Charlotte, NC: Information Age Publishing.
99. Toomela, A. (2020). Psychology today: Still in denial, still outdated. Integrative Psychological and Behavioral Science, 54(3), 563-571.

100. Tracy, J. L., Robins, R. W., & Gosling, S. D. (2004). Tracking trends in psychological science. In T. C. Dalton & R. B Evans (eds.), *The life cycle of psychological ideas* (pp. 105-130). Boston: Springer.
101. Turchin V. A. Dialogue on Metasystem Transition. In Heylighen F., Joslyn C. & Turchin V. (1995) (eds.): *The Quantum of Evolution. Toward a theory of metasystem transitions*, (Gordon and Breach Science Publishers, New York) (special issue, Vol. 45:1-4, of "World Futures: the journal of general evolution). P. 5-58.
102. Turner J. The misuse and use of metatheory. *Sociological Forum*. 1990. Vol. 5 (1). P. 37– 53.
103. Valsiner J. *An invitation to cultural psychology*. London, UK: SAGE.2014.
104. Valsiner, J. (2009). Integrating Psychology within the Globalizing World: A Requiem to the Post-Modernist Experiment with Wissenschaft. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 43(1), 1-21.
105. Valsiner, J., & Salvatore, S. (2012). How Idiographic Science could create its terminology? In S. Salvatore, J. Valsiner & A. Gennaro (eds.). *Making Sense of Infinite Uniqueness: The emerging system of Idiographic Science Yearbook of Idiographic Science. Volume 4* (pp 3-20). Charlotte (NC): Information Age Publishing.
106. Wallis S. Toward a Science of Metatheory. *Integral Review. A Transdisciplinary and Transcultural Journal For New Thought, Research, and Praxis*. 2010. Vol. 6 (3). P. 73-115.
107. Watanabe T. Metascientific foundations for pluralism in psychology. *New Ideas in Psychology*. 2010. Vol. 28. P. 253-262.
108. Yanchuk V. Diversity in Harmony: Insight. *Journal of Psychology*. Volume 51: 31st International Congress of Psychology, 24–29 July 2016, Yokohama, Japan Jul 2016, 1177-1179.

109. Zagaria, A., Ando', A., & Zennaro, A. (2020). Psychology: A giant with feet of clay. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 54(3), 521-562.

110. Zagaria, A., Ando', A., & Zennaro, A. (2021). Toward a Cultural Evolutionary Psychology: Why the Evolutionary Approach does not Imply Reductionism or Determinism. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 55(2), 225-249.

3. РОЗРОБКА УЗАГАЛЬНЕНОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Існує думка, згідно з якою у психології, через її молодість, становлення теоретико-методологічного апарату відстає від його розвитку в природничих науках, але в цілому слідує загальної тенденції. Противники зазначають, що психологічна наука почала формуватися у 19 ст. саме з природничих експериментів і потім стала збагачуватися як наука соціогуманітарна. На це легко заперечити, нагадавши про те, що, наприклад, ще міркування Аристотеля з психологічної тематики викладено у стилістиці гуманітарного знання, а наступні часи у філософських працях було розглянуто багато питань, які тепер стали частиною психологічної проблематики. Таким чином, не вибудовується якась певна лінія розвитку психології, яку можна було б екстраполювати і на цій основі намічати її перспективи.

Психологи, які стурбовані фрагментованістю нашої науки, досліджують можливі шляхи її подолання через уніфікацію/інтеграцію психологічного знання. У хронології цих досліджень можна назвати більш раннє використання терміна «уніфікація». Найбільш рання з відомих мені публікацій на цю тему відноситься до 1986 р. [46]. Хоча слідів діяльності цього суспільства знайти не вдається, актуальними залишаються цілі, артикуль артикульовані його творцями: стимулювати обговорення питань єдності та роз'єднаності у психології на конференціях, зборах тематичних груп, публікації інформаційного бюлетеня. Пізніше в публікаціях цього напрямку стали вживати також термін «інтеграція», у тому числі в недавніх публікаціях (див. [1; 20; 29; 41] та ін). Основну увагу прихильників інтеграції приділено аргументації її потреби. Противники інтеграції, як правило, акцентують поширену серед психологів позицію, згідно з якою психологія є наукою з власним теоретико-методологічним інструментарієм – історично сформованою теоретичною та емпіричною формами та традиціями набуття нового знання – такою її залишатись і в майбутньому. Немає необхідності тут полемізувати, зауважу лише, що саме ці традиції та форми породили фрагментованість сучасного

науково-психологічного знання та пов'язані з нею проблеми, у тому числі активно обговорювану останнім часом «кризу реплікації». «Інтегративна» наукова дискусія йде своєю чергою і може продовжуватися як завгодно довго, ставши частиною наукового процесу в психології. Я не маю сумнівів у необхідності такої дискусії, проте, якщо для противників інтеграції досить просто її підтримувати, то від прихильників інтеграції природно очікувати і конструктивні пропозиції. Зокрема недостатньо уваги приділено конкретним інтегративним проектам – їх обговоренню, порівнянню, варіантам впровадження та ін.

Наведу два, на мій погляд, характерні приклади сучасних дискурсів, пов'язаних з інтеграцією психологічного знання. Так, обговорюючи по суті інтеграційну проблематику, автори [35] майже не використовують термін «інтеграція». Вони звертають увагу на те, що в психології зберігається слабе концептуальне опрацювання більшості емпіричних досліджень, і що теоретико-методологічним питанням приділено значно менше уваги, у тому числі з боку редакцій наукових видань. Це викликає подив, тим більше, що відбувається на тлі кризових явищ, що активно обговорюються в психологічній науці. В окреслених авторами «лімітаціях» вони пропонують своє бачення зміни цієї ситуації. Важко не погодитися з аргументацією необхідності міждисциплінарних діалогів, акцентування в дослідженнях їх теоретичних основ, що проводяться, і необхідної для цього епістемологічної обізнаності дослідників. Однак, як відомо, міждисциплінарні діалоги в тих чи інших формах відбуваються вже досить давно, і про важливість теорії в будь-якій науковій галузі написано та сказано багаторазово, а дезінтегративні тенденції у психології не лише зберігаються, а й поглиблюються. У статті автори зазначають: «...емпірично орієнтована філософія може зіграти головну інтегративну роль, допомагаючи створити більш відповідне уявлення про предметну сферу та виявляючи міждисциплінарні зв'язки» (с. 1, переклад В. М.). Проте сказане було б здійснено, якби сама філософія була дезінтегрована (див., наприклад, про філософські проблеми сучасної психології [38]). Сучасне

філософське знання можна розглядати не так як інтегруючу дисципліну, як джерело труднощів інтеграції психологічного знання. За використання комп'ютерних моделей, з якими автори пов'язують особливу стратегію та інтегративні перспективи психології, також доводиться стикатися з проблемами. З одного боку, комп'ютерні моделі розробляються більш суворої математико-лінгвістичної методології – більш уніфікованої, ніж гуманітарні теоретичні моделі, – що може сприяти підвищенню чіткості логіки створюваних психологічних теорій. З іншого – в оцінці перспективності та можливості використання комп'ютерних моделей у теоретичній психології, як і раніше, немає єдності. Зазначу також, що навряд чи виправдане визначення цього напрямку як особливої стратегії, якої можна дотримуватися чи не дотримуватися – швидше, вже найближчим часом нехтувати цією глобальною тенденцією буде неможливо.

«Ми більше не повинні аплодувати теоріям, які прагнуть дати вичерпне пояснення конкретного завдання або емпіричного спостереження, а повинні навчитися цінувати теоретичні рамки, які відслідковують глибинні механізми якомога більшої кількості явищ» (с. 2, переклад В. М.) – так резюмує автор свої роздуми в [44]. Він проводить критичний аналіз сучасних емпіричних досліджень у частині їхньої теоретичної обґрунтованості, а в конструктивній частині роботи сказано про необхідність у психологічній науці подолати практику, в якій після К. Левіна утвердилася галілеївська епістемологічна традиція, та звернутися до аристотелівських принципів пізнання. Така інтеграція номотетичного та ідеографічного підходів до людського пізнання вивела б психологію на новий науковий рівень і, відповідно, зробила б емпіричні дослідження більш ефективними. Мені видаються спірними деякі міркування авторів, проте важко не погодитися з їх твердженням про те, що проблематика інтеграції вкорінена на вищому рівні парадигматики природничо-гуманітарного знання.

У тематиці та проблематиці інтеграції психологічного знання є і «ідейний» ракурс, про нього і йтиметься далі.

Ідея інтеграції

Ідеї в інтеграційних підходах

Спроби визначити предмет психології, запропонувати вирішення психофізичної проблеми, запропонувати категоріальну структуру психології та інших. – за всієї змістовності підходів – призводять, наскільки можна судити, лише до продовження дискусії з цих тем. Ті дослідники, які критикують сучасний методологічний стан психологічної науки та закликають до інтеграції, не наводять її формулювання. У найбільш загальних перспективах ідея інтеграції психологічного знання у тій чи іншій формі виражена багатьма психологами і полягає в описі перспективи для психології стати дисципліною, в якій людина може бути зрозуміла у всій її повноті – у синтезі знань, отриманих у різних психологічних та непсихологічних дисциплінах. У такому змісті ідея інтеграції є достатньо простою, певною мірою новою (для сучасної наукової ситуації) і по суті є зараз об'єднуючою. Однак навряд чи її можна вважати плідною, оскільки в ній визначено завдання, але не метод вирішення. Таку ідею має сенс враховувати як *концептуальну*. Ідеї інтеграції, як та інші наукові ідеї, можуть бути різними за методологічним потенціалом їхнього втілення (тобто за плідністю). У цьому сенсі особливо важливі такі ідеї інтеграції, у яких якомога однозначно окреслені методології реалізації – тоді можливе порівняння ідей, зокрема, за аналізованим критерієм. Таким чином, крім концептуальних, слід розглядати *методологічні* ідеї інтеграції. Деякі інтеграційні дискурси, у тому числі розглянуті вище, містять у тій чи іншій мірі деталізовані методології інтеграції психологічного знання, а далі проаналізовано підходи та закладені в них ідеї інтеграції, в яких я вбачаю конструктивні пропозиції та перспективу використання.

Г.О. Балл, В.М. Дружинін (незалежно). У психологічній науці є підходи, в яких автори не декларують вирішення завдання інтеграції/синтезу, але по суті розробляють універсальний методологічний інструментарій, який може бути використаний для інтеграції/синтезу в психології. До таких напрямів, гадаю, можуть бути віднесені роботи Г.О. Балла та В.М. Дружиніна.

Спільна методологічна ідея Г.О. Балла полягала у підвищенні логічної досконалості наукового дискурсу, зокрема науково-гуманітарного [19]. Здійснення цієї ідеї він бачив в опорі на принципи загальної теорії систем та системологічного трактування поняття «завдання». У ширшій методологічній перспективі Г.О. Балла досліджував взаємодію психології з науковими дисциплінами та системні уявлення як медіатори взаємодії природничо та гуманітарної традицій у людинознавстві, зокрема ним була розроблена система понять для опису об'єктів докладання інтелекту [3; 4; 5; 6]. При використанні широкого системного трактування поняття «завдання» *будь-яка діяльність суб'єкта може бути представлена як система процесів вирішення завдань*, у тому числі суб'єкта-дослідника при плануванні та проведенні теоретичних та емпіричних психологічних досліджень.

У дослідженнях В.М. Дружинін виходив з того, що «не можна зрозуміти парадигму науки перебуваючи у жорсткому зв'язку з наукою, користуючись засобами, напрацьованими в нійсамої. Звідси випливає цілком очевидний наслідок: необхідність розгляду предмета, методу та принципів науки (у разі – психології) у тих загальнометодологічних підходів.» [12, с. 5]. Він також використовує системологічний підхід до опису взаємодій – «основного матеріалу психологічного аналізу». Побудова теоретичної моделі предмета психологічного дослідження має починатися з визначення системи (людського індивіда), її середовища та відносин між ними, – відносини визначаються як взаємодії і включають в себе відносини системи до середовища та середовища до системи (зазначу, що В.М. Дружинін використовував, у тому числі, і системологічне трактування Г. О. Баллом компонентів процесів [2]). При деталізації можливих взаємодій системи та середовища В.М. Дружинін використав математичний апарат «логіки дії» Г.Х. фон Вріхта.

Хоча ні Г.О. Балл, ні В.М. Дружинін не використовували у своїх роботах термінів «інтеграція» або «синтез», проте можна запропонувати варіант формулювання *концептуальної* ідеї інтеграції, на яку по суті орієнтовані їх підходи: *інтеграція психологічного знання може бути здійснена на основі*

послідовного застосування принципів опису систем та математичної теорії множин. Конкретизація цієї ідеї в методологічній ідеї інтеграції представляється такою: будь-який предмет психологічного дослідження може бути представлений як система чи підсистема, відносини між її компонентами проявляються у їх взаємодіях.

В.М. Панферов. Інтеграція у психології повинна полягати у розробці *методології інтегрального синтезу* : «Методологія інтегрального синтезу – це логіка конструювання цілісності досліджуваного явища. У психологічній науці інтегральний синтез спрямований на розробку цілісного конструкту психічної організації людини та пошук об'єктних основ міжпредметного та міждисциплінарного синтезу знань різних наук про людину. Проблема цілісного відтворення психології людини як психологічної реальності в науково-дослідній діяльності та синтезі знань про людину є ключовою проблемою психологічного пізнання »[28, с. 11]. Методологічна конкретизація такого синтезу можлива через класифікацію психологічних парадигм: психофізіологічну, психофізичну, психо-рефлексивну, діяльнісно-психологічну, соціально-психологічну, психоаналітичну. Такий конструкт повинен являти собою інтегральний синтез усіх зазначених парадигм на основі векторів взаємодії людини зі світом свого буття. Кожна з парадигм висвітлює одну з граней цієї взаємодії, кожна із граней взаємодії є частиною предметної цілісності психічної організації людини. Додавання цих граней в геометричну фігуру дає куб як образну цілісність психічної організації людини. Кожна точка на його гранях, що зображує будь-яку властивість, психологічну якість або психічну освіту, може зв'язатися з іншими точками, розташованими на інших гранях, утворюючи індивідуальні варіації кореляційних відносин між ними. Пошук цих відносин у конкретних дослідженнях має задовольнити парадигму інтегрального синтезу щодо індивідуальних особливостей психічної організації людини.

Можна припустити, що *концептуальна ідея інтеграції*, за В.М. Панферову, полягає *вцілісному відтворенні психології людини як психологічної*

реальності у науково-дослідній діяльності. А методологічна ідея інтеграції полягає у здійсненні синтезу шести існуючих психологічних парадигм як меж взаємодії людського буття; кожна точка цих гранях репрезентує якесь властивість, психологічне якість чи психічне освіту і може зв'язатися з іншими точками, розташованими інших гранях, утворюючи індивідуальні варіації кореляційних відносин з-поміж них.

В.А. Мазілов. Для проведення досліджень з інтеграції психологічного знання необхідний проект розробки методологічного інструменту, що дозволяє порівнювати та співвідносити різні підходи [14]. Проект спрямований: « на розробку фундаментальної проблеми сучасної психології – дослідження методологічних основ інтеграції та розробка на їх основі теорії комплексних психологічних досліджень » [там же, с. 72]. Як можна припустити, *концептуальна інтеграційна ідея у разі полягає у розробці «технології інтеграції» для співвіднесення різних підходів і розробці цих підставах теорії для майбутніх комплексних досліджень. Для співвіднесення існуючих психологічних підходів та проведення в перспективі комплексних психологічних досліджень запропоновано модель співвідношення теорій та методів. На мою думку, методологічна ідея інтеграції втілена в запропонованому В.А. Мазіловим плані дослідницької роботи у вивченні інтеграційних процесів у сучасній психології та в моделі співвідношення теорій та методів досліджень.*

А. Кліреманс. *Концептуальна ідея інтеграції виражена як цілепокладання: психологія має стати дисципліною, в якій людина може бути зрозуміла у всій її повноті – від індивідуальних відмінностей до соціальних тенденцій, від нейронів до емоцій [36]. Методологічна ідея інтеграції полягає у структуруванні психологічних спеціалізацій у формі тривимірної матриці з рядками, стовпцями та рядками: рівні опису, методи дослідження, перспектива (норма-патологія).*

В.І. Моїсєєв. Вище було зазначено, що інтеграція номотетичного та ідеографічного підходів до людського пізнання, у ширшій філософсько-

методологічній перспективі, охоплює всю сферу наукового знання [44]. Показовим у сенсі є приклад варіанта філософії синтезу, запропонованого В.І. Мойсеєвим. У його роботах представлений проект «нової логічної системи, засобами якої можна вперше універсально висловити різноманітні синтетичні процедури як у галузі знання, так і в самій реальності. Це «Логіка Відкритого Синтезу», яку я маю на увазі побудувати як справжню аксіоматичну систему — зі своєю мовою, аксіомами, правилами логічного висновку тощо». [23, с. 16]. У психологічному розділі дослідження центральним є трактування «душі»: «Душа — онтологічна основа психологічних синтезів, оскільки сама душа є найвищим синтезом всіх індивідуальних проявів суб'єкта. Виділяючи ті чи інші приватні сторони цього синтезу засобами різних своїх шкіл, психологія приречена з часом звести ці сторони до деякої вищої єдності » [24, с. 530]. При тому, що в даному контексті змістовно невиразні поняття «синтез» та «інтеграція», є сенс розглядати цей підхід як загальнонауковий інтеграційний проект. Його методологічним ядром є аксіоматико-дедуктивна теоретична модель, побудована на основі математичної теорії множин, а синтез полягає у можливості одноманітного опису як математичних структур усіх існуючих теоретичних моделей, у тому числі в психології. Інструментарій «Логіки Відкритого Синтезу» використано для побудови «суб'єктних онтологій» та опису методологічних підходів низки психологічних шкіл та напрямів.

Що стосується інтеграційної ідеї, то самим автором вона виражена стосовно філософського знання: «Моя ідея полягала в тому, щоб зробити філософію синтезу більш науковою, структурно насиченою, сформулювати ясні правила гри, які можна критикувати і розвивати — так само, як це робиться в будь-якій емпіричній науці <...> » [23, с. 17]. Виходячи зі сказаного, як *концептуальну* ідею інтеграції (синтезу) психологічного знання є можливим сформулювати так: *зробити психологію більш науковою — логічно структурованою та понятійно суворою*. Реалізацію цієї ідеї В.І. Мойсеев бачить у використанні відомого та розробленого ним інструментарію математичних структур. *Методологічну* ідею інтеграції психологічного знання,

за Мойсеєвим, гадаю, можна викласти так: *психологічна феноменологія може бути представлена засобами Логіки Відкритого Синтезу, Проектно Модальної Онтології та конструкції Теорії Life.*

Г.О. Балл, В.О. Мєдінцев (спільно). Прагнення підвищити логічну досконалість науково-психологічних дискурсів (тобто здійснити методологічну ідею Г.О. Балла, див. вище) і водночас якнайповніше охопити сучасну проблематику психологічної науки у зв'язку з іншими науками було реалізовано в методологічному інструменті, заснованому на використанні поєднання найбільш загального гуманітарного поняття «культура» та найбільш загального математичного поняття «безліч». Таким інструментом став теоретико-множинний метод опису процесів з модусами культури (ТМ-метод, див [7] та ін). Як і підходи Г.О. Балла та В.М. Дружиніна, ТМ-метод не був декларований як інтегративний інструмент, але є таким по суті, оскільки за його допомогою можуть бути реалізовані обидві складові завдання інтеграції: концептуальне об'єднання (на основі єдиної методології опису) накопиченого раніше психологічного знання та проведення нових досліджень на універсальній методологічній основі. *Концептуальну інтегративну ідею цього підходу сформулюю так: інтеграція психологічного знання можлива з урахуванням описи культури як алгебраїчних структур її модусів – загальнолюдського, особливих, індивідуальних та інших.*

Відповідно, *методологічна ідея інтеграції в нашому варіанті полягає в тому, що будь-який предмет психологічного дослідження може бути представлений як алгебраїчна структура, компонентами якої є модуси культури, представлені як множини – відносини між ними проявляються в процесах їх змін і можуть бути представлені як відображення множин.*

Очевидно подібність цієї ідеї, з одного боку, із «системологічною ідеєю» Г.О. Балла та В.М. Дружинина (що отримали свої результати незалежно), з іншого боку – з ідеєю, що міститься у підході В.І. Моїсеєва (результати також отримані незалежно). Нині можна лише припускати, що за умов наукової

комунікації між авторами цих підходів міг би бути розроблений досконаліший методологічний інструмент інтеграції.

Структура ідеї інтеграції

Гадаю, висунуті К. Поппером вимоги до нової теорії (див. вище) має сенс розглядати як залежні, а саме: об'єднуючою може стати лише проста, щодо інших, ідея, яку наукова спільнота визнає плідною (новизна ідеї, як зазначено вище, навряд чи суттєва). Жодна з розглянутих вище ідей інтеграції психологічного знання, наскільки можна судити, стала об'єднуючою. Більше того, поки що немає навіть дискусії між авторами конкуруючих ідей, в якій могло б відбуватися порівняння їх простоти та плідності.

Ідея про «раніше невідомі зв'язки між явищами або поняттями» (за К. Поппером, див. вище) в рамках наукових досліджень має бути конкретизована в теорії і, по можливості, перевірена на емпіричному матеріалі. З ідеєю інтеграції ситуація інша – зв'язки між явищами чи поняттями вже встановлені різних, нерідко конкуруючих між собою, теоріях, а перевірка на емпіричному матеріалі може бути проведена тільки при реалізації інтеграційного проекту – до чого ще далеко. Істотним видається і те, що значна частина «явлень» стали компонентами наукового знання в результаті емпіричних досліджень вузького спрямування і з нечіткими теоретичними підставами (див. вище критику сучасної психологічної методології), а це також ускладнює розвиток інтеграційного проекту (детальніше в [15]). Систематизації психологічного знання широко представлені у науковій літературі. У підручниках, навчальних посібниках та курсах лекцій представлені відносини між компонентами психологічного знання. Зберігаючи певну подібність у категоризації основних психологічних понять (свідомість, мислення, пам'ять та інших.), автори визначають склад аналізованих психологічних теорій, супроводжують їх своїми коментарями та проводять порівняльний аналіз. Проте такі систематизації різняться, часом істотно, оскільки відносини між компонентами, що систематизуються, визначені на основі різних методологічних уявлень. У цій частині поки що також не проглядається об'єднуюча ідея.

У найбільш спільній концептуальній ідеї інтеграції, як уже зазначено, у різних формулюваннях окреслено відносини між компонентами науково-психологічного знання, а саме:

- між усіма відомими компонентами існуючого соціально- та індивідуально-психологічного, психофізіологічного, нейропсихологічного знання про людину;
- між понятійними інструментами (парадигмами, системами понять), з допомогою яких це знання отримано.

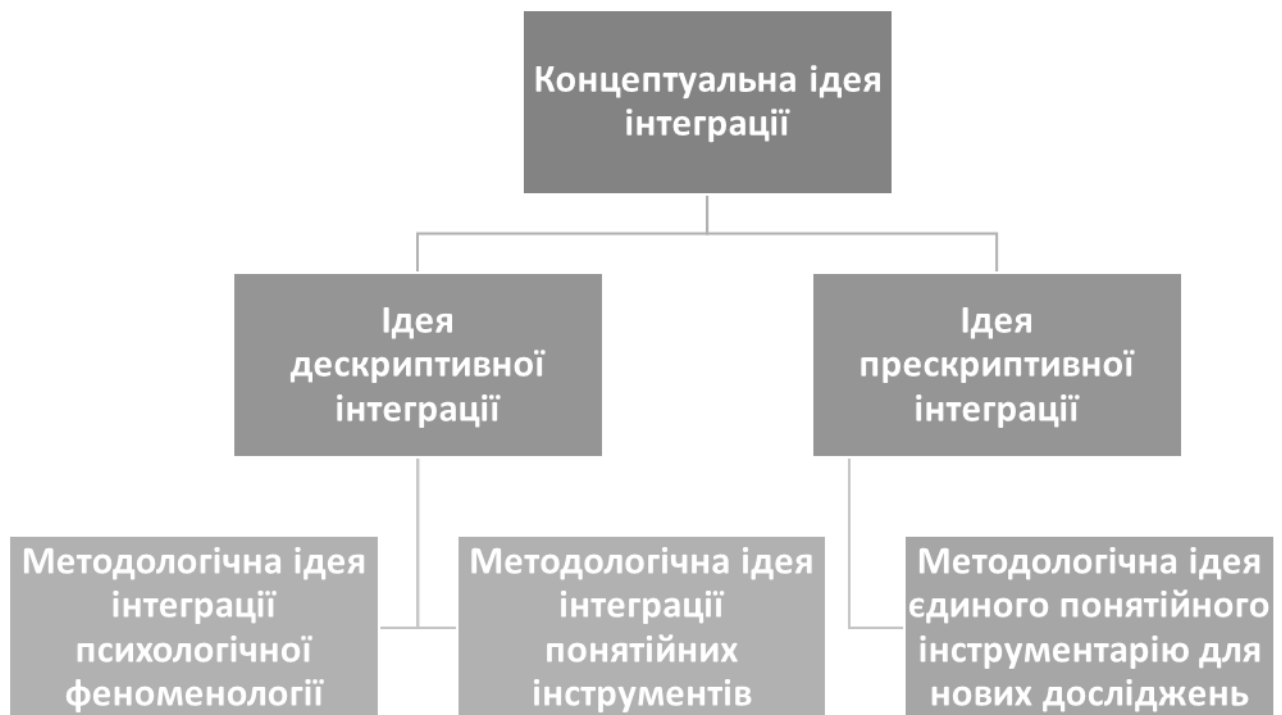
У розглянутих вище підходах інтегративної орієнтації автори враховують обидва види відносин, проте в жодному з них не продемонстровано можливості застосування їх теоретичних моделей для опису всіх нині відомих рівнів психологічної феноменології. У цих моделях використані як авторські трактування загальнопсихологічних понятійних інструментів, і поняття, створені авторами своїх моделей. Спільним є й те, що запропоновані методологічні ідеї інтеграції орієнтовані як інтеграцію існуючого психологічного знання, і проведення майбутніх досліджень.

Проте є сумніви щодо здійсненності ідеї створення єдиного методологічного інструменту для систематизації *минулих* та проведення *майбутніх* досліджень. Зокрема, при спробі використовувати формалізовані інструменти для опису деяких психологічних теорій з Г.О. Баллом зіткнулися з тим, що при цьому виявляються нечіткості чи навіть протиріччя у логіці їх побудови (проте зазначу, що В.І. Мойсєєв під час використання свого формалізованого інструментарію з такою проблемою не зіткнувся).

Можливо, загальну методологічну інтеграційну задачу має сенс вирішувати частинами – вирішення складної задачі замінити рішенням кількох більш простих. Наприклад, розділити концептуальну ідею інтеграції на дві: ідею *дескриптивної інтеграції* (для компонентів психологічного знання) і ідею *прескриптивної інтеграції* (як інтегративний універсальний інструмент нових досліджень). Перша з них має бути реалізована в теорії, на основі якої можливий опис відносин між усіма відомими *психологічними феноменами*

(«цілісний опис людини»), а також використаних понятійних інструментів. При цьому інтегративна теорія має бути мінімально формалізованою. У реалізації ідеї *прескриптивної* інтеграції, навпаки, вважаю, не обійтися без опори формалізовані понятійні кошти, обґрунтування використання яких докладно викладено у роботах Г.О. Балла, В.М. Дружніна, В.І. Моїсєєва. Узагальнено запропонована структура ідеї інтеграції психологічного знання представлена на мал.1

Мал. 1. Структура ідеї інтеграції психологічного знання.

Що ж до послідовності розробки компонентів запропонованої структури ідей, то за реалізації ідеї дескриптивної інтеграції, що здається очевидним, спочатку необхідно наповнити конкретним змістом методологічну ідею інтеграції понятійних інструментів психології і вже цьому підставі реалізувати методологічну ідею інтеграції психологічної феноменології. Однак першочергове завдання я вбачаю в методологічному розвитку ідеї прескриптивної інтеграції – з урахуванням досвіду досліджень у рамках ідеї дескриптивної інтеграції – оскільки необхідно якнайшвидше припинити або хоча б уповільнити лавиноподібну фрагментацію психологічної науки.

Таким чином, з створення єдиного методологічного апарату психології пов'язано з подоланням багатьох труднощів (див., зокрема, [15; 18; 20]). Вже кілька десятиліть інтегративна проблематика перебуває у дискусійному полі психологів, запропоновано варіанти теоретичних моделей інтеграції. Однак ця стадія досліджень, очевидно, не завершена, а перехід до стадії організаційних заходів залишається в невизначеній перспективі. Наразі вже очевидна ситуація поліваріантності теоретико-методологічних інтеграційних рішень та стає актуальним завдання «інтеграції інтегративних підходів». Один із можливих шляхів вирішення цього завдання був представлений у цій роботі. Наскільки вдалою виявиться запропонована структура ідеї інтеграції, неясно, але, як видається, зараз найбільш актуальною є розробка такої ідеї інтеграції психологічного знання, яка б об'єднувала все психологічне співтовариство.

Методологічні інструменти інтеграції

Декілька десятиліть психологи та філософи ведуть дискусії про необхідність і можливість інтеграції психологічного знання, ці дебати переважно зосереджені на теоретичному знанні – базових поняттях, побудові теорій, перспективах інтеграції теоретичних підходів. На так давно змістовно близькі проблеми стали актуальними і для емпіричних досліджень у психології. Дискусійна частина містить чимало цікавих ідей і міркувань, обговорення стають дедалі вишуканішими, у яких втягуються нові теми і підтеми, зокрема зумовлені безперервними соціокультурними змінами, новими цивілізаційними явищами. На цьому тлі відбувається формування теоретико-методологічних *інструментів* інтеграції психологічного знання – підходів, що базуються на системах понять. Про них далі й йтиметься.

Дескриптивні підходи до інтеграції

У теоретичній психології відомі підходи, у яких інтеграційні перетворення пропонують проводити встановлення зв'язків між існуючими теоріями. Раніше я відніс їх до підходів, що розвивають *концептуальну ідею дескриптивної інтеграції* і окреслив деякі з них [16]. Тепер є сенс розглянути методологічні інструменти цього напрямку досліджень ширше.

Об'єднаний психологічний біхевіоризм (Unified Psychological Behaviorism).

Порівнюючи історію природничих наук та психології, AW Staats дійшов висновку, що перші «у своєму центральному розвитку вони просуваються за фундаментальним виміром об'єднання, коли різні явища в багатьох випадках можна пояснити загальними основними принципами» [46, с. 31]. Він також стверджує, що дуже різноманітні галузі знання були викликані тим фактом, що поведінка має безліч форм, а також тим фактом, що ті, хто вивчає феномени поведінки, роблять це з різних ракурсів. Але основні принципи справді існують, і це центральне припущення, що він називає філософією об'єданого позитивізму. Staats розробив основні засади цієї філософії. Наведу цитату, якою проілюструю загальну канву його міркувань: вчені зазвичай дотримуються наївного філософського підходу. Вони не почуваються зобов'язаними спочатку вирішити, чи реальні події, які вони вивчають, чи є вони плодом чийогось розуму, якою є природа причинності тощо. Вони наївно окреслюють явища та будують способи кращого визначення того, чим останні є, знаходять їхні стосунки, формулюють принципи, покращують спостереження за допомогою апаратури та будують теорії з термінами, визначеними емпірично. Як правило, пізніше філософи науки систематично розглядають основні «припущення» вченого та порушують питання про те, як краще діяти» [50, с. 71].

Staats також стверджує, що на основі філософії об'єданого позитивізму та теорії об'єданого психологічного біхевіоризму (Unified Psychological Behaviorism) можна буде висувати теорії нового типу, які необхідні для перетворення теоретичного хаосу на систематичне, здорове та єдине знання. Ця філософія відкриває нову область досліджень – єдину психологію, спрямовану на вивчення різних аспектів роз'єднаності та можливості об'єднання [46; 49]. Передбачається, що багаторівнева концепція областей психології та побудована на цій філософській основі багаторівнева теорія психологічної поведінки може розглядатися як теорія, що об'єднує. Ця теорія сплітає воедино послідовну, принципову теорію, яка є логічною та евристичною, хоча вона набагато складніша, ніж може бути представлена у формальній логіці та математиці.

Staats підкреслює, що ця теорія не є аксіоматизованою, але вона дотримується логічної, ретельно аргументованої конструкції [48]. Отже, «Цей метод полягає у трактуванні концепцій, принципів, методів та результатів на кожному рівні теорії таким чином, щоб враховувалися можливості використання існуючих знань, а також розвивалися нові знання. Цей розвиток теорії показує, як пов'язані між собою кілька фундаментальних областей психології, і відкриває можливості розробки мостів між областями. Традиційні великі теорії не створювали мостів, подібних до цього, і, таким чином, у цьому відношенні не дають можливостей для просування уніфікації психології» [50, с. 75]. І далі: «Важливо знати, що побудова рамкової теорії ПБ є евристичним, що потребує додаткових розробок у спеціальних галузях, які у цих теоріях. Наприклад, завдяки своєму багаторівневому розвитку базова теорія особистості ПБ включає об'єктивну, явну теорію інтелекту» [там же]. Крім того, «ПБ у своєму загальному розвитку, як і в даному випадку, будується як евристична теорія, що дає основу для нових напрямків розвитку різного роду. У ПБ багато таких розробок, які включають емпіричні дослідження, методи вивчення та напрямки розвитку. Стратегія ПБ вимагає подальшої роботи у достатній кількості напрямів у всіх аналізованих областях. Вона призначена для розробки та розширення теоретиками, методологами, дослідниками та прикладними психологами. Такі розробки дозволять реалізувати можливості вже показаної структури і надалі створять об'єднуючу та уніфіковану теорію класичних характеристик» [50, с. 75-76]. «Єдина позиція позитивізму полягає в тому, що це філософія науки про психологію, що філософія науки є робочим інструментом для поліпшення роботи науки. Філософія науки має виходити із самої науки. Отже, ясність розуміння у науці може, своєю чергою, допомогти науці у її подальшому розвитку» [50, с. 77]. І ще «Економія у нашій науці вимагає виявлення спільності, що є теоретичним завданням, оскільки різні мови теорії приховують спільність ». Аргументація та пафос дискурсу автора підходу видаються мені досить зрозумілими, здебільшого я згоден, тому що розвиваю інший підхід до методології інтеграції. Не наводитиму деталі філософії та

методології, запропонованими Staats – з ними можна ознайомитися у зазначених та інших його працях.

Стратегії інтеграції. Раніше я стосувався проблематики стратегій розробки універсальних способів представлення психологічних знань, яку розглядаю як принципово важливу складову методології інтеграції у психології [17]. Запропоновані В.А. Мазіловим та Ю.М. Сліпко механізми інтеграції, гадаю, також можна трактувати як її стратегії [14]. У зарубіжній літературі стратегії інтеграції також приділяють увагу. Зокрема, Wayne A. [53] стверджує, що й можливо побудувати кілька моделей однієї цільової системи, існує ряд доступних стратегій для уніфікації моделей. Перша стратегія встановити, що одна модель наближається до іншої. Друга стратегія показати одну модель як вбудований компонент інший. Третя стратегія – встановити, що моделі застосовні до різних аспектів однієї й тієї системи. Wayne A. також вважає, що наукове пояснення та ідеалізовані моделі функціонують у контексті необхідних умов, які мають бути виконані. Локальні умови такі, що твердження у поясненні вірні моделі і що пояснення включають відносини залежності. Глобальні умови такі, що існує глобальна теорія із незалежною пояснювальною силою, а локальна модель теоретично поєднується з глобальною теорією. Додам, що дискурс A. Wane по суті збігається з міркуваннями щодо механізмів інтеграції у згаданій роботі [14].

Нова єдина теорія психології. (A New Unified Theory of Psychology). Henriques G. [43] поєднує розрізнені людські знання в одну теорію і показує, як і чому психологія пов'язана з природничими, соціальними та гуманітарними науками більше, ніж будь-яка інша дисципліна. Його теорія об'єднання складається з взаємопов'язаних ідей, які підходять один одному, щоб дозволити побачити, як можна чітко визначити психологію стосовно біології знизу та соціальних наук зверху. Henriques G. розробив три концептуальні конструкції, що фіксують епістемологічні відносини, що містять знання про людину. Запропонована система «Дерево пізнання» забезпечує концепцію контексту на макрорівні, що дозволяє помістити наукові факти у концепцію контексту.

«Теорія поведінкових інвестицій» поєднує знання та поєднує розрізнені погляду на єдиний комплекс, він складається з принципів, встановлених у дослідженнях поведінки тварин. «Гіпотеза виправдання» дає основу розуміння того, що робить людей такими унікальними тваринами. «Матриця впливу» – це розширення поведінкової теорії інвестування у сферу соціальної мотивації та емоцій людини. Тепер трохи детальніше про кожен із складових цієї теорії.

Behavioral Investment Theory складається з шести основних принципів, які добре відомі з літератури з поведінки тварин:

- принцип економії енергії;
- еволюційний принцип (успадковані схильності до поведінкової витрати енергії мають бути функцією спадкової інклюзивної пристосованості).
- принцип генетики (генетичні відмінності призводять до відмінностей у поведінкових інвестиційних системах)
- принцип обчислювального контролю є центральну ідею когнітивної (або обчислювальної) нейронауки, що полягає в тому, що нервова система є органом поведінки і що вона функціонує як система обробки інформації.
- принцип навчання – поведінкові інвестиції, які ефективно використовує будь-яку тварину до відносин тварина – навколишнє середовище, та які позитивно корелюють з інклюзивною пристосованістю предків, вибираються (тобто підкріплюються), у той час як поведінкові інвестиції, які цього не роблять, відбираються та гасяться.
- принцип розвитку – існують різні генетично та гормонально регульовані етапи життєвого циклу, які призводять до різних поведінкових інвестиційних стратегій.

The Influence Matrix – це інтегративна ідея, яка працює шляхом об'єднання багатьох різних напрямків теорії та досліджень соціальної мотивації, емоцій та процесів відносин у єдине ціле. Це розширення теорії поведінкових інвестицій на сферу людської соціальної мотивації та емоцій.

Таким чином, вона включає принципи економіки енергетики, еволюції, поведінкової генетики, обчислювального контролю, навчання та розвитку. Діаграму матриці впливу можна розглядати як діаграму базової структури соціально-емоційного «екзоскелета», який має бути спільним для всіх здорових людей.

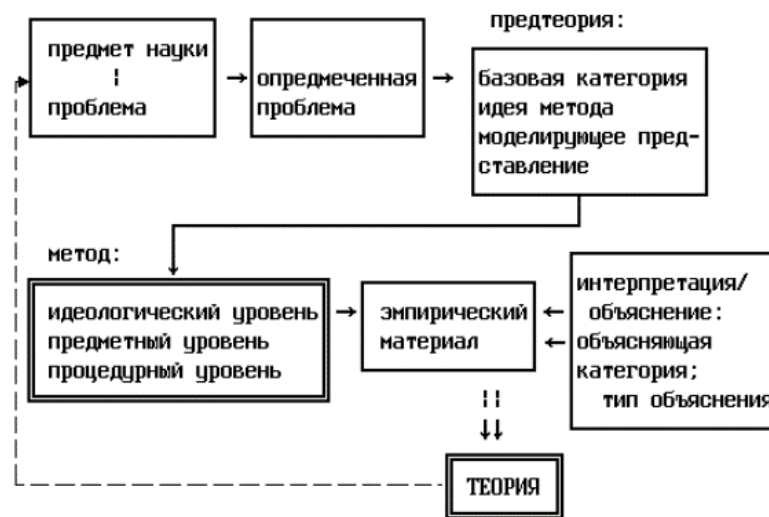
The Justification Hypothesis забезпечує основу розуміння того, що робить людей такими унікальними тваринами. Це ідея, що проливає зв'язок між мовою, людською самосвідомістю та еволюцією Культури у новому світлі, інтерпретуючи як людську самосвідомість, так і Культуру як системи виправдання. Гіпотеза стверджує, що еволюція мови створила проблему соціального виправдання, і це адаптивна проблема стимулювала еволюцію як системи людської самосвідомості, і Культури. Гіпотеза (1) пропонує чітке формулювання еволюційних змін у свідомості, що породили людську культуру; (2) пропонує теорію людської самосвідомості, яка пов'язує людський психологічний з соціологічними рівнями аналізу; (3) поєднує широкий спектр різних теоретичних точок зору (наприклад, психодинамічну теорію, соціальну когнітивну теорію, соціологію повсякденного життя) в єдине ціле; (4) організовує та пояснює великі області емпіричних даних; та (5) пропонує основу пояснення, що узгоджується з рамками соціальних наук.

The Tree of Knowledge System забезпечують концепцію контексту на макрорівні, яка дає нам можливість помістити наші набуті наукові факти у всеосяжну концепцію контексту, який дозволяє істині проявитися.

Методологія інтегрального синтезу. В.М. Панферов розглядає ту ж проблему, а саме об'єднання дисциплінарно і концептуально розрізнених знань про людину в єдину теорію, що поєднує кілька парадигм [26; 28 та ін]. На його думку, об'єднання у психології має ґрунтуватися на «методології інтегрального синтезу», тобто на логіці побудови моделі цілісності ментальної організації людини. Інтегральний синтез спрямовано пошук об'єктивних основ міждисциплінарного синтезу знання людини. Методологічна реалізація такого синтезу запропонована через релевантне поєднання шести основних

психологічних парадигм: психофізіологічної, психофізичної, психорефлексивної, діяльнісно-психологічної, соціально-психологічної, психоаналітичної. Кожна з парадигм відноситься до одного аспекту цієї взаємодії та психічної організації людини. Об'єднуючий методологічний конструкт повинен бути інтегральним синтезом зазначених парадигм на основі векторів взаємодії людини зі світом свого буття. Графічною формою методології інтегрального синтезу може бути геометрична постать куба як образу психічної організації людини. Крапки з його краях відображають певні властивості, психологічні якості чи психічні особливості. Ці точки формують унікальні варіації кореляційних відносин кожної людини. Таким чином розрізнені знання про людину можна об'єднати в *парадигму інтегрального синтезу в психологічних дослідженнях*, яка базується на парадигмальних основах психологічної науки, що склалися. Ця парадигма має бути використана і в комплексних психологічних дослідженнях при моделюванні предметоконкретні *емпіричні* дослідження.

Комунікативна методологія. В.А. Мазілов виходить з того, що для проведення досліджень з інтеграції психологічного знання необхідний проект розробки методологічного інструменту, що дозволяє порівнювати та співвідносити різні підходи [14]. Проект спрямований: « на розробку фундаментальної проблеми сучасної психології – дослідження методологічних основ інтеграції та розробка на їх основі теорії комплексних психологічних досліджень » [там же, с. 72]. В.А. Мазілов [13] стверджує, що об'єднання має починатися з аналізу існуючих теоретичних підходів до виявлення інваріантних структур, які забезпечують сумісність різних теорій. Для співвіднесення існуючих психологічних підходів та проведення у перспективі комплексних психологічних досліджень запропоновано *модель співвідношення теорії та методу* (Малюнок 1). В.А. Мазілов вважає, що результат аналізу теоретичної галузі психології підтвердить, що причина фрагментації психологічного знання у невиявлених глибоких зв'язках його компонентів.

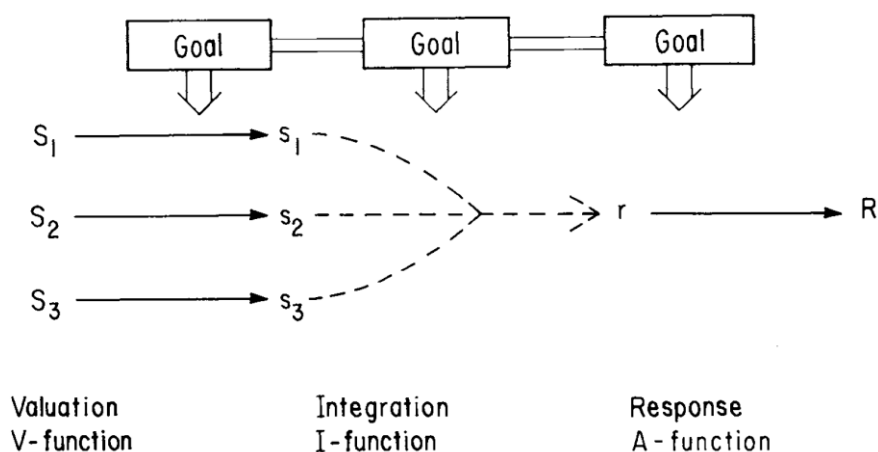
Малюнок 1. Співвідношення теорії та методу (В.А. Мазілов).

Прескриптивні підходи до інтеграції

З історії природознавства можна дійти невтішного висновку як про перехід до уніфікації, (як, зокрема, показав Staats), а й використання у психологічній науці універсальних методологічних інструментів, саме системології, формальної і математичної логіки, інших галузей математичного знання. Деякі теоретики психології використовують ці інструменти, і хоча нерідко свої підходи автори не називають інтеграційними, у цих підходах запропоновано універсальні методологічні інструменти для концептуалізації об'єктів, що вивчаються в психології, і предметів будь-якого масштабного рівня. Ці підходи розраховані насамперед на розробку та проведення нових досліджень, при цьому їхній інтегративний потенціал у сенсі об'єднання існуючих підходів не досліджений достатньою мірою. З цієї причини я відношу такі інструменти до класу прескриптивних інструментів інтеграції, в якому виділю три підкласи.

У психологічній літературі розробок математичних підходів до опису психіки відомо дуже небагато, та й ті залишилися поза обговореннями в психологічному мейнстрімі. Мені відомі два підходи, запропоновані у 1970-х – обидва орієнтовані на проблематику використання елементів теорії інформації як методологічного інструментарію для досліджень поза інженерними дисциплінами, що широко обговорювалася тоді.

Теорія інтеграції інформації (Information Integration Theory). NH Anderson вважав, що і методи її обробки є об'єднуючими принципами психології. В основі розробленої ним *Теорії інтеграції інформації* (ТІІ) лежить *Аксиома цілеспрямованості*, що втілює цілеспрямований характер думки та дії [32; 33]. Організм вважається активним обробником інформації, що має постійно мінливі цілі, а оцінка є одним з основних процесів, оскільки інформатори стимулів і спогадів переробляються на цільові валентності наближення або уникнення. Інтеграція – це другий первинний процес, оскільки з будь-якою метою чи планом дій зазвичай пов'язані кілька детермінант. Таким чином, після оцінки окремих детермінантів їх необхідно інтегрувати в чисту ефективну вартість дії. Оцінка та інтеграція є динамічними процесами, що відображають постійно мінливу ситуацію та мотивацію організму. Операції інтеграції мають структуру, ця структура послужила основою розробки ТІІ. Цей підхід фокусується безпосередньо на фундаментальній проблемі інтеграції безлічі детермінантів. ТІІ також стала основою створення загальної когнітивної алгебри. Алгебраїчні правила *усереднення, множення, складання* були виявлені практично у всіх галузях психології, від судження-рішення та когнітивного розвитку до мовних процесів. Хоча здогади про алгебраїчні правила давно обговорюються в психології, встановлення цих правил було неможливо без теорії виміру психологічних величин на справжніх метричних шкалах. Вимір є невід'ємною частиною алгебраїчної структури матеріальних законів і похідною від неї, теорія функціональних вимірювань дала загальне вирішення проблеми психологічних метрик.

Малюнок 2. Діаграма інтеграції інформації (див. [33, с. 2]).

Залишається загадкою, чому автор назвав графічне уявлення фаз інтеграції інформації діаграмою. За задумом та логікою міркувань Anderson NH., ТП – це універсальна теорія, що забезпечує застосовність тих самих концепцій і методів до всіх предметних областей. Замість зростаючої роздробленості, характерної для розвитку психології, ТП пропонує простоту та єдність, зазначав автор. Прогресуюча фрагментація психології значною мірою пов'язана з відсутністю можливості інтеграції багатьох змінних. Надію на звернення цієї фрагментації в уніфікацію автор пов'язує із послідовною розробкою психологічної проблематики на основі гіпотез та методології ТП. Сам автор теорії, Anderson NH, запропонував багато конкретизації підходу для опису та вимірювання в галузі проблематик психології особистості та соціальної психології [32; 33 та ін]. Крім того, ідея та метод ТП використані у низці досліджень як у психології, так і в природознавстві та філософії науки (див. [34; 51]).

Теоретико-множинний метод опису процесів. Г.О. Балл та В.О. Медінцев [10; 19; 22 та ін.] виходили з того, що найбільш узагальнене опис функціонування психіки можливе з урахуванням двох загальних понять, саме гуманітарного поняття «культура» і математичного поняття «множина». Розвиваючи розуміння культури в людині і людини в культурі, ми показали можливості опису в тих самих рамках як культурних взаємодій, так і процесів, що вивчаються в психології. Математичною основою методу є апарат теорії множин, зокрема, поняття алгебраїчної структури та відображення множин

використовуються для вивчення процесів зміни всіх компонентів предмета психологічного дослідження будь-якого масштабного рівня.

При розробці теоретико-множинного методу опису процесів (ТМ-метод) ми орієнтувалися на широке трактування культури як сукупності компонентів людського буття, що володіють репродуктивною та продуктивною функціями (відповідно, що забезпечують соціальну пам'ять та соціально значущу творчість). Нині переважають трактування культури, що ґрунтуються на типах ідентичності *людських спільнот* – етнічних, або більш загальних (наприклад, «Схід – Захід»), – види яких множаться, зокрема, внаслідок використання різних ознак культурних ідентичностей: видів релігії, соціально-економічного статусу, регіону проживання, причетності до групового досвіду, спорідненості та ін. Змістовне поглиблення поняття «культура» досягнуто, серед іншого, її описом як сукупності патернів (повторюваних структур), які проявляються не тільки в інституціях, практиках та артефактах – імпліцитна частина патернів неусвідомлювана, вона вписана в структури повсякденного життя¹ [30; 31]). Поставивши за мету підвищити чіткість і продуктивність, аналізованого трактування, ми конкретизуємо її, описуючи культуру як складну систему (систему систем) з багаторівневою ієрархією. Основним для запропонованого опису є поняття «*модус культури*» – під нього підпадає будь-яка складова культури, що реалізує, тією чи іншою мірою, репродуктивну та продуктивну функції. Ми розрізняємо модуси культури *ідеальні* (абстраговані від матеріального субстрату) та *матеріальні* (всі інші). Серед останніх виділяємо *матеріалізовані* (функціонування яких мало залежить від особливостей субстрату) – порівн. «Матеріалізовану форму дії» у П.Я. Гальперіна. Розрізняємо також: *все загальний* модус, що охоплює людську культуру загалом; *особливі модуси* (зокрема, етнічні, суперетнічні, субетнічні, а також притаманні професійним, віковим та іншим компонентам соціуму); *індивідуальні (особисті) модуси*. Вводимо поняття «*активний модус культури*» («*агент культури*»). Агент культури має можливості («*операторами*») щодо використання та зміни модусів культури. Агента культури, який здатний

цілеспрямовано реалізовувати такі можливості, ми називаємо також *суб'єктом культури*. Ним, зокрема, є соціалізований людський індивід (*особа*).

Враховуючи тенденції розвитку науки, ми намітили відносно простий спосіб універсального формалізованого опису людської культури та культурних процесів. У цьому описі ми розглядаємо *безліч* модусів культури, які перебувають у певних стосунках. Методологічно вихідним тут є поняття *структури*, як воно використовується в теорії множин. Нас, зокрема, цікавлять *структури порядку* та *алгебраїчні структури*. Ми вважаємо, культура як структура порядку представлена в універсальних класифікаціях, які вважатимуться класифікаціями особливих модусів культури. Точніше, структура порядку визначена на безлічі модусів культури, включених до ієрархічної (багаторівневої) класифікації. Найбільш повними (і загальними) із класифікацій такого типу є бібліотечні, зокрема UDC. Алгебраїчні структури знаходять втілення у *відображеннях*, що ставлять у відповідність за певним законом кожному елементу однієї множини (області визначення) деякий елемент іншої множини (області значень). У складі відображення, яке описує будь-який культурний процес, розрізняємо *предметні* (прообраз, образ) та *функціональні* складові. Для позначення відношення функціональних та предметних компонентів відображення використано символ «:». У ТМ-методі процеси між модусами культури представлені у прийнятій математиці формі *Функції* : *Прообрази* $\rightarrow$ *Образи*. При цьому модуси *Прообраз* і *Образ* розглянуті як вирази діахронії процесів (*Прообраз* передує *Образу*). У ряді публікацій були окреслені методологічні можливості ТМ-методу в різних предметних галузях психології [8; 9; 11 та ін].

Як і системологічні підходи Г.О. Балла та В.М. Дружніна, ТМ-метод спочатку не був заявлений як методологічний інструмент інтеграції психологічного знання (хоча такий варіант був окреслений у [7]). Проте інтегративним потенціалом він має, оскільки з його допомогою можуть бути реалізовані завдання інтеграції: концептуальне об'єднання (на основі єдиної

методології опису) накопиченого раніше психологічного знання та проведення нових досліджень на універсальній понятійній основі.

Обговорення та висновки

Кожен із розглянутих інструментів інтеграції ґрунтується на досить серйозній аргументації. Зрозуміло, будь-яка наукова аргументація може бути схильною до критичного аналізу, в ній завжди можна виявити вади. Психологічні наукові дискурси залишаються серед найбільш уразливих для критики, проте зберігається становище, при якому затребуваність і популярність психологічних підходів, здається, не пов'язана з переконливістю його філософської, логічної та методологічної аргументації – значно важливіші за численні соціокультурні фактори, зокрема актуальний запит на предмет дослідження та отримані емпіричні результати. У зв'язку з цим виправдане питання про те, чи має сенс порівнювати інтегративні теоретико-методологічні інструменти, а якщо визнати, що він є, то за якими критеріями проводити порівняння. У контексті проблематики інтеграції психологічного знання порівняння методологічних інструментів інтеграції є принципово важливим етапом досліджень.

Раніше я запропонував варіант систематизації інтегративних підходів на основі загальної, двох концептуальних та ряду методологічних ідей інтеграції за критеріями *простоти* та *потенціалу стати об'єднуючими* (для теоретиків психології) [16]. Звичайно, обидва критерії необхідно окреслити якомога чіткіше – і з цим є проблеми. Зокрема, простоту можна оцінювати за різними параметрами:

- числа компонентів у системі понять (що менше, тим інструмент простіше);
- числа зв'язків компонентів у системі понять;
- простоти розуміння інструмента;
- простоти використання інструменту здійснення інтеграції.

Простота інструментів та його потенціал, здається, взаємопов'язані, проте цей зв'язок поки що важко охарактеризувати як однозначно, і навіть як

закономірність. З наведеного вище огляду можна побачити, що методологічні інструменти інтеграції розроблені з різним ступенем деталізації, у зв'язку з чим стає актуальним питання, наскільки важлива глибина деталізації інструменту з метою оцінки його потенціалу стати об'єднуючим. З одного боку, більш деталізовані інструменти демонструють більше можливостей їх використання у різних галузях психології до предметів психологічних досліджень. З іншого боку, вони складніші за кількістю компонентів і зв'язків з-поміж них, що ускладнює їх розуміння психологами і розширює область можливої критики. Таким чином, у більш деталізованих інструментів потенціал стати такими, що об'єднують, може виявитися невисоким. При цьому високий потенціал може мати інструмент, окреслений у кількох простих для розуміння компонентах – вони можуть бути деталізовані на необхідну глибину, якщо і коли на те сформується широкий запит і буде виділено необхідні наукові ресурси. І тут вирішальним чинником стане простота використання інструменту реалізації інтегративного проекту. Оскільки однією з властивостей успішної наукової теорії є широке охоплення відомої феноменології, яка може бути пояснена в системі понять цієї теорії, то найбільш перспективними інструментами інтеграції можуть бути визнані ті, за допомогою яких досягнемо ширший (за галузями та дисциплінами) та глибокий (за деталізацією) системи понять) охоплення психологічного знання.

Наведу список розглянутих методологічних інструментів інтеграції в хронологічному порядку їх створення.

Інструменти теоретичних досліджень

Дескриптивні :

- Unified Psychological Behaviorism (AW Staats).
- Explanatory integration (A. Wayne).
- A New Unified Theory of Psychology (G. Henriques) – Behavioral Investment Theory, Influence Matrix, The Justification Hypothesis, Tree of Knowledge System.
- Методологія інтегрального синтезу (В.М. Панферов).

- Комунікативна методологія (В.А. Мазілов).

Прескриптивні :

- Система понять описи об'єктів докладання інтелекту (Г.О. Балл).
- Information Integration Theory (NH Anderson) – алгебраїчні правила усереднення, множення, складання інформації.
- Психологічна теорія завдань (Г.О. Балл) – структурні, функціональні, субстратні властивості систем, вирішувач (суб'єкт) як система, завдання як система.
- Теоретична модель психологічного дослідження (В. М. Дружинін) – теоретична модель взаємодій, логіка процесів.
- Теоретико-множинний метод опису процесів (Г.О. Балл, В.О. Медінцев) – простір алгебраїчних відображень модусів культури.

Інструменти емпіричних досліджень.

- Integration trilogy (M. Fetters, J. Molina-Azorin).
- Data Diffraction (E. Uprichard, L. Dawney).
- Research designs (JW Creswell) – convergent, explanatory sequential, exploratory sequential.
- Теоретична модель психологічного дослідження (В. Н. Дружинін) – телеологічне, загальнопсихологічне, структурне емпіричне дослідження.

З усього викладеного, здається, загалом складається досить песимістична картина перспектив інтеграційних досліджень у психології. Однак разом з розширенням числа її прихильників і в міру посилення соціального запиту на підвищення кумулятивності психологічного теоретичного знання та надійності емпіричних даних, що отримуються, методологічні інструменти інтеграції будуть розвиватися в загальному конвергентному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акопов Г.В. Направления и формы интеграции психологических знаний в контексте развития науки / Интегративный подход к познанию психологии человека: В.Н. Панферов, В.В. Знаков, Е.Ю. Коржова и др. / Под научной редакцией Е.Ю. Коржовой. СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2017. С. 87–107.
2. Балл Г.А. О понятиях "воздействие", "действие" и "операция" // Вопросы психологии №4. 1974. С. 10–20.
3. Балл Г.А. Проблемы взаимодействия психологии с формализованными научными дисциплинами // Психологический журнал. 1989. №10 (6). С. 34-39.
4. Балл Г.А. Система понятий для описания объектов приложения интеллекта // Кибернетика. 1979. № 2. С. 109–113.
5. Балл Г.А. Системные представления как медиаторы взаимодействия естественнонаучной и гуманитарной традиций в человековедении // Развитие психологии в системе комплексного человекознания. Ч. 2 / Отв. ред. А.Л. Журавлёв, В.А. Кольцова. М.: Институт психологии РАН, 2012. С. 27–29.
6. Балл Г.А., Мединцев В.А. Медиаторы межпарадигмального взаимодействия в исследованиях культуры // «Психология третьего тысячелетия»: I Международная научно-практическая конференция: сборник материалов. Дубна: Международный университет природы, общества и человека «Дубна», 2014. С. 22–26.
7. Балл Г.А., Мединцев В.А. Описание преобразований модусов культуры как инструмент интеграции психологических знаний // Психология третьего тысячелетия: II Международная научно-практическая конференция: сборник материалов / под общ. ред. Б. Г. Мещерякова. Дубна: Гос. ун-т «Дубна», 2015 С. 40–43.
8. Балл Г.А., Мединцев В.А. Познавательные задачи при рассмотрении культурных процессов с психическими составляющими //

Когнитивные штудии: когнитивная парадигма в междисциплинарных исследованиях: материалы VI междунар. междисциплин. конф. Вып. 6 / Под ред. А.П. Лобанова, Н.П. Радчиковой. Минск: БГПУ, 2015. С. 126–133.

9. Балл Г.А., Мединцев В.А. Системное формализованное представление культурных процессов в описании изменений в грамматике // Мова і культура. (Науковий журнал). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. Вип. 18. Т. I (176). С. 219–224.

10. Балл Г. А., Мединцев В.А. Формализованное описание процессов как теоретический ресурс изучения развития // Мир психологии. 2016. № 1. С. 53–66.

11. Балл Г.А., Мединцев В.А. Формализованное описание социокультурных изменений // Россия: тенденции и перспективы развития. Ежегодник. Вып. 10. Часть 1. Редкол.: Пивоваров Ю.С. (отв. ред.) и др. – М.: ИНИОН РАН, 2015. С. 614-619.

12. Дружинин В.Н. Структура и логика психологического исследования. Москва : ИПРАН. 1994. 163 с.

13. Мазиллов В.А. Интеграция психологического знания как методологическая проблема психологии // Интеграция в психологии: теория, методология, практика : сборник статей IV Всероссийской научно-практической конференции [4 мая 2021 г.] / под науч. ред. В.А. Мазилова. Ярославль : РИО ЯГПУ, 2021. С. 28–38.

14. Мазиллов В.А., Слепко Ю.Н. Интеграция в психологии // Социальный психолог. 2017. выпуск №1 (33). С. 67–75.

15. Мединцев В.А. Анализ трудностей интеграции психологического знания // Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія / Сост. В. О. Медінцев. Том IX. 2020. С. 56–71. doi: 10.24411/2616-6860-2020-10003

16. Мединцев В.А. Идея интеграции психологического знания // Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія / Сост. В.О. Медінцев. Том XI. 2020. С. 2–22. doi: 10.24411/2616-6860-2020-10013.

17. Мединцев В.А. Методологические проблемы интеграции психологического знания // Фундаментальные и прикладные исследования современной психологии: результаты и перспективы развития / Отв. ред. А. Л. Журавлёв, В. А. Кольцова. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2017. 116–123.

18. Мединцев В. А. Методологические составляющие интеграции психологического знания // Ярославский педагогический вестник. 2020. № 1 (112). С. 115-131. DOI 10.20323/1813-145X-2020-1-112-115-130.

19. Мединцев В.А. Основные системологические идеи Г.А. Балла в психологии и человековедении // Перспективы психологической науки и практики: сборник статей Международной научно-практической конференции. РГУ им. А. Н. Косыгина, 16 июня 2017 г. / под ред. В.С. Белгородского, О.В. Кашеева, И.В. Антоненко, И.Н. Карицкого. М.: ФГБОУ ВО «РГУ им. А.Н. Косыгина», 2017. С. 91–94.

20. Мединцев В.А. Проблемы, решаемые интеграцией психологического знания; направления и ареалы её реализации // Теоретичні дослідження у психології. Том V. 2018. С. 91–111.

21. Мединцев В.А. Проектирование структур психологических взаимодействий как решение локальных интеграционных задач // Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія / Сост. В.О. Медінцев. Том X. 2020. С. 40–61. doi: 10.24411/2616-6860-2020-10008.

22. Медінцев В.О. Категорія „культура” у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості / Владислав Медінцев // Соціальна психологія. 2008. №5. С. 23-38.

23. Моисеев В.И. Логика открытого синтеза: в 2-х тт. Т.1. Структура. Природа. Душа. Книга первая. СПб.: ИД «Мирь», 2010. 744 с.

24. Моисеев В.И. Логика Открытого Синтеза: В 2 томах. Том 1: Структура, Природа и Душа. Книга вторая. — СПб.: Издательский дом «Мирь», 2010. — 743
25. Новая философская энциклопедия: В 4 тт. М.: Мысль. Под редакцией В. С. Стёпина. 2001.
26. Носуленко В.Н. Вопросы интеграции качественных и количественных методов в психологическом исследовании // Экспериментальная психология. 2021. Том 14. № 3. С. 4—16.
27. Панферов В.Н., Безгодова С.А. Методология интегрального синтеза в психологической науке // Психологический журнал. 2015. Том 36. № 1. С. 20—33.
28. Панферов В.Н. Методология интегрального синтеза в психологическом познании (110-летию со дня рождения Б.Г. Ананьева посвящается) / Интегративный подход к познанию психологии человека: В.Н. Панферов, В.В. Знаков, Е.Ю. Коржова и др. СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2017. С. 11—30.
29. Шадриков В.Д., Мазиллов В.А. Общая психология : учебник для академического бакалавриата. М. : Издательство Юрайт, 2017. 411 с.
30. Adams, G., & Markus, H. R. (2001). Culture As Patterns: An Alternative Approach to the Problem of Reification. *Culture & Psychology*, 7(3), 283–296. <https://doi.org/10.1177/1354067X0173002>
31. Adams, G., Markus, H. R. Toward a conception of culture suitable for a social psychology of culture // *The Psychological Foundations of Culture* / Ed. by Mark Schaller, Christian S. Crandall. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2004. P. 333–360.
32. Anderson, N.H. (1991). Contributions To Information Integration Theory: Volume 1: Cognition (N.H. Anderson, & N.H. Anderson, Eds.) (1st ed.). Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9781315807331>
33. Anderson, N.H. (1996). A Functional Theory of Cognition (1st ed.). Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9781315805924>

34. Barrett AB (2014) An integration of integrated information theory with fundamental physics. *Front. Psychol.* 5:63. doi: 10.3389/fpsyg.2014.00063
35. Borghi A.M. and Fini C. Theories and Explanations in Psychology. *Front. Psychol.* 2019. 10:958. doi: 10.3389/fpsyg.2019.00958.
36. Cleeremans A. The grand challenge for psychology: integrate and fire! // *Frontiers in Psychology*, 22 April 2010.
37. Creswell, J. W. (2015) Revisiting Mixed Methods and Advancing Scientific Practices. In S. N. Hesse-Biber & R. B. Johnson (Eds.), *The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry* (pp. 57-71). New York, NY: Oxford University Press
38. Edelman S. Six challenges to theoretical and philosophical psychology. *Front. Psychology*. 2012. 3:219. doi: 10.3389/fpsyg.2012.00219.
39. Fiedler, K. (2017). What constitutes strong psychological science? The (neglected) role of diagnosticity and a priori theorizing. *Perspectives on Psychological Science*, 12(1), 46–61.
40. Fetters M., Molina-Azorin J. The Journal of Mixed Methods Research starts a new decade: The mixed methods research integration trilogy and its dimensions // *Journal of Mixed Methods Research*. 2017. Vol. 11. № 3. P. 291—307. DOI: 10.1177/1558689817714066
41. Gaj N. *Unity and Fragmentation in Psychology: The Philosophical and Methodological Roots of the Discipline*. Routledge, 2016. 186 p.
42. Greene, J. C. (2015). Preserving distinctions within the multimethod and mixed methods merger. In S. N. Hesse-Biber & R. B. Johnson (Eds.), *The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry* (pp. 606-615). New York, NY: Oxford University Press.
43. Henriques G. (2011) *A New Unified Theory of Psychology*. Springer, New York, NY. <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-0058-5>

44. Hesse-Biber & R. B. Johnson (Eds.), *The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry* (pp. 606-615). New York, NY: Oxford University Press
45. Hommel, B., and Colzato, L. S. The grand challenge: integrating nomothetic and ideographic approaches to human cognition. *Front. Psychol.* 2017. 8:100. doi: [10.3389/fpsyg.2017.00100](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00100)
46. "Society for Unification Psychology" formed (12-85) (1986). *Theoretical & Philosophical Psychology*, 6(1), 70–71. Staats, A. W. (2005).
47. A road to, and a philosophy of, unification. In R. J. Sternberg (Ed.), *Unity in psychology: Possibility or pipedream?* Washington, DC: APA. p. 159-177.
48. Staats, A. W. (1996). *Behavior and personality : Psychological behaviorism*. New York: Springer.
49. Staats, A.W. (1983). *Psychology's crisis of disunity: Philosophy and method for a unified science*. New York: Praeger Publishers.
50. Staats, A. W. (1998). Unifying psychology: A scientific or non-scientific theory task? *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 18(1), 70–79. <https://doi.org/10.1037/h0091317>
51. Tononi, G. An information integration theory of consciousness. *BMC Neurosci*5, 42 (2004). <https://doi.org/10.1186/1471-2202-5-42>
52. Uprichard, E., & Dawney, L. (2019). Data Diffraction: Challenging Data Integration in Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 13(1), 19–32. <https://doi.org/10.1177/1558689816674650>
53. Wayne, A. Explanatory integration. *Euro Jnl Phil Sci*8, 347–365 (2018). <https://doi.org/10.1007/s13194-017-0190-4>
54. Wertz, F. J. (1999). Multiple methods in psychology: Epistemological grounding and the possibility of unity. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 19(2), 131–166. <https://doi.org/10.1037/h0091173>

4. ІНСТРУМЕНТИ ІНТЕГРАЦІЇ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Критику стану сучасного психологічного знання підтримують свідчення, що відзначається багатьма фахівцями «кризи реплікації», як називають неможливість відтворення результатів значної частки емпіричних досліджень, навіть проведених відповідно до чинних вимог організації експериментів та обробки отриманих даних. Витоки цієї проблеми лежать у структурі та організації психологічної науки. Як зазначив Wertz, FJ [54], домінуюча парадигма, в якій експериментальним методам відводиться вищий пріоритет, а кількісна оцінка краще якісних, більше не витримує критики з боку філософів науки та психологів, а порівнянність експериментальної, психоаналітичної та феноменологічної психології особливо необхідна, щоб забезпечити єдність різних методів. Додам, що, на жаль, зазначена сумісність поки що залишається недоступною.

Як зазначає Fiedler [39], погляд на заяву Іоаннідіса про те, що «більшість опублікованих результатів досліджень помилкові», передбачає неминучий компроміс: дослідні гіпотези засновані або на надійному ґрунті, що призводить до достовірних, але очікуваних результатів, або на несподіваних нових ідеях, що надихають на ризиковані та несподівані висновки, які часто виявляються помилковими. Альтернативний дослідницький підхід, що ґрунтується на *теорії кумулятивної науки* (Fiedler), як вважає її автор, спрямований як на максимальне збільшення шансів отримати несподіваний результат, так і на діагностичну перевірку гіпотез. Ряд обговорень на сторінках психологічних журналів окреслюють цінність плюралістичної науки, в якій дослідження, засновані на явищах, можуть відігравати таку важливу роль, як і сувора наука, яка перевіряє теорію.

Вихідна аргументація автора теорії кумулятивної науки не нова – у різних формулюваннях вона присутня в працях багатьох психологів (з тією ж гостротою критики). Ще раз хочу акцентувати увагу на інтеграційних по суті підходах, що залишилися не тільки поза психологічним мейнстримом, але й поза увагою теоретиків інтеграції в психології. Йдеться про синхронно, але

незалежно розроблені методології Г.О. Балла та NH Anderson , заснованих на інформаційному підході, а також про подальші методологічні праці Г.О. Балла та В.М. Дружинина, заснованих на системологічній методології. У рамках цієї методології дослідники розробили основоположні для цього напрямку теоретичних дискурсів поняття *система* , *модель* та *завдання*. Емпіричні дослідження, на його думку, повинні бути засновані на якомога чіткішій системі понять, розробленої для опису предмета дослідження.

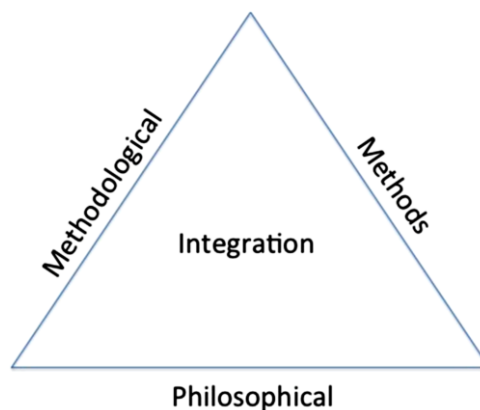
Історія створення та вдосконалення емпіричних методів у психології багата і суперечлива, вона з різних позицій проаналізована у значній кількості досліджень з історії науки – я не маю мети окреслити методологічні етапи експериментальної психології, як і полемізувати з цієї теми. Відзначу лише, що у різні періоди пріоритетними та обговорюваними стають різні питання цього напрямку досліджень. Останнім часом значний масив робіт з методології емпіричних досліджень припадає на обговорення та дослідження якісних та кількісних методів, а також можливостей їх поєднання. Наприклад, в [26] автори стверджують, що сильною стороною якісних методів є можливість описувати поведінку людини в природних ситуаціях – на основі вербальних звітів піддослідних та за даними спостереження. Чимало психологів вважають, що якісний аналіз дозволяє всебічно розкрити зміст людського досвіду, порівняно з можливостями вимірювальних шкал і багатовимірних моделей. Критики якісного підходу звертають увагу на труднощі інтеграції та інтерпретації даних спостереження, а також на те, що в якісних методах, як правило, не визначені процедури дослідження, що тягне за собою можливість різноманітних трактувань одержуваних емпіричних даних. Провідним напрямом у пошуку ефективного вирішення зазначених методологічних проблем стали розробки підходів *змішаних методів*. Цікаво, що в західній психологічній літературі утвердилися два важковідмінні напрямки: MMR (mixed methods research) і MMMR (multimethod and mixed methods research).

Широка панорама робіт з MMMR представлена в [44]. Укладачі збірки окреслили кілька напрямків досліджень, а саме:

- Зв'язок теорії та методу в дослідження з MMR.
- Проведення пошукових, підтверджуючих та інтерактивних MMR.
- Контекстуалізація багатометодних та змішаних методів дослідження всередині та за межами дисциплін та прикладних умов.
- Впровадження нових технологій у MMR.
- Діалог про майбутні напрямки досліджень з MMR.

Як бачимо, спектр досліджень, і пропозицій досить широкий. Дещо детальніше про деякі з них.

У контексті дослідження змішаних методів Fetters M., Molina-Azorin J. визначають інтеграцію як з'єднання якісних і кількісних підходів і вимірювань для створення нового цілого або більш цілісного розуміння, ніж те, що досягається кожним з них окремо [40]. Автори запропонували *інтеграційну трилогію* (Integration trilogy) як всеосяжне поняття, що включає всі аспекти, в яких філософи, фахівці з етики, методологи, дослідники прикладних напрямів та інші вчені осмислено розглядають підходи змішаних методів на філософському, методологічному та методичному рівнях. На Малюнок 3 представлено вимірювання *інтеграційної трилогії* MMR та короткі ілюстрації того, як дослідники інтегрують ці вимірювання.

Малюнок 3. Інтеграційна трилогія MMR

Далі у підході описані *виміри інтеграційної трилогії*. Причому виміри автори трактують незвичайним чином, саме як поєднання понять *фази* (чи

стадії) і *вимірів* – у звичному, орієнтованому геометричні і фізичні поняття, розумінні). Вони відзначають, що стадія або фаза передбачає певні етапи дослідження, а мова вимірювань є всеосяжною не тільки для фаз і стадій, але і для таких питань, як філософські, теоретичні та дослідницькі аспекти цілісності, які пронизують весь процес дослідження за змішаними методами.

З опису «вимірювань інтеграційної трилогії» я роблю висновки про великий досвід експериментальної роботи в автора підходу і цілком виправдане прагнення систематизувати настільки різноманітні емпіричні підходи та методи. Разом з тим не менш очевидною є методологічна недосконалість запропонованого конструкту – починаючи з уже зазначеної мною недоречності застосування поняття «вимірювання» для компонентів, що розглядаються, та обґрунтуванням саме такого складу «вимірювань» і структурних зв'язків між ними, закінчуючи відсутністю методологічних рішень інтеграції, замість яких наведені тавтологічні маніфестації. (наприклад, вимірювання цілісності дослідження полягає у забезпеченні цілісності дослідження за допомогою кількісних та якісних методів). За всієї методологічної вогкості підходу не можна виключити те, що інші дослідники використовують цей матеріал – методологічно грамотно доповнять і розвинути його.

Хоча інтеграція даних є цілком раціональною метою, як зазначають Uprichard, E., & Dawney, L. є спірним припущення, що вона обов'язково є оптимальним результатом досліджень з використанням змішаних методів [52]. Автори вважають, що альтернативою є інтеграція, заснована на концепції *дифракції даних* (Data Diffraction), яка визначається як процес звернення уваги на способи, якими процес здійснює «зрізи», якими дослідник розщеплює предмет дослідження. За їх твердженням, дифракція не передбачає, що існує неproblemатичний об'єкт, який просто уявити як предмет дослідження, вона є «корисною альтернативою інтегруванню». Тобто інтеграція даних корисна і може бути достатньо ефективною, але іноді необхідний дифракційний підхід. Я б підтримала використання фізичного поняття «дифракція» в контексті аналізованої інтеграційної проблематики, проте пояснення, яке дають автори

підходу до цього поняття стосовно емпіричних методів настільки туманно (особливо в порівнянні з вихідним фізичним прототипом), що раціональне зерно дифракційного підходу в MMR мені виділити не удалось.

Greene, JC розглядає загальні риси та відмінності між підходами множинних та змішаних методів до соціальних досліджень, а також наводить докази на користь збереження відмінностей між цими двома дослідницькими традиціями [42]. Порівняно з багатометодним підходом, змішаний підхід пропонує (а) можливості змішування на рівні методу, методології та парадигми; (б) оцінка як подібності, і відмінностей; (с) ключові можливості для обговорення різних способів пізнання та різних способів оцінки. Автор зазначає, що підхід змішаних методів до дослідження має ширший охоплення і потенціал, ніж підхід із кількома методами. Знову доводиться констатувати, що велика робота, виконана автором дослідження, методологічно вкрай слабка. Вважаю, розгорнутий приклад проведеного автором емпіричного дослідження певною мірою може бути ілюстрацією задуму, проте ніяк не може замінити відсутнє серйозне методологічне опрацювання цього задуму – однієї евристики явно недостатньо для переконливого наукового дослідження.

Наслідуючи історію еволюції різних типів процедур проведення кількісних та якісних досліджень Creswell, JW вважає, що для MMR також було представлено безліч типів дизайнів, які мають різні назви, різні процедури та різні рівні складності [36]. При цьому існує три основні види дизайну плану: *конвергентний (convergent)*, *пояснювальний послідовний (explanatory sequential)* та *дослідницький послідовний (exploratory sequential)*. Процедури конвергентного дизайну полягають у збиранні як кількісних, так і якісних даних, аналізі обох наборів окремо та подальше порівняння результатів. Таким чином, ціль полягає в тому, щоб порівняти дві різні точки зору на предмет і подивитися, чи сходяться бази даних і оцінити ступінь їх подібності. Процедури пояснювального послідовного дизайну повинні починатися зі збору та аналізу кількісних даних, ретельного вивчення результатів та подальшого збору та аналізу якісних даних. Ціль полягає в тому, щоб допомогти пояснити кількісні

результати якісними даними. Дослідницький послідовний дизайн використовує протилежний підхід. Дослідник починає зі збору та аналізу якісних даних. З цього аналізу він використовує результати розробки інструменту, а потім на заключному етапі дослідження дослідник застосовує або тестує цей кількісний інструмент. Метою цього дизайну насамперед є дослідження, якщо немає інструментів чи інтервенційних заходів вивчення населення, чи існуючі концепції чи змінні неможливо знайти адаптовані до конкретних умов. Більшість змішаних методів дослідження відносяться до одного з цих трьох основних типів або їх варіацій, вважає Creswell, J. W. Мені видається щонайменше дивним підхід, у якому дослідницькі процедури обмежені розробкою, тестуванням та порівнянням інструментів на основі виключно емпіричних даних – хоч кількісних, хоч якісних. Відповідно, говорити про інтеграцію, що здійснюється в рамках зазначених трьох типів дизайну, вважаю передчасно, оскільки пошук взаємозалежності кількісних та якісних даних необхідно поширити і на більш загальний теоретико-методологічний рівень опису предмета дослідження.

Інтеграція емпіричних досліджень у рамках інтегративних підходів.

У теоретичних дослідженнях з інтеграції, в *дескриптивній* їх гілці, я не знаходжу пропозицій щодо методології емпіричних досліджень. Є окремі висловлювання щодо цього. Наприклад, В.М. Панферов писав у тому, що його парадигма інтегрального синтезу має бути використана й у комплексних психологічних дослідженнях під час моделювання предметаконкретні *емпіричні* дослідження. Однак, наскільки можна судити, він сам цю тему не розвивав. Таке становище зрозуміло – методи емпіричних досліджень розвиваються хіба що незалежно від теорій, а останні, хоч би як вони відрізнялися, зрештою перевіряються одними й тими самими емпіричними методами. Питання про їх інтеграцію у теоретичних дискурсах цього напрямку, схоже, ніхто не порушував.

У розробках ідеї *прескриптивної* інтеграції проблематика методології емпіричних досліджень розглянута, наскільки мені відомо, щодо одного

підходу. У роботах В.М. Дружинина [12] проблематика методологічних інструментів емпіричних досліджень у психології розглянута більш детально. Зокрема, В.М. Дружинін вважав, що психологічне дослідження можна звести до дослідження шляхом моделювання. Як модель використовується об'єкт, поведінка якого в чомусь аналогічна поведінці системи, що має психіку. Тим самим дослідник застосовує найпростішу аналогію: подібність поведінки систем свідчить про схожість їхніх внутрішніх особливостей. Було виділено два типи досліджень методом моделювання: у першому випадку за подібністю функцій об'єкта та моделі судять про подібність їх структур; у другому випадку за подібністю структур судять про схожість функцій. Останній тип моделювання притаманний таких наукових дисциплін як палеонтологія, порівняльна анатомія тощо. Психологи позбавлені можливості безпосередньо спостерігати структуру психіки іншу людину, у психології подібність структур (наприклад, структури інтелекту і структури комп'ютерної програми) судять за подібністю функцій (продуктивності у вирішенні завдань). Для планування дослідження, наголошував В.М. Дружинін, недостатньо теорії (моделі) психічної реальності, що вивчається – дослідник повинен мати модель системи (в даному випадку – людини), модель середовища і сукупності відносин на безлічі "психіка-система-середовище". Оскільки можливі різні охоплення взаємодій досліджуваного предмета, слід окреслити мінімально необхідну цілей дослідження повноту опису складових і відносин між ними. На основі теоретичної моделі системи, компонентами якої є середовище і система (людина), Дружинін, що діє в цьому середовищі, запропонував розглядати три види психологічного емпіричного дослідження:

- 1) "телеологічне" або "каузальне";
- 2) «загальнопсихологічний» або «диференціально-психологічний» (психологія середовища або психологія систем);
- 3) структурне чи процесуальне.

Відомо, що людина може мати унікальні психічні властивості, а не лише їх невідтворювану унікальну комбінацію. З огляду на унікальну психіку будь-

якої людини власне психологічною може бути названий тільки метод вивчення «окремих випадків», тобто. дослідження поведінки системи, носія психіки в різних умовах та у різні проміжки часу. У першому випадку, вважає В.М. Дружинін, маємо комплексне дослідження окремих систем. У другий випадок – лонгитюдне біографічне емпіричне дослідження, а унікальність особистості є обмеженням з її вимірність і пізнаваність як «природничим» емпіричним методом, і методом розуміння.

Раніше я надала варіант перших етапів розробки структури емпіричних досліджень на основі ТМ-методу [21]. Ця технологія стала результатом аналізу теоретичної спадщини В.М. Дружинина та у методологічній дискусії з ним. Зокрема, В.М. Дружинін зазначав, що у психології, за аналогією коїться з іншими науками, можна назвати три класу методів: емпіричні, у яких здійснюється зовнішнє *взаємодія* суб'єкта та об'єкта дослідження; теоретичні, коли суб'єкт *взаємодіє* з уявною моделлю об'єкта; інтерпретація, у якому суб'єкт зовні *взаємодіє* зі знаково-символічним уявленням об'єкта [12]. Моя позиція полягає в тому, що в *емпіричних* дослідженнях (ЕД) необхідно враховувати не тільки взаємодію суб'єкта та об'єкта, а й компоненти теоретичного дослідження (теоретичну модель предмета, відомі теоретичні підходи в різних дисциплінах), а також дедалі актуальніші в наш час ІКТ-компоненти. У *теоретичних* дослідженнях важливі взаємодії суб'єкта як з предметом, а й з багатьма відомими досліднику понятійними системами, елементи яких однак використовує теоретик; крім того, на етапі розробки теоретичної моделі – не менше ніж на інших етапах – важливі взаємодії зі знаково-символічними уявленнями предмета дослідження. На етапі *інтерпретації* отриманих результатів, окрім взаємодій із знаково-символічним уявленням об'єкта, важливі взаємодії з теоретичною моделлю дослідження, з результатами, отриманими в інших дослідженнях, а також технічними пристроями (обробка даних та ін.).

Виходячи із сказаного, компонентами структури будь-якого емпіричного психологічного дослідження є: *Дослідник, Випробовуваний, Обладнання,*

Теоретико-методологічні інструменти дослідження. Всі теоретично можливі процеси взаємодій між цими компонентами в узагальненому вигляді можуть бути представлені простором відображень – всі наступні висновки отримані через аналіз процесів у цьому просторі (детальніше див. [21]. Темпоральна структура ЕД, як і структури інших наукових досліджень, у загальному випадку складається з етапів *підготовки* , *виконання процедури* , *обробки та аналізу результатів*. Кожен із цих етапів, своєю чергою, можна розділити кілька частин. Наприклад, процедура може бути проведена в один етап (випробувані виконують одне завдання без проміжної реєстрації ходу його виконання) або кілька етапів.

На етапі *підготовки* відбуваються процеси, у яких:

- дослідник формує або вибирає з уже існуючих структур ЕД цілі, завдання, гіпотези та структуру процедури дослідження.
- підготовлено комплект необхідного обладнання.
- методологічні та теоретичні та матеріали сформовані або обрані з числа відомих досліднику в даний період часу.

На етапі *виконання процедури* її компонентами є самі модули, як і на етапі планування, і навіть випробуваний. Всі ці компоненти зазнають змін, а саме:

- дослідник отримує дані вимірювань/спостережень
- випробуваний здійснює саморефлексію, вирішує творчі завдання та ін. знаходить досвід участі у дослідженні та враження від спілкування в ході експерименту (з дослідником, іншими учасниками),
- обладнання приведено у передбачене (фіксоване як дані дослідження) і не передбачений у процедурі змінений стан, витрачені матеріали, що витрачаються.
- використовувані методологічні та теоретичні матеріали на цьому етапі повинні залишатися незмінними.

На етапі *обробки та аналізу* результатів процесів дослідник формує свої висновки:

- про успішність/неуспішність проведення ЕД,

- про психологічні характеристики випробуваних,
- про необхідність внесення змін до методологічних та теоретичних матеріалів дослідження,
- про необхідність внесення змін до обладнання дослідження.

Окреслену структуру взаємодій компонентів емпіричного дослідження можна далі деталізувати – наскільки буде необхідно і можливо виділяти її глибинні компоненти. Вона як інструмент емпіричного дослідження може бути використана для складання типологій ЕД. У контексті сучасної проблематики досліджень MMR (див. вище) універсальний характер ТМ-методу дозволяє використовувати цей методологічний інструмент для розробки як кількісних, так і якісних досліджень, що планую показати в окремій публікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дружинин В.Н. Структура и логика психологического исследования. Москва : ИПРАН. 1994. 163 с.
2. Мединцев В.А. Проектирование структур психологических взаимодействий как решение локальных интеграционных задач // Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія / Сост. В.О. Медінцев. Том X. 2020. С. 40–61. doi: 10.24411/2616-6860-2020-10008.
3. Носуленко В.Н. Вопросы интеграции качественных и количественных методов в психологическом исследовании // Экспериментальная психология. 2021. Том 14. № 3. С. 4—16. DOI: <https://doi.org/10.17759/exppsy.2021140301>
4. Creswell, J. W. (2015) Revisiting Mixed Methods and Advancing Scientific Practices. In S. N. Hesse-Biber & R. B. Johnson (Eds.), The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry (pp. 57-71). New York, NY: Oxford University Press
5. Fiedler, K. (2017). What constitutes strong psychological science? The (neglected) role of diagnosticity and a priori theorizing. Perspectives on Psychological Science, 12(1), 46–61. <https://doi.org/10.1177/1745691616654458>.
6. Fetters M., Molina-Azorin J. The Journal of Mixed Methods Research starts a new decade: The mixed methods research integration trilogy and its dimensions //

- Journal of Mixed Methods Research. 2017. Vol. 11. № 3. P. 291—307. DOI: 10.1177/1558689817714066
7. Gaj N. Unity and Fragmentation in Psychology: The Philosophical and Methodological Roots of the Discipline. Routledge, 2016. 186 p.
 8. Greene, J. C. (2015). Preserving distinctions within the multimethod and mixed methods merger. In S. N. Hesse-Biber & R. B. Johnson (Eds.), *The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry* (pp. 606-615). New York, NY: Oxford University Press.
 9. Henriques G. (2011) *A New Unified Theory of Psychology*. Springer, New York, NY. <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-0058-5>
 10. Hesse-Biber & R. B. Johnson (Eds.), *The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry* (pp. 606-615). New York, NY: Oxford University Press
 11. Uprichard, E., & Dawney, L. (2019). Data Diffraction: Challenging Data Integration in Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 13(1), 19–32. <https://doi.org/10.1177/1558689816674650>
 12. Wertz, F. J. (1999). Multiple methods in psychology: Epistemological grounding and the possibility of unity. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 19(2), 131–166. <https://doi.org/10.1037/h0091173>

5. ДІАЛОГО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ЯК ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

1. Основні аспекти та напрями розробки й застосування діалого-культурологічного підходу як методологічного знаряддя інтеграції психологічного знання

У наших попередніх дослідженнях, проаналізувавши новітні тенденції розвитку психологічної науки та сучасні праці з методології психології, ми обґрунтували загальну значущість концепції діалогу культур (зокрема її сучасних, найзмістовніших варіантів) для розробки й втілення *загальної логіко-методологічної моделі* інтеграції психологічного знання [6;7;9]. Було, зокрема, показано, що проблема інтеграції висуває наперед питання про *логіку* взаємодії різних (у багатьох випадках — альтернативних) психологічних орієнтацій, систем, концепцій та ідей, а також про логічну форму їх сполучення у науковому знанні — кінцевому продукті інтеграційної діяльності. Власне, це є питанням про конкретний зміст самого поняття інтеграції, яке наразі трактується в науковій літературі вельми по-різному. Відповідно можна казати про існування у психології (як і загалом у методології науки) принаймні декількох впливових концепцій інтеграції та єдності наукового знання, жодна з яких, вочевидь, не може бути ані беззастережно прийнята, ані цілком відкинута науковим загалом. Відтак проблема форми (способу) взаємодії та сполучення постає і щодо самих цих методологічних проектів, а не лише стосовно предметно-психологічних знань.

Розроблювана нами вищезгадана *діалого-культурологічна модель інтеграційної діяльності* виходить з припущення, що такою формою є *діалогічне спілкування* агентів наукової діяльності як носіїв різних культур психологічного дослідження. Цеспілкування здійснюється насамперед у формі діалогу відповідних *наукових творів*, які і є “одиницями”-осередками наукової діяльності як *культуротвірної* ([6; 8]; див. також праці Г.О. Балла, зокрема [1]).¹

¹Завважимо, що розроблюваний нами підхід тлумачить будь-яке висловлювання та практичну дію дослідника як твір культури або семантично самостійний фрагмент твору, тобто як цілісне оприявлення певного

З нашого погляду, саме цей інтеграційний діалог виступає (наразі здебільшого несвідомо) дійсною змістово-логічною формою розгортання й завершення *будь-якого* сучасного психологічного дослідження, визначаючи характер взаємодії науковця з іншими дослідниками та загалом з усіма зацікавленими в даному предметі, з їх ідеями та — чи не головне — його спілкування з самим собою та продуктами власної наукової творчості. Тож завдання сучасного методологічного розмислу — як невід’ємного аспекту науково-психологічної діяльності на всіх її “ділянках” та етапах — ми вбачаємо в оприявненні й послідовній рефлексії її діалого-культурологічної “природи”. У підсумку йдеться про *свідоме* спрямування дослідницького мислення та дій на *діалог* та *культуру* як взаємовизначальні “регулятивні ідеї” сучасного буття та мислення [3], тобто — як зазначено вище — на діалог культур.

Подальша розробка й втілення цього підходу видаються особливо важливими з огляду на перспективи входження вітчизняної науки у європейський науковий простір. Цей євроінтеграційний план загальної проблеми оцілювання світового психологічного знання передбачає не просто репродуктивне засвоєння здобутків “західної” й загалом світової науки, але рівноправне співробітництво. Отже, психологи України мають стати самостійними агентами якнайширшої (у кінцевій перспективі — всеохопної) інтеграції різних психологічних орієнтацій, систем та теорій. Це, у свою чергу, передбачає вироблення власної — ефективнішої, ніж досі запропоновані — методологічної концепції або моделі інтеграційної діяльності.

Операціоналізація цих загальних цілей передбачає визначення конкретних аспектів і способів застосування як змістового потенціалу універсальї діалогу та культури, так і взагалі поняттєвих ресурсів та логічних засобів діалого-культурологічного підходу для інтеграції психологічних систем, або культур психологічного дослідження. І передусім цей підхід, на нашу думку, має бути застосований до виокремлення й конкретної характеристики цих культур — суб’єктів реального чи можливого діалогу.

Останній має відбуватися насамперед на рівні “перших засад” – принципів, “начал” або “логічних осередків” (Л.С. Виготський, А.В. Роменець) певної наукової системи. Ці осередки — не завжди чітко артикульовані самими дослідниками — включають певне попереднє *визначення предмета та об’єкта* психології взагалі і конкретної системи (орієнтації, теорії); *загальні положення*, що обґрунтовують це визначення (включно з філософсько-онтологічними твердженнями) чи конкретизують його, виступаючи у якості вихідних постулатів або гіпотез щодо психіки в цілому, які підлягають перевірці; визначення головних *проблем*, наяких фокусується дана дослідницька культура; її провідні описові та пояснювальні *категорії й концепти*; визначення й опис основних застосовуваних *методів*.

Відтак розгортання інтеграційного діалогу психологічних систем передбачає й відображує насамперед їх активне методологічне “само- та взаємовизначення” щодо предмета (змістово-проблемного поля) та методу дослідження. При цьому слід щоразу вбачати *взаємопокладання* цих двох аспектів — *предметно-методологічного* і власне методу, – осягаючи, яким чином сам предмет “диктує” спосіб його дослідження, і навпаки — як саме той чи інший *спосіб розуміння* передвизначає (покладає в емпіричному об’єкті) відповідний проблемно-предметний зміст.

Виходячи з цього, можна окреслити деякі можливості застосування категорійного апарату та засадничих положень концепції діалогу культур для опису й співставлення логічних осередків існуючих психологічних систем і перш за все властивих їм визначень предмета психології. Це дасть змогу побудувати інтегративне трактування психічного життя й поведінки, яке, на нашу думку, має ґрунтуватися на логіці *культури* й логіці *діалогу* як провідних універсалій сучасного буття й пізнання. (Надалі буде показано, що ця логіка культури та діалогіка, у свою чергу, розгортаються через низку інших “логічних перетворень”). Зазначимо, що при цьому діалого-культурологічний підхід виступає у двоєдиному статусі: 1) як *одна* з концепцій психічного життя та способу його дослідження, яка вступає у рівноправний діалог з рештою бачень,

методологічних інтенцій; 2) як універсальна логіко-методологічна парадигма психологічних досліджень, що має вбезпечити їх інтеграційно-діалогічну спрямованість.

2. Діалого-культурологічні засади й перспективи визначення предмету та провідних понять психології

З урахуванням щойно сказаного, можна вже зараз висунути формальну й попередню дефініцію предмета психологічної науки: це *взаємопокладавання внутрішньої та зовнішньої діалогічної активності індивіда*. Але, природно, це визначення людської психіки й поведінки має бути обґрунтоване й “розгорнуте” саме в організованій діалогічній взаємодії існуючих психологічних культур. При цьому, ця дефініція пропонується тут не як єдино можлива, а як предмет обговорення, тобто потенційний осередок-*стимул* такого діалогу про сутність психічного.

При цьому із загальної концепції діалогу культур впливає наступне гіпотетичне визначення індивідуальної психіки й поведінки – як актуального чи потенційного *діалогу різних форм “буття у культурі”*. Воно, з-поміж іншого, встановлює відповідність між способом *існування* психічного та формою його *пізнання*, зокрема наукового; характер і динаміку цієї “ізоморфності”, необхідно надалі уточнювати. При цьому прийняте нами трактування культури, оперте на філософську концепцію Біблера, дозволяє розгорнути вищенаведене визначення у декількох напрямках, описуючи психіку як: 1) осередок *самодетермінації індивіда*; 2) царину формування й смислової взаємодії (спілкування) різних способів (культур) *розуміння буття та ставлення до нього*; 3) царину *покладання «світу вперше»* – творення й трансформації *бачення* всезагального та власного буття; 4) *твір* (та/чи “соціум” творів) *культури* й водночас його *автора, героя та реципієнта*. Всі ці “обличчя” психіки як феномену культури мають описуватися як взаємовизначальні та в їхній *діалогічній* природі.

Наведені “передвизначення” психіки та поведінки людини, у свою чергу, дозволяють певним чином окреслити зміст провідних психологічних категорій — особистості, свідомості, мислення, загально-психологічних здібностей

тощо, – що почасти зроблено в наших попередніх працях. Як відомо, ті чи інші з цих понять у різних їх трактуваннях виступали провідними для нині існуючих “психологій” — головними атрибутами, що “зосереджують” у собі природу психіки як такої. Отже, взаємодія між логічними осередками цих систем значною мірою являє собою, з одного боку, сперечання про те, який з цих атрибутів дійсно є “всеvizначальним”, з іншого — зіткнення різних трактувань одного й того самого поняття. І якщо у такому спорі логіка кожного з цих бачень психічного ставатиме у відповідь на запитання та критичні зауваги опонентів все більш цільною, відточуватиметься та поглиблюватиметься й водночас — хоч не хоч — все більше осягатиме логіку опонента як дійсно “логічну” (але у новий, незвичний спосіб) — тоді це означатиме, що співрозмовники певним чином *включають* однеодного у своє дослідницьке мислення, практичні дії.

Але це не веде до синтезуючого висновку з різних трактувань чи до їх “узагальнення” в новій “метатеорії”: поскільки вони постають-зосереджуються як дедалі більш обґрунтовані *протилежні* (у тому чи іншому сенсі) *твердження* щодо предмета, їхня суперечність не зникатиме, а навпаки, буде дедалі гострішою, логічно “чистішою”. У такий спосіб діалог (як спір щодо фундаментальних понять і проблем) окреслює *парадоксальність* предмета в її строгому розумінні — нагальність віднайдення конкретної *взаємозумовленості* певного *твердження* та його *заперечення*.

І це не простоабстрактналогічна гра. До прикладу, у таких відносинах реально перебувають вихідні положення відомих психологічних орієнтацій про те, що визначальним атрибутом психічного, – власне, його квазісуб’єктом — є *свідомість* або, навпаки, *несвідоме*. І інтеграція цих двох бачень, яка давно назріла, має полягати передусім саме у з’ясуванні того, яким чином *психічне* є *свідомим* *тому, що воно є несвідомим, і навпаки*. Це і є власне формальним парадоксом, і можна розглянути один з можливих напрямів його “реалізації” (осягнення як *реального визначення* психічного життя), первинно намічений А.Г. Волинцем в усному спілкуванні.

А саме, якщо згідно з ідеями Біблера розглядати свідомість як покладання *усталеної тотожності* речей і світу в цілому, то “речі свідомості” постають звичними, такими, що не привертають уваги і відтак, власне, *не* усвідомлюються. Можна сказати, що вони саме через свою постійну наявність “забуваються” – занурюються у несвідоме. Натомість *усвідомлюється* — дієво входить у “світле поле” свідомості, інтенсивно переживається як значуще – якраз несподіване, таке, що досі перебувало “поза” усталеним (усвідомлюваним?!) порядком речей, не узгоджується з ним чи вносить у нього зміни.

Не деталізуючи наразі цю логіку взаємопокладання далі, можна загалом припустити, що тільки смисловою взаємодією (своєрідним *спілкуванням*) двох квазісуб’єктів внутрішнього життя — носіїв *усталеної* “картини світу” та *нового* бачення, яке щойно виникає, – можна пояснити динаміку психічного життя у даному його “зрізі” (свідомість — несвідоме). Отже, друга інтенція, породжуючи нові змісти, цим самим ставить під запитання першу, власне “свідомісну” — постає началом *мислення*.

Цей приклад демонструє, яким чином формулювання й аналіз парадоксального взаємовизначення протилежних тверджень та понять не лише поглиблює їх розуміння, але й окреслює сутнісні зв’язки відповідних феноменів з іншими (у даному випадку — свідомості та неусвідомлюваних психічних фактів з мисленням). Відтак перспективним і суголосним загальному напрямові розвитку некласичної психології видається побудова й “розгортання” подібних визначень інших провідних психологічних понять і феноменів, де виявлялася б їх “нетотожня тотожність” самим собі та їхнім протилежностям.

При цьому наведений приклад демонструє як зв’язок логіки діалогу з “парадоксологією”, так і те, що вони передбачають, містять” у собі логіку *граничного взаємопереходу* (у термінах філософської концепції Біблера — “трансдукції”) протилежних понять чи тверджень. Власне, зрозуміти парадоксальність предмета означає знайти й “пройти”, прослідкувати у

міркуванні цю точку трансдукції, де з певного засадничого твердження безпосередньо впливає “начало” (вихідне положення) радикально іншого – у тому чи іншому сенсі протилежного – трактування предмета.,

В онтологічному плані цьому відповідає взаємоперехід різних *способів існування* одого-єдиного (!) суб’єкта психіки й поведінки. Природно, це уявлення про “множинність” способів буття індивіда виглядає незвичним. Але на тлі квантовомеханічних уявлень про невизначеність поведінки елементарних об’єктів чи сучасної космологічної ідеї співіснування різних “варіантів” еволюції Всесвіту подібне припущення щодо людської реальності (можливо, найскладнішої у світі!) видається принаймні не менш логічним. На нашу думку, сучасна психологія (як і філософсько-антропологічна думка) впритул підійшла до прийняття й конкретизації цієї ідеї. Слід, однак, конкретніше розглянути сенс та взаємозв’язок вищезгаданих логічних відносин, які реалізували б загальну ідею діалогу різних психологічних культур.

3. Логічні форми психологічного дослідження як діалогу культур

Передусім зауважимо, що вищезазначені логіки — діалогу, парадоксу та трансдукції – “співпрацюють” як єдиний методологічний інструментарій саме у ситуації необхідності *самообґрунтування* певних трактувань психічного, там, де останні мають винайти свої підстави (“початки”), так би мовити, у самих собі, а не запозичити з інших бачень. (При цьому слід уникнути логічного кола, яке зробило б таку підставу недостатньою; у цьому полягає парадоксальний аспект будь-якої ситуації “покладання початків” теоретичного мислення [Біб-мисл.]). Так чи інакше, діалогічність, парадоксальність та “трансдуктивність” відносин передбачають ще одне логічне “обличчя” думки про предмет (а відтак і самого предмета — адже метою, як зазначалося, є його *реальне визначення*). А саме, це водночас *логіка початку* буття та його розуміння, або ж (позаяк ідеться про людину) *логіка самодетермінації* – самотворення, самовизначення.

У гносеологічному вимірі ця логіка виявляється в тому, що, як уже сказано, засадничий спір різних наукових систем як способів пізнання, їх взаємне заперечення чи піддання сумніву безпосередньо провокує загострену

рефлексію власних «початків», у граничних випадках – нове обґрунтування або й перегляд останніх. Власне, на думку деяких методологів, таке “самопородження заново” – нове окреслення свого предмета й методу – є наразі умовою збереження “чинності” всіх психологічних орієнтацій ХХ ст. Але це і є ситуацією буття в культурі, яка повсякчас творить “світ уперше”.

Що ж до онтології, то розуміння людського буття й, зокрема, психіки як такої, що повсякчас “починає себе”, як *causa sui* (причини себе) постає – попри потужність протилежно спрямованих ідейних імпульсів – однією з визначальних тенденцій мислення Новітньої доби. Відтак ідея самодетермінації є невід’ємною від прийнятого нами трактування діалогу та культури. У цьому плані всі створені донині теорії психіки й поведінки та відповідні емпіричні дані можна розглядати як актуально чи потенційно залучені до діалогу щодо одного наріжного предмета (власне, щодо ще одного можливого визначення психічного) — *спору й взаємопокладання самодетермінації індивіда та його детермінації “зовні”*. І, до прикладу, інтеграція таких позірно взаємовиключних (особливо в їх первинних, найпослідовніших варіантах) психологічних орієнтацій, як бігевіористська та гуманістична, можлива лише на шляху виявлення цих складних “взаємозаперечувальних” і взаємовизначальних стосунків між *свободою* як фундаментальною ознакою буття людини та “*необхідністю*”, пов’язаною з включеністю останньої в природний та соціальний порядок речей.

Суттєво, що це питання, невіддільне від загальновизнаних фундаментальних проблем психології — психофізичної, психофізіологічної, психопрактичної, психосоціальної тощо, – є проекцією у психологічну площину “одвічних” філософсько-антропологічних проблем та спорів. Відтак інтеграційний діалог різних психологій є продовженням, конкретизацією “наскрізного” проблемного спілкування про сутність людини, яке визначає розвиток не лише філософії (на філософський характер провідних проблем новітніх “психологій” слушно вказував ще Л.С.Виготський), а й усієї загальнолюдської культури. Саме орієнтація на цей діалог культур “у великому

часі” (М.Бахтін) має інтенсифікувати й поглибити сучасний науковий пошук, вбезпечити психологічні дослідження від очевидного останніми десятиліттями здрібніння проблематики, від втрати широкого антропологічного обрію.

При цьому природною є генералізація й навіть універсалізація психологічних тверджень — їх поширення з певних конкретних феноменів, щодо яких вони були вперше сформульовані, на ширше коло психічних і “метапсихічних” явищ, у граничному випадку — на природу людини. Так було, зокрема, з постулатами психоаналізу та теорії діяльності. І хоча, як показав у своєму аналізі “відкритої” психологічної кризи той-таки Виготський, “претензії” окремих психологічних систем на цілковите панування кінцем стикаються з об’єктивними межами їх застосування [5], але віднайдення цих меж можливе лише завдяки такому “впертому” настановленню кожного з бачень на універсальність, у їх продуктивному сперечанні-”змаганні” за неї.

Отже, діалог психологічних систем на рівні методологій неминуче виходить у “метапсихологічну” площину, де має розкритися *людинознавче* смислове тло їх проблемного змісту. По-друге, важливою є актуалізація й рефлексія власне *культурної* (а не лише “внутрішньо-дисциплінарної”) генези та сенсу їхніх базових понять і тверджень. Конкретно це означає виявлення зв’язку останніх із способами розуміння та змістами, притаманними, з одного боку, різним *історичним, регіональним, національним* культурам, з іншого — різним *сферам* культурного життя (філософії, мистецтву, наукам, релігійній думці тощо) та відповідним способам розуміння дійсності.

Та водночас вищезгадані категорії та твердження мають обґрунтовуватися й визначатися у своєму змісті *внутрішніми* логічними та емпіричними зв’язками у межах даного, власне психологічного підходу чи концепції з їхньою унікальною проблематикою та іманентною логікою розвитку. Таким чином, ще однією “віссю” діалогу психологічних культур і, відповідно, їх інтеграції виявляється свідома взаємодія психологічного розмислу як такого з усім спектром епох та жанрів загальнолюдської культури. Це єдиний шлях збагачення психологічного пізнання через постійне

“підживлення” з макросоціуму культури, який, у свою чергу, для свого розвитку має інтегрувати унікальні пошуки та здобутки психології. Остання в цьому свідомому спілкуванні не лише не “розчиниться” й не постане всепоглинаючо-еклектичною (що є наразі реальною небезпекою), але, навпаки, дедалі чіткіше усвідомлюватиме й окреслюватиме цю конкретну унікальність свого підходу до буття, “власні межі”, про які слушно кажуть методологи [10]. Утім, водночас відбуватиметься цілеспрямоване й контрольоване *розширення* проблематики психологічних досліджень.

Власне, таке міждисциплінарне спілкування (точніше — міжкультурне, бо йдеться про різні культури осягнення людського буття) повсякчас відбувається у новітній культурі, є її рушієм, але наразі воно має стати більш цілеспрямованим, рефлексивним та “ущільненим” у сенсі якнайчіткішого окреслення змісту та логічної форми стосунків між психологією та іншими культурними способами самоздійснення та осягнення людського буття.

Як уже зазначено, актуалізація власне культурного виміру взаємодії психологічних систем передбачає, з-поміж іншого, виявлення їхніх зв’язків з тими чи іншими *історичними* формами світорозуміння. На відміну від “класичної” методологічної парадигми, що визнавала існування *одного* всезагального типу розуміння (а саме, сформуваного власне Новою добою), новітня раціональність відкрила значущість для сучасного пізнання низки принципово відмінних форм раціональності (розуму), що заступали одна одну в межах європейської цивілізації. З позицій сьогодення виявляється, що перехід від античного світобачення до середньовічного, ренесансного, новочасного й, нарешті, сучасного означав зміну *домінанти*, але не зникнення “попередніх” інтенцій з інтелектуальної пам’яті людства. Вони продовжували діяти — часом на напівсвідомому чи несвідомому рівні — у творчій думці мислителів, митців, науковців, як і у всіх сферах життя та на рівні повсякденного мислення.

Відтак *діалог історичних культур* — часто не відрефлектований як такий — становив один зі стрижньових механізмів розвитку будь-якої культури. Наразі ж віднайдення й “зосередження”, зустріч у сучасній думці (зокрема й

науково-психологічній) проявів інших способів розуміння становить, згідно з обстоюваним нами підходом, аж ніяк не суто історичний інтерес. Недарма новітнє пізнання — філософське, природничо-наукове, гуманітарне, мистецьке — дедалі гостріше вглядається в давньогрецькі уявлення про світобудову, християнсько-середньовічні думки про зв'язок-подібність “мікрокосму” та “макрокосму”, ренесансне настановлення на універсалізм людини-творця тощо. Ця широта пошуків, власне, постулюється науковою методологією неklasичної чи навіть постнеklasичної доби, хоча не стала ще звичною у психології.

При цьому світобачення різних епох все виразніше оприявнюються й взаємодіють (хоч найчастіше це знов-таки не рефлектується) у змісті *вже існуючих* психологічних парадигм, а надто “на межах” — в контексті їх стосунків. До прикладу, суголосне ідеям Відродження базове переконання ранньої гуманістичної психології у можливості й необхідності актуалізації та необмеженого розвитку всіх потенцій індивіда, вочевидь, актуалізувалося на противагу бігевіоризму, котрий (як почасти й когнітивізм та радянська психологія діяльності) у найпослідовніших версіях доводить до останніх меж суто *новочасну* модель “людини-машини”. Легко також побачити зв'язок виразно “антиklasичних” трансперсональних та інтегральних психологічних концепцій з середньовічним світобаченням (як, звісно, і з традиціями східних культур; міжрегіональний чи “міжнаціональний” план діалогу психологічних культур потребує окремого розгляду). Звісно, від таких загальних, попередніх спостережень слід іти до глибшого аналізу культурно-історичного “тла” сучасних психологічних систем, який дозволить їм *цілеспрямовано* розвивати й діалогічно сполучати відповідні інтенції.

Загалом же методологічні й змістові “антиномії” та колізії сучасного психологічного знання, як і протягом усього XX ст., “вписуються” у контекст сперечання *новочасної* (у суті своїй — природничоорієнтованої) раціональності з іншими її формами — властивими попереднім історичним епохам чи такими, які щойно утворюються у взаємодії з усім тезаурусом світової культури. При цьому деякі сучасні методологи слушно зазначають, що йдеться не про

беззастережну “заміну” класичного типу раціональності “постнекласичною” чи, ширше, постмодерністською парадигмою, а саме про взаємодію й взаємодоповняльність різних настановлень.

До прикладу, ідея *системності* теоретичного знання, наріжна для Нової доби й продуктивно конкретизована в ХХ ст. у межах системного підходу, не може просто поступитися нині поширеним уявленням про “мережевий”, “різномний” чи й взагалі асистемний характер сучасного знання. Ці останні ідеї можуть і мають бути уточнені, розвинені як певна *логіка*, так само автономна й окреслена, як більш традиційні уявлення про гіпотетико-дедуктивний устрій наукових теорій або системний синтез як стратегію їх розбудови тощо. Такої розробки, природно, вимагають і діалоگو-культурологічні уявлення про логіку будови й розвитку наукового знання. Однак ця конкретизація, “ущільнення” будь-якої нової методології не може відбутися поза інтенсивним спілкуванням зі “старими” способами мислення, які у відповідь на “посткласичні” аргументи й запити актуалізуватимуть свої раніш не виявлені ресурси. До прикладу, суперечності самого поняття системи, виявлені у ході його новітнього розвитку, можна розглядати як продуктивні, а саме — як можливі точки *граничного взаємопереходу логіки системності, діалогіки та логіки самодетермінації*.

Власне, вищезгадані спори новочасної та новітньої парадигм якраз і зав’язувалися у світовій психології у період так званої відкритої кризи, але не були чітко проблемно сфокусовані й згодом згасли, – на нашу думку, передусім саме через брак загальних логіко-методологічних уявлень про способи сполучення альтернативних орієнтацій. Наразі ж — після тривалого уникання цих проблем-антиномій, які окреслилися в першій третині ХХ ст. й стимулювали появу власне некласичних психологічних течій, – актуальним і можливим є нове осягнення цієї проблематики.

Зокрема, якщо повернутися до проблеми визначення предмета психології, гострим залишається питання про *природний* чи *культурний* (соціокультурний) статус психіки. Як відомо, саме це питання від початку існування наукової психології й донині є “точкою” її розколу на природничо-орієнтовані та

гуманітарні напрями, інтеграція яких наразі одностайно визнається одним з головних завдань. (Зазначимо, що хоча перші тривалий час однозначно асоціювалися з класичною парадигмою, а другі — з новітньою, нині цей зв'язок видається не таким однозначним, оскільки, з одного боку, саме природознавство часто веде перед у посткласичних трансформаціях раціональності; з іншого ж — уся європейська традиція пізнання душевних явищ (від античності) являє інтенції “двох культур”, часом — у складному сплетінні).

З точки зору обстоюваного нами підходу загальний розв'язок проблеми “розколу” може полягати знов-таки у формулюванні й розгортанні *парадоксального* трактування буття людини (а надто її психіки й поведінки) як певного способу *сполучення, взаємовизначення, взаємопереходу* культурного й природного. Це не заперечує попередньо сформульованих нами вище “культурологічних” визначень психіки людини, але окреслює один з ключових напрямків їх конкретизації. Звісно, це передбачає і “зворотній” хід — виявлення у суто “природничих” описах психічних явищ їх культурного сенсу.

Власне, новітня психологія під цим кутом зору постає як історія пошуку такого взаємовизначення, хоча прямо це завдання не завжди виголошувалося. Але ці “ходи” прокладалися, до прикладу, з боку природничоорієнтованих теорій — К.Г.Юнгом, генетичною епістемологією, соціально-когнітивними концепціями психічного розвитку; з боку гуманістичної чи соціокультурної орієнтації — А. Маслоу, Дж. Б'юдженталем, Л.С. Виготським та деякими його послідовниками тощо. І наразі важливим для подальшого поступу у розв'язанні цієї колізії є *історіо-логічний* аналіз пошуків та надбань цих напрямів у плані віднайдення у психічному житті логіки діалогу — парадоксу — трансдукції — *causa sui* (самообґрунтування, покладання власних начал).

Зокрема, у цьому відношенні було б цікаво прослідкувати, яким чином запропоноване Виготським первинне жорстке розмежування природних і “вищих” (“культурних”) психічних функцій надалі стало предметом плідної критики й водночас — вже у нього самого — відправною точкою для розробки уявлень про *окультурення* “нижчих” функцій та “врощування” культурних

засобів у психофізіологію людини. Так само важливо виявити спосіб сполучення очевидних біологічних інтенцій теорії Ж. Піаже (зокрема, спирання на ідею гомеостазу) з його продуктивним описом соціальних та власне логічних механізмів мислення, яке він вважав безумовною домінантою психічного життя.

У подібних випадках ідеться про те, щоб віднайти в уже існуючих концепціях (чи в їх окремих положеннях) зародки тієї складної полілогічної “динаміки”, про яку сказано вище, довести ці інтенції до цілковитої ясності й розвинути як цілісні теоретичні уявлення про спосіб (способи?) існування психічного. Однак можна завбачити, що це буде цілісність не у “класичному” сенсі — не та чи інша об’єднувальна “остаточна” метатеорія, а насамперед смислова єдність і неперервність *події спору, взаємопереходу, взаємопородження* різних бачень предмета. Наголосимо ще раз, що ця форма взаємодії *ідей*, на наш погляд, відповідає логіці реальних відносин різних аспектів чи, гостріше кажучи, *різних способів самоздійснення* людської психіки, які акцентуються як її домінанти в існуючих “монологічних” трактуваннях, але у підсумку мають розглядатися *воднораз*, як “одночасні”.

Це, звичайно, стосується не лише антиномії природного та культурного, а й інших суперечностей, що, окреслившись як сутнісні у ході кризи класичної психології та розвитку некласичної, великою мірою залишаються “чинними” донині. Психіка як атрибут та суб’єкт, як структура та процес, як матеріальне та ідеальне, цілісність та дискретність, як зумовлена екстрапсихічними чинниками та самовизначальна сутність (див. вище), нарешті, як центрована на певному атрибуті та “поліцентрична”... — це лише основні з цих антиномій, що, сказати б, “напрошуються” на доведення до парадоксу. Кожна з них варта окремого аналізу; тут лише завважимо значущість останньої з названих колізій, що рідко ставала предметом рефлексії. А саме, “*спір атрибутів за суб’єктність*”, про який вже йшлося дещо вище, — це та онтологічна й гносеологічна ситуація, що визначила стрижньову лінію розвитку й сперечання основних психологічних підходів та орієнтацій ХХ ст.

4. Провідні колізії новітньої психології та перспективи їх розв'язання

Історично першим з вищезгаданих атрибутів, який, на думку психологів кінця ХІХ ст., визначав і “зосереджував” у собі психічне життя, була *свідомість* – переважно в її філософсько-ідеалістичному, інтелектуалізованому трактуванні. Наука цієї доби, як відомо, виникала й затверджувала себе саме як психологія свідомості (попри одночасне самовизначення як *фізіологічної психології*, що від початку ставило під питання її єдність) — і саме в цій якості зазнала суттєвої кризи на межі століть [11].

Тотожність “психічне — свідоме” (як і взагалі поняття свідомості) невдовзі була піддана критиці й руйнації одразу з кількох напрямів: домінантами (“всевизначаючими” атрибутами) психіки для нових “психологій”, що народжувалися, виступали *воля, інтенціональна активність, рефлекс, несвідоме, мислення, особистість (“самість”)* тощо. При цьому на початкових етапах кризи ці орієнтації чи системи не могли задовольнитися взаємно індіферентним співіснуванням, більш чи менш активно прагнучи — якщо знов згадати аналіз Виготського — посісти місце “загальної психології”. Така генералізація провідних категорій і, відповідно, “пояснювальних принципів” робила їх несумісність особливо наочною, а спір щодо “початків” психології — неминучим. Відповідно до фундаментальних розбіжностей у розумінні її предмета різні системи виробляли — мірою чіткості й послідовності свого самовизначення — цілком відмінні *методи* дослідження. У різних напрямках, як відомо, домінували такі важко сполучувані засоби, як реєстрація психофізіологічних реакцій за допомогою вимірювальних приладів, “чиста” інтроспекція, терапевтична чи “вільна” співбесіда, інтерпретація висловлювань та творчих продуктів, анкетування й тестування, формуючий експеримент, комп’ютерне моделювання... На “метарівні” ж методології класичне настановлення на детерміністське *пояснення* досить рано зіткнулося з альтернативною дільтеєвською ідеєю “розуміючої психології”, яка — вкупі зі ствердженням “ідеографічного”, а не “номотетичного” характеру психологічної науки — згодом знайшла розвиток у деяких новітніх системах.

Складність, ба навіть дивність ситуації полягала й у тому, що на роль домінант психічного життя “претендували” не лише феномени, які до цього сприймалися як його окремі аспекти, сфери чи компоненти, але й екстрапсихічні: поведінка чи зовнішня реакція (бігевіоризм), предметна дія (психологія діяльності), спілкування (інтеракціонізм), “колективний суб’єкт” соціальної психології тощо. Це означало, що необхідно досягнути ще одну парадоксальну річ: з одного боку, яким чином психіка, внутрішнє життя існує (чи виходить) “назовні” – затверджує себе як таке й функціонує *через зовнішню активність як своє “іншобуття”* — і, отже, яким чином ці зовнішні акти насичені психічним, ідеальним. З іншого боку, психіка має розумітися як така, що “вміщує” у собі (репрезентує) ці екстрапсихічні акти поведінки, предметно-перетворювальної діяльності, спілкування. Самезвідси постали й розвивалися поняття інтеріоризації та екстеріоризації, значущість яких, на нашу думку, досі недостатньо досягнута сучасною психологією. У плані діалого-культурологічного підходу ця колізія може бути досягнена як взаємопрехід зовнішнього та внутрішнього планів діалогічного спілкування — визначальний вплив спілкування зі значущим оточенням на формування й трансформації “мікросоціуму” внутрішніх співрозмовників і, навпаки, постійна “проекція” внутрішньомовних діалогів у зовнішню взаємодію з людьми та “людськими” предметами. Так чи інакше, зіткнення психологічних систем ХХ ст. спершу з “класичною” психологією свідомості, а надалі одних з одними тривалий час явно чи латентно стимулювало весь їхній розвиток, але водночас висвітлювало фундаментальні труднощі. Останні, не завжди усвідомлювані на загально-методологічному рівні, часто вели до ситуативних “компромісів” з іншими баченнями, спонтанної проліферації ідей чи відвертої еклектики. Фундаментальні суперечності, що видавалися нездоланими, врешті-решт просто “випадали” з обговорення; спори на засадничому рівні змінилися взаємним відчуженням, що не усунуло методологічної кризи, але знаменувало її перехід до “млявої” фази. І надалі

Надалі ця ситуація практично не змінювалася з появою й розвитком нових неklasичних орієнтацій – гуманістичної та екзистенційної психології, когнітивізму, “екологічних” напрямів тощо. Однак нинішній імператив інтеграції науково-психологічного знання, як уже зазначено, актуалізує загально-методологічний план його рефлексії й, зокрема, вимагає нового осмислення вищевизначених колізій у світлі жорсткого питання чи навіть логічного завдання, що визріло: яким чином витворені альтернативними психологічними підходами (культурами) “осередки” розуміння психіки та способів її дослідження не лише заперечують -що безсумнівно, – але й *покладають одне одного?* Більш того: така реконструкція (або й конструювання вперше) взаємовизначальних зв’язків має стосуватися й тих напрямів, які щойно постають чи можуть виникнути. Інакше кажучи, окреслена вище в загальних рисах логічна методологія мислиться і як спосіб упорядкування наявного знання, і як шлях “винайдення”, проектування психологічних підходів, концепцій тощо. Власне, це два невід’ємних аспекта наукової діяльності, трактованої як феномен культури: *розуміння-відтворення* наявних ідей завжди обертається “виходом” на нові засади мислення, і навпаки – будь-які нові підходи витворюються в осерді інтенсивного спілкування вже існуючих.

У цьому плані важливим, зокрема, видається осмислення відношення всієї історії новітньої психології та “початкових” понять, інтенцій, про які згадувалося вище, – *свідомості* й *мислення* в їхній невіддільності й водночас нетотожності одне одному. Як відомо, причиною вищезгаданої “втєчі” від свідомості як наріжної психологічної категорії на початку ХХ ст. була не тільки неможливість її “заземлення”, операціоналізації згідно з настановленнями позитивістської методології, але й виявлення її незвідності до інтелектуальних процесів – всупереч філософській традиції, що йшла ще від Декарта. Боротьба з неправомірною інтелектуалізацією свідомості (а відтак і всієї психіки) йшла в одному річищі з посиленням уваги до несвідомих аспектів психічного життя за рахунок свідомих.

При цьому, як відомо, такі підходи, як гештальтизм чи концепція Л.С. Виготського, і надалі розглядали поняття свідомості як дієве, відшукували її властивості як такої і, зокрема, глибоко конкретизували уявлення про її системність, цілісність та синтезуючу роль у психіці й поведінці. Накопичення знань про різні аспекти життя свідомості тривало і в тих системах, які прагнули замінити буцімто суто “спекулятивні” уявлення про неї дослідженням тих конкретних процесів чи функцій, що розглядалися ними як провідні. І наразі — по завершенні певного кола розвитку — можна констатувати, що навіть найбільш “антиінтелектуалістичні” напрями своїми предметними дослідженнями працювали на збагачення уявлень про свідомість, мислення та їх зв’язок. До прикладу, той-таки бігевіоризм, почавши з цілковитого відкидання поняття свідомості, у своїх описах процесів *навчання* фактично виявляв нові й нові внутрішні виміри, які визначали зміни в поведінці і не могли бути описані поза поняттями свідомості й інтелекту, причому як *соціальних* феноменів. Логічним наслідком цього стала поява концепцій на кшталт соціальної теорії навчання А. Бандури, які суттєво заперечують первинні бігевіористські постулати.

Водночас низка некласичних підходів, які прямо проголошують повернення поняття свідомості у “світле поле” психологічної науки, вочевидь, недостатньо враховують вищезгадані напрацювання періоду її “латентного” вивчення. Зокрема, вживання цієї категорії у гуманістичній та екзистенційній психології видається недостатньо методологічно осмисленим, не конкретизованим навіть порівняно з “допсихологічними” умоглядними теоріями. У свій спосіб і когнітивна психологія часто некритично ототожнює свідомість з сукупністю пізнавальних процесів (які зводить, у свою чергу, до інформаційних), залишаючи невизначеним її співвідношення з мисленням та й саму останню категорію, — здавалося б, засадничу для когнітивістики.

Отже, як показує історичний аналіз, саме принципове, методологічно релевантне “повернення” до категорії свідомості відповідає потребі сучасної психології в “фундаментальних, граничних поняттях”, які відігравали б *інтегративно-діалогічну* функцію щодо різних бачень психічного і, відповідно,

визначали б саму психіку як цілісність – *процес та результат синтезу та/чи діалогу*. Для цього слід від вивчення окремих явищ свідомості (або її “компонентів”, “рівнів”, “видів”) перейти до нового осмислення її загальної природи, враховуючи, окрім власне психологічних, найвагоміші філософські та соціально-гуманітарні напрацювання XX — початку XXI ст.

Власне, ідеться про те, *як можлива свідомість* — в онтологічному плані і в статусі науково-психологічного поняття. І саме для відповіді на це питання важливо досягнути, яким чином свідомість та мислення *покладають* одне одного (хоча і не співпадають, як це стверджувала картезіанська традиція) і водночас *заперечують* одне одного (не будучи цілковитими антагоністами, як схильні вважати антиінтелектуальні психологічні чи загальнокультурні підходи). У цьому плані видається продуктивним спертися на філософську концепцію В.С. Біблера, яка, підсумовуючи й продовжуючи ключові новочасні й новітні філософсько-психологічні пошуки, вважає стрижнем внутрішнього життя саме взаємопокладання й “боротьбу” цих двох інтенцій.

Не заглиблюючись тут у деталі цієї концепції, вкажемо лише, що якщо під свідомістю в ній загалом розуміється сприйняття-переживання світу як тривало-тотожного, завжди “присутнього”, то під мисленням — піддання цієї наявної даності сумніву, ненастанне запитування до неї, бачення й дослідження суперечностей [4]. Отже, мислення “ставиться” до свідомості з усім її змістом як до предмета відстороненого сприйняття й водночас — у контексті уявлень про внутрішній діалог — як до постійного “опонента”. Свідомість же будує й затверджує цілісне бачення буття, так би мовити, у відповідь — часом інстинктивну і “непряму” — на запитання мислення, водночас викликаючи нові.

Звісно, ці перші, найзагальніші положення лише намічають деякі з напрямів логічного розгортання наведених визначень і мають конкретизуватися у предметних дослідженнях. Суттєво насамперед, що вищенаведене трактування мислення є продуктивною альтернативою притаманному багатьом психологічним теоріям звуженому його тлумаченню як однієї з психічних функцій (здібностей), а також спробам звести його до діяльності з розв’язання

задач. Натомість наразі важливо — зокрема й у психології — досягнути мислення як *універсальне* (незвіднедоінтелектуальних операційних здібностей) *начало-рушій* людського буття-“самостояння”, “рівновелике” свідомості й таке, що у певному сенсі є її початком. Звичайно, і навпаки: свідомість у її вищезгаданому тлумаченні виступає суб’єктом мислення принаймні у двох аспектах – підґрунтям, без якого останнє не мало б предмета, і носієм його знарядь (часткових здібностей).

У підсумку ж виникає припущення, що взаємодія цих двох базових інтенцій є стрижнем психічного життя й розвитку особи. На наш погляд, це уявлення може бути пояснювальним змістовим принципом, який дозволить осмислити величезний обсяг фактичних даних та “різноспрямованих” ідей, накопичених психологією ХХ — початку ХХІ ст. У будь-якому разі обговорення цієї думки в науково-психологічному середовищі, самовизначення щодо неї — хай би й негативне — може бути інтегруючим імпульсом. З точки ж зору власне діалого-культурологічного підходу найнагальнішою перспективою досліджень з цього предмету є визначення відношення свідомості та мислення до *діалогу* в його внутрішньому й зовнішньому планах. Зокрема, акцентуючи слідом за Біблером діалогічну природу *мислення*, водночас, очевидно, слід казати й про діалог власне у царині *свідомості* (це уявлення розвивав, зокрема, М.М. Бахтін). Гострим також є питання, чи можна казати про діалогічні стосунки *між свідомістю та мисленням* як квазісуб’єктами внутрішнього життя людини.

5. *Твір культури як парадигма інтеграції психологічного знання*

Ще один важливий напрям застосування діалого-культурологічного підходу в інтеграційній науково-психологічній діяльності – конкретизація та втілення ідеї наукового дослідження як *породження та розуміння творів*. Базовим тут є уявлення про твір як одиницю діалогу культур — осередок «буття в культурі» (зокрема і в науці). При цьому, як уже зазначалося, актуальним є свідоме спрямування наукового висловлювання (а отже, і всіх дослідницьких дій, необхідних для його породження) на діалогічне сполучення різних бачень предмета. Оскільки ж з позицій нашого підходу твір культури є найдекватнішою

формою такого сполучення, саме на “регулятивну ідею” твору має орієнтуватися створення наукових текстів. Так само й доробок інших науковців (а у підсумку — і вся психологія) має сприйматися як сукупність творів — цілісних втілень різних унікальних способів (культур) світобачення та/чи практичної психологічної діяльності. Саме таке ставлення, власне, і може забезпечити справжнє *розуміння* чужих ідей, а відтак і взаємопорозуміння між представниками альтернативних систем. Звичайно, мається на увазі порозуміння в діалогічному сенсі — не цілковитий консенсус з усіх питань і не просте мовчазне толерування відмінних поглядів, а здатність змістово поставитися до них, прийняти навіть “неприйнятне” як *іншу можливість (грань) істини* — незвідну до моєї, але в певному сенсі “іншу мою” думку й логіку, нагально важливу для моїх пошуків.

Власне, визначні, етапні наукові праці в історії психології дійсно поставали *творами* загальнолюдської культури і мали велику інтеграційну потугу, зумовлену глибоко змістовим, діалогічним ставленням до всього “соціуму” наукових і загальнокультурних ідей. Відтак варто було б розглянути їх саме з точки зору “поетики” такого “співбуття” альтернативних думок, а надто його логіки, тобто відшукуючи в них спрямованість на побудову *парадоксів та трансдуктивних переходів*, на покладання *початків* предмета й методу дослідження. Орієнтація наукової діяльності на регулятивну ідею твору культури означає не лише прагнення надати дослідницьким висловлюванням та діям характер завершеного і водночас діалогічно-відкритого, зверненого до інших цілого, а й те, що *досліджувані особи* та прояви їх внутрішнього життя так само мають сприйматися як *автори, їх творчі акти та витвори*. Це, з одного боку, своєрідна “презумпція”, установка, яка є передумовою продуктивної взаємодії з предметом дослідження, з іншого ж — ідеться про певні дослідницькі зусилля з *інтерпретації*, “доведення до твору (тексту)” вищезгаданих зовнішніх проявів людської свідомості [3].

Природно, найбільшої ваги за цього настановлення набувають власне мовні висловлювання досліджуваних людей (зокрема, стимульовані діалогом з

науковцем) та їх *свідома* творча діяльність у різних культурних сферах та жанрах. Але загалом уся їх поведінка має розглядатися як низка унікально-особистісних “реплік” у діалозі з іншими особами, з предметним світом та з собою. Цей підхід, як відомо, вже затверджується у деяких психологічних напрямках “з подачі” соціально-гуманітарних наук, але, на нашу думку, має стати всезагальним методологічним принципом.

При цьому ідеться і про те, що будь-яка досліджувана людина має й виражає певне *розуміння* своєї поведінки й внутрішнього світу, тобто є *суб’єктом психологічного знання та пізнання* щодо себе (як і щодо інших людей). А отже, психолог має спілкуватися “як фахівець із фахівцем” не лише з колегами, а й з досліджуваними особами. Зрештою, активне залучення клієнта до пізнавальної діяльності давно стало невід’ємним моментом багатьох психотерапевтичних практик. Слід лише наголосити, що ця участь має бути нормою і в науково-теоретичних штудіях – бодай у формі “заочного” спілкування подумки з різними людьми як з авторами “дослідницьких” творів про себе та про психологію людини взагалі.

Однак для того, щоб вищевикладені попередні міркування мали дієвий сенс, слід ще точніше окреслити діалого-культурологічне розуміння наукового твору. Передусім наукове мислення тут виступає як *творчість* – відкриття чи винайдення нових предметів дослідження, нових понять та способів пізнання, яке, однак, має відповідати певним усталено-всезагальним – прийнятим науковим загалом – нормам, правилам, змістам знання (останнє і означає його обґрунтованість, доказовість). Тобто, ненастанний процес творення має втілюватися – відображатися саме як процес, а не лише в остаточних його результатах! – у певних цілісно-усталених предметних формах, передусім знакових. Це і окреслює поняття твору (тексту) культури як головної форми існування науково-теоретичного знання. Саме у творі цілісність відтворення унікального *процесу* дослідницької думки та дії має співпасти з завершеністю й “самоузгодженістю” знакової *структури*. Настановлення на досягнення цієї суперечливої, “неможливої” єдності є, на наш погляд, важливим рушієм

наукової творчості. Налаштованість наукової діяльності на твір культури означає також, що в текстах і діях дослідника, як уже зазначалося, *свідомо* втілюються, сперечаються, сполучаються *різні форми, способи* мислення й діяльності. Це означає, зокрема, що методологія дослідження є постійним предметом рефлексії науковця, а не окремим “відтинком” його діяльності чи справою окремих суб’єктів – власне “методологів”. І це ще одна антиномія будь-якої “культуроорієнтованої” наукової діяльності: їй властива спонтанність творчого акту й водночас підвищена рефлексивність щодо способу дії.

У науковій психології ситуація постає ще складнішою: тут усвідомлення форми (логіки) власної думки, яке вимагає чіткого самовідстороння, певним чином *включається* в мислення про будь-який предмет дослідження, конкретніше – вступає “у точці предмета” в діалогічну взаємодію з думкою досліджуваної особи (див. вище) та інших науковців і всіх “зацікавлених”. Отже, ідеться про “позаперебування” науковця щодо цієї події свого зовнішнього й внутрішньо-мисленнєвого спілкування і водночас про цілковиту залученість до неї. Утім, саме цю позицію щодо твору займає автор, завжди виступаючи водночас і його “героєм”, і “стороннім” реципієнтом; особливо наочно це виявляється у мистецтві. Власне, це є переформулюванням (і можливим способом розв’язання) однієї з одвічних проблем психології — необхідності сполучення об’єктивного й суб’єктивного методів, зовнішнього та внутрішнього споглядання.

Природно, дана розвідка лише вказує деякі ключові напрями й аспекти розвитку й застосування діалого-культурологічного підходу як логіко-методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання. Власне, тут почасти окреслено певну дослідницьку програму, яка, очевидно, потребує тривалих скоординованих зусиль багатьох науковців. Сподіваємося, сам сенс методологічних орієнтирів та змістових положень діалого-культурологічного підходу здатний бути стимулом до такої співпраці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир, 2006.
2. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства: наукове видання. Київ, 2017.
3. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. СПб., 2000. 336 с.
4. Біблер В. С. Культура. Діалог культур. К., ДУХ І ЛІТЕРА, 2018.
5. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры. Москва, Воронеж, 1996.
6. Копилов С.О. Логіка культури як парадигма інтеграції психологічного знання // *Теоретико-методологічні засади інтеграції психологічного знання: Колективна монографія*. Київ, 2020. <https://lib.iitta.gov.ua>.
7. Копилов С.О. Проект “загальної психології” Л.С. Виготського та логіка інтеграції психологічного знання.
8. Копилов С.О. Ідея культури як методологічний орієнтир новітньої психології // *Гуманний розум: Збірник за матеріалами круглого столу «Проблема добра і зла у науковій спадщині Г.О. Балла»*. К., 2018. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/710878>
9. Копилов С.О. Діалог як стратегічний орієнтир інтеграції психологічного знання (спільно з О.В. Завгородньою). Габітус: науковий журнал з соціології та психології. Вип. 16. 2020. С.76 – 80.
10. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ ст.: Навч. посібник. Київ, 1998.
11. Ярошевский М.Г. Психология в ХХ столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки. Москва, 1974.

6. ВИКОРИСТАННЯ ПРИНЦИПІВ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Для сучасної психології все ще характерна наявність багатьох психологічних шкіл, підходів та парадигм, що дозволило Л. С. Виготському ще в 30-их роках XX століття говорити про перманентну кризу в психології [2]. Треба відмітити, що попри наявність деяких успіхів у подоланні цієї кризи по типу збагачення сучасної когнітивно-біхевіоральної парадигми ідеями гуманістичної психології (див. [12]), а також зменшення актуальності через методологічну невідповідність або застарілість деяких психологічних теорій та підходів, насамперед у рамках психоаналітичної, гуманістичної та діяльнісної парадигм, проблема інтеграції психологічного знання є досі актуальною, оскільки на сьогоднішній день жодна із психологічних парадигм до кінця не може претендувати на звання всеоб'ємлюючої теорії психіки.

Може бути, що єдина теорія психіки й залишиться лише ідеалом, хоча ми сподіваємося, що подальший розвиток психології дозволить його здійснити в рамках тієї ж когнітивно-біхевіоральної парадигми. Крім того, є досить вірогідним зведення всього психологічного знання до кількох теоретичних концепцій або підходів (наприклад, емпіричного та герменевтичного тощо), які будуть доповнювати та розширювати уявлення про психологічну реальність, досліджуючи її з різних, подекуди протилежних, сторін, але це справа майбутнього.

Крім того, як ми уже зазначали, є інший шлях інтеграції психологічного знання, який, в принципі, не протирічить вище сказаному, і в кінцевому рахунку може привести до вище зазначеного результату або навіть до реалізації нашого ідеалу – створення єдиної теорії психіки [12]. Мова, звичайно, йде про використання ідей постнекласичної раціональності. Суть яких полягає в намаганні побудови діалогу між основними психологічними концепціями та парадигмами, створенні розширеного погляду на ті чи інші психологічні явища та феномени, вплетення наукової психології в більш широкий культуральний контекст тощо. Будучи продуктивними в методологічному плані, принципи

постнекласичної раціональності, все ж, потребують деякого аналізу на предмет можливих небезпек їх некритичного застосування в різних, насамперед теоретичних, дослідженнях.

Деякі проблеми застосування принципів постнекласичної раціональності в психології

Зазначемо, що в цілому принципи, характерні для постнекласичної раціональності, виявилися цілком придатними для використання в гуманітарних та суспільних науках, зокрема у психології. Постнекласична раціональність передбачає зосередження уваги вчених на дослідженні складних здатних до саморозвитку систем, при цьому ні в якому разі не відміняється важливість дослідження окремих ізольованих проявів об'єкта, який досліджується. Постулюючи складність об'єкта дослідження, приймається принцип про неможливість у рамках якогось одного підходу досягнути всі його грані, що бере свій початок з філософії постмодернізму [4] [13]. Треба відмітити, що на сучасному етапі розвитку концепції постнекласичної раціональності відбувається деякий відхід від постмодернізму з його уявленнями про неможливість повного відображення істини в рамках наукових концепцій. Але основна ідея про необхідність співставлення різних теоретичних підходів при дослідженні якогось феномену залишається незмінною.

Застосування принципів постнекласичної раціональності в психології також закономірно включає в себе і намагання використати концепцію методологічного анархізму П. Феєнрабента, яка є вагомою частиною методології постмодернізму. Концепція методологічного анархізму вимагає розширення кола ідей, що можуть бути застосованими в психології через включення ненаукових концепцій у розгляд вченого-психолога. Так, П. Феєнрабент пропонував використовувати в науковій діяльності концепції, взяті з міфології, релігії, опиратися в наукових дослідженнях на судження дилетантів, фантазії божевільних тощо [15]. В рамках постнекласичного підходу, вчені не повинні обмежувати свою уяву, почуття гумору, метафізичні

уявлення, залишаючись без життєдайного підживлення культурою. Але проблема полягає в тому, що застосування методології П. Фесенрабента само по собі буде сприяти виникненню різних методологічних зловживань, якщо її не доповнювати принципами, взятими з інших підходів до пізнання, зокрема ідеями К. Поппера.

Відмітимо, що для пострадянської науки характерний деякий авторитаризм і догматизм, що є наслідком тоталітарного минулого. Цей стан речей не бере до уваги те, що зараз найбільше відкриттів робиться саме в міждисциплінарних дослідженнях, які базуються на ліберальному підході у виборі вченими методів і теоретичних концепцій. Тож в цілому видається логічним шлях реформації пострадянської науки у напрямку більшої лібералізації та відходу від догматичних установок тоталітарного минулого, що є закономірно підводить нас до застосування вище зазначених принципів та методологічних установок постнекласичної раціональності. Справді, застосування різних підходів та методів до дослідження якоїсь однієї проблеми може відкрити нові несподівані зв'язки між цими підходами, що сприятиме дійсній інтеграції знання щодо цієї проблеми. Але водночас лібералізм не повинен виливатися у певну анархію, хоча це й може впливати із певних течій філософії постмодернізму. Насправді ж, відсутність певних обмежень у може призвести до вихолощення дійсно наукового знання перед імітацією науки. Загалом же, вчений повинен протидіяти спробам нав'язати певну позицію, яка б базувалася на політичних або якихось інших ненаукових передумовах, оскільки успіх в науці залежить від свободи мислення та нонконформізму вченого. Як вирішення проблеми співвіднесення догматизму та лібералізму, яка виникає при застосуванні ідей постнекласичної раціональності, ми пропонували використовувати загальнонаукові критерії наукового знання, такі як: принцип бритви Оккама, принцип фальсифікації К. Поппера тощо [12]. Але, звісно, ці критерії не є абсолютними, і, можливо, вони є більш придатними для оцінки наукових концепцій у природничих науках, ніж у гуманітарних і суспільних, до яких у багатьох аспектах відноситься психологія. Тож постає

проблема знаходження додаткових критеріїв для оцінки науковості та перспектив певних концепцій та ідей у психології.

Як певний вихід для суто гуманітарних відгалуджень у психології, ми вбачаємо використання суто описового або феноменологічного методу в дослідженні явищ, феноменів або теоретичних ідей, які вони вивчають. При цьому ми погоджуємося з критикою А. Камю феноменології Е. Гуссерля, у якій він відзначає певний стрибок останнього в метафізику в плані постулювання існування певних сутностей реальних речей, що прямо неможливо вивести із досвіду спостереження й опису цих речей [7]. Будь-який відхід від данностей досвіду в бік тверджень, що не піддаються емпіричній перевірці та не підтверджуються реальним досвідом, є безперспективним у науковому плані і веде тільки до створення чергової спекулятивної та умоглядної концепції, яка не несе жодної користі в плані подальших досліджень. Єдина відносна користь подібних концепцій – це зменшення відчуття невизначеності й пов'язаної з ним тривоги у самого дослідника, що, може сприяти його психологічному благополуччю. Тут варто привести думку К. Ясперса про те, що фіксоване універсальне знання буде не тільки завжди неістинним, воно зменшить ймовірність дійсно пізнаваного, пожертвує ним заради хибної завершеності, заради насолоди, в якій перебувають уява та розум від усвідомлення фальшивої повноти знання, в якій вони можуть, нарешті, заспокоїтися [17]. Будь-які спроби використовувати теоретичні концепції, які беруть свій початок в універсальних системах метафізичного змісту, на кшталт якоїсь релігійної або квазірелігійної філософії, є повністю хибними та марними у гносеологічному плані. Ми цілком погоджуємося з К. Поппером, який вважав будь-яку метафізику не більше ніж добіркою фантазій, від яких нема ніякої користі в пізнанні реальності [10]. Як відповідь на цю нашу критику та заперечення метафізичних концепцій у психології, можна привести принцип постнекласичної раціональності, що проголошує не відкидання, а удосконалення недосконалих теорій та концепцій. І з цим принципом в цілому можна погодитись, але далеко не кожна концепція або теорія може бути

вдосконалена. Крім того, не всі прихильники цих концепцій погодяться з удосконаленням їх улюблених конструктів, оскільки ці конструкти часто укорінені в певних ортодоксальних духовних традиціях, які майже не піддаються змінам упродовж багатьох століть.

Хоча треба відмітити, що деякі з метафізичних концепцій цілком можуть використовуватись як метафори у практичній психології та психотерапії. Але психолог завжди повинен усвідомлювати обмеженість усіх концепцій метафізичної природи у плані їх використання з терапевтичною метою, оскільки вони підходять лише певним категоріям клієнтів, яким початково вони є близькими, і не можна використовувати для всіх клієнтів. До прикладу, навряд чи вийде продуктивно використовувати якусь «духовну парадигму», яка базується на традиційних релігійних уявленнях в психотерапії атеїста або клієнта з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Але для людини, яка залучена до певної духовної традиції, використання у психотерапії звичної для неї мови, ідей та прикладів з її релігійної традиції цілком може підвищити ефективність терапії. В цілому ж психотерапія є засобом лікування психічних розладів, і повинна підходити будь-якій людині незалежно від її ставлення до релігії. Від себе додамо, що практична психологія та психотерапія не повинна використовуватись для пропагування якогось певного світогляду або ідеології, а давати людині змогу обирати свій світогляд та найбільш адекватні для себе стратегії поведінки, приймаючи будь-який вибір людини, а не пригнічуючи її особистість, що ми не завжди можемо бачити в психологічних підходах орієнтованих на духовність, і це є проблемою, яка потребує свого вирішення.

Тож, з деякими уточненнями ми можемо погодитись із тезою П. Феснрабента про можливість використання будь-яких теоретичних систем (навіть тих, що мають ненаукову природу), якщо це може виявитись корисним для досягнення поставленої мети [15]. Особливо доцільно використовувати нестандартні теоретичні підходи та системи, якщо це стосується практичної психології та психотерапії, оскільки життя й здоров'я людини, справді, є найвищою цінністю, і немає принципової різниці, яким способом тут досягнуто

позитивний результат. Але потрібно щоб дослідник або практик чітко розумів усю гносеологічну недосконалість використовуваної теоретичної системи та чітко окреслював межі її застосування. А головне зважав на існуючі ризики принесення шкоди своєму досліджуваному, клієнту або пацієнту при використанні якогось нестандартного психологічного або психотерапевтичного підходу.

Крім того, треба відмітити, що різні метафізичні концепції можуть бути пов'язані з певними духовними практиками. А це, у свою чергу відкриває широкий простір для різних досліджень психічних та психофізіологічних змін як результат використання цих практик. Цікавими в цьому плані є вже традиційні дослідження буддійських та індуїських духовних практик, а також дослідження практик суфізму [3] [14]. Саме такі дослідження дають змогу дійсно зрозуміти психологічну та нейрофізіологічну реальність, що прихована за певними метафізичними концепціями. Крім того, такі дослідження дозволяють відділити реальні психологічні феномени від фантазій, які можуть лежати в основі певних метафізичних систем. Але це тема для окремого розгляду, оскільки дослідження психологічних феноменів, пов'язаних з різними духовними практиками, є складними і мають все ще недосконалу методологічну базу.

У цілому ж використання постнекласичної раціональності не передбачає зменшення відчуття невизначеності й виникнення відчуття насолоди від гносеологічної завершеності, оскільки вона передбачає вихід дослідника за рамки його улюблених теоретичних підходів у широкий простір різних, подекуди зовсім нестандартних та нетрадиційних, ідей та концепцій, але які цілком можна використовувати в теоретичних та емпіричних дослідженнях. Але проблема полягає в тому, що дослідники іноді не розуміють вище наведеної тези, і використовують ідеї постнекласичної раціональності тільки для виправдання своїх суб'єктивних уподобань. У деяких випадках це, справді, може принести користь, оскільки дає змогу досліднику використовувати нестандартну методологію, яка може не сприйматися повною мірою науковою

спільнотою. Але, звісно, це неправильне застосування ідей постнекласичної раціональності, що ніяк не сприяє дійсній лібералізації наукової діяльності та виникненню більш розширеного погляду на досліджуваний феномен. Дослідник залишається в рамках своїх суб'єктивних уявлень про предмет і методологію дослідження, не маючи ніякого бажання визнати обмеженість цих уявлень та вийти за їх границі. Крім того, таке неправильне розуміння постнекласичної раціональності може відкривати шлях для пропагування ідеї, що мають авторитарну сутність і ніяк не сприяють лібералізації науки.

На нашу думку, головний недолік концепції постнекласичної раціональності та ідей методологічного анархізму, який є однією із основ цієї концепції, полягає в нерозумінні ролі принципів і правил у підтримці ліберальності, про що говорить К. Поппер, відносно соціальних систем. Він вказував, що без чіткої системи законів, які захищають ліберальну демократію, соціальні системи швидко скочуються до авторитаризму та тоталітаризму. Ліберальна демократія може існувати лише завдяки законам, які унеможливають відхід від неї у бік авторитаризму та тоталітаризму, що може виражатися, наприклад, в забороні діяльності партій та об'єднань, які пропагують тоталітаризм або авторитаризм [10]. Аналогічно в науці потрібна чітка система правил, які б унеможливлювали вплив на вченого та його дослідження носіїв різних консервативних та антинаукових ідей та концепцій, що видається проблематичним, якщо не критично приймати ідеї методологічного анархізму. У вітчизняній психології це є актуальним, оскільки зараз впроваджується інститут комітетів із етики. Але проблема полягає в тому, що в ці комітети з етики можуть проникати фахівці, для яких є близькою консервативна релігійна ідеологія, яку вони пропагують користуючись методологічним плюралізмом. І є ризик намагання насадження цієї ідеології з ціллю впливу на тематику психологічних досліджень, що призводитиме до відставання вітчизняної психології в ряді напрямів досліджень (гендерних дослідженнях тощо), а головне, буде прямо протилежним означеним ідеалам методологічного плюралізму.

Отже, застосування в психології принципів постнекласичної раціональності має дуже широкі перспективи, оскільки психологія все ще перебуває в стані відсутності єдиної та всеосяжної парадигми, яка б могла вмістити в себе всю складність предмета дослідження психології. Тож ідея діалогу між різними психологічними підходами та школами видається справді найбільш продуктивною у справі інтеграції психологічного знання. І саме використання принципів постнекласичної раціональності може забезпечити такий діалог. Крім того, це сприятиме кращій інтеграції психології з іншими науками, оскільки майже кожна психологічна школа пов'язана з певними природничими або суспільними науками. Ідея розгляду психології в більш широкому культурному контексті теж є вельми продуктивною. Справді, в рамках різних культурних течій та традицій, що мають ненаукову природу, упродовж віків накопичилось чимало психологічних ідей та спостережень, які, безумовно, гідні пильного розгляду та впровадження в сучасну психологічну науку. Водночас психологічна наука не повинна виходити за грані загальнонаукової методології. Зокрема, треба враховувати сумнівну гносеологічну цінність різних метафізичних ідей та концепцій, особливо якщо їх неможливо перенести в емпіричну площину, сформувавши з цих ідей гіпотези, які можуть бути прямо або опосередковано перевірені в ході експериментальних досліджень. З іншої сторони, різні метафізичні концепції чудово можуть використовуватись в якості метафор в практичній психології та психотерапії. Хоча тут також треба розуміти їх обмеженість певними категоріями клієнтів, для яких вони є близькими, особливо це стосується метафізичних концепцій, що беруть свій початок в різних релігійних традиціях. Використання принципів постнекласичної раціональності є альтернативою диктату певної ідеології, який може мати місце в гуманітарних науках, в тому числі в психології. Але в той же час некритичне використання ідей, на кшталт «методологічного анархізму» може вести до розквіту псевдонауки. Крім того, можливі спроби впливу на тематику психологічних досліджень представників різних консервативно орієнтованих ідеологій, під прикриттям важливості

ведення діалогу між наукою та релігією. І зазначені проблеми потребують свого вирішення.

*Застосування мережевого принципу побудови наукового знання для
інтеграції концепцій рис особистості*

Як уже зазначалося застосування принципів постнекласичної раціональності є доволі продуктивним в якості інструменту інтеграції психологічного знання. Тут ми, як приклад, коротко окреслимо можливості використання певних ідей постнекласичної раціональності щодо рис особистості. Необхідність наведення подібних прикладів зумовлена можливими непорозуміннями пов'язаними з нашою критикою концепцій постнекласичної раціональності в попередньому розділі. Насправді, ми вважаємо принципи постнекласичної раціональності доволі потужними інструментами інтеграції різних психологічних концепцій, що і спробуємо показати. Зразу треба відмітити, що ці ідеї не є зовсім новими для концепцій рис особистості і продуктивно використовуються в сучасній психології вже тривалий час, але це відбувається скоріше несвідомо, без будь-якої методологічної рефлексії. Перш за все, у дослідженнях рис особистості, у тій чи іншій мірі, можна знайти відголоски ідей мережевого принципу, що є характерним для методології, що бере за основу постнекласичну раціональність. Цей принцип передбачає побудову наукового знання у вигляді мережі уявлень про певний предмет дослідження взятих із різних теоретичних концепцій, що дозволяє більш повно розкрити природу цього предмету (див. [5]).

Класичне трактування рис особистості говорить, що це схильність вести себе подібним чином у широкому діапазоні ситуацій [16]. Саме це визначення ми приймемо за основу. Треба відмітити, що вже з цього визначення випливає потреба в мережевому принципі побудови наукового знання щодо рис особистості, оскільки поведінка, у якій проявляються риси особистості, є детермінованою багатьма факторами (біологічними, соціальними тощо). Тож при розгляді рис особистості є закономірним зіставлення різних психологічних підходів із їх концентрацією на різних аспектах досліджуваного феномену. Так, досліджуючи алекситимію, ми виділили різні, проте тісно пов'язані між собою

її складові (або аспекти). Ми вважали за доцільне окреслити такі з них: емоційний, соматичний, когнітивний, суто поведінковий та смисловий. Крім того, алекситимія мала виражену психофізіологічну та культурну детермінацію, яка пронизувала всі рівні її прояву [6]. Звісно, майже кожна риса особистості має такі аспекти, кожна з рис особистості є детермінованою багатьма факторами. Виключенням може бути лише соматичний аспект, який більш характерний для рис особистості, пов'язаних із різними психосоматичними хворобами. Щодо інших компонентів, то вони в тій чи іншій мірі присутні в кожній особистісній рисі. Так, превалюючі психічні стани людини відіграють певну роль у формуванні її особистісних рис [9]. На більш глибинному рівні особистісні риси визначаються когнітивними установками [1]. Людина сама може формувати в собі певні риси через відповідні вчинки. А в свою чергу, вчинок, як і будь-який більш-менш усвідомлений вибір буде завжди мати ціннісно-смисловий компонент [11]. Деякі риси навпаки мають виражену біологічну зумовленість і характеризуються майже тотальною незмінністю, як, наприклад, ті, що складають психопатичні прояви особистості (див. [8]). Але в чистому вигляді незмінність особистісних рис майже не зустрічається – людина завжди має певний простір для варіативності своєї поведінки. Хоча, безумовно, не всі її поведінкові прояви в повній мірі піддаються корекції.

Висновок

Тож ми можемо бачити, що риси особистості повинні розглядатися із залученням різних психологічних підходів, починаючи із суто біологічного закінчуючи екзистенціальним, що в цілому відповідає ідеям постнекласичної раціональності, а саме: мережевого принципу побудови наукового знання. Цей приклад показує перспективність застосування принципів постнекласичної раціональності для інтеграції різних поглядів на предмет психологічного дослідження, наведення певних мостів між різними, подекуди протилежними психологічними підходами, шляхом їх співставлення та визначення різних граней досліджуваного явища. Все це, також, стимулює міждисциплінарні

дослідження спрямовані на пошук зв'язків між різними концепціями, що відкриває можливість дійсної інтеграції психологічного знання.

Література

1. Бек А., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2017. 448 с.
2. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6 томах: Москва. Т. 1. 1982. С. 291-436.
3. Дэвитсон Р., Гоулмен Д. Измененные черты характера. Как медитация меняет ваш разум, мозг и тело: пер. с англ. Москва.: Изд. Манн, Иванов, Фербер, 2016. 336 с.
4. Гусельцева М. Методологічна оптика як інструмент пізнання. Психологія і суспільство. 4(70), 2017. С. 39–55.
5. Гусельцева М. Свідомість як проблема психології: постнекласична інтерпритація. Психологія і суспільство. 3–4, 2018. С. 51–66.
6. Завгородня О. В., Степура Є. В., Шаталина В. В. Алекситемія в «умовно здорових» людей: труднощі та можливості корекції. Психологія і особистість 2 (18), 2020, С. 247–262.
7. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: пер. с фр. Москва: Политиздат, 1990. С. 23–92.
8. Килл К. А. Психопаты. Достоверный рассказ о людях без жалости, без совести, без раскаяния: пер. с англ. Москва: Центрполиграф, 2015. 320 с.
9. Максименко К. С. Психічні стани та особистісна динаміка. Практична психологія та соціальна робота. 8, 2002, С. 54–58.
10. Поппер К. Открытое общество и его враги: пер. с англ: Санкт-Петербург: Культурная инициатива. 1992. 1492 с.
11. Степура Є. В. Ціннісно-сміслові чинники прийняття рішень особистістю в умовах невизначеності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2016. 204 с.

12. Степура Є. В. Позитивна психологія та деякі аспекти інтеграції психологічного знання. Актуальні проблеми психології. 4 (14). 2020. С. 330–340.
13. Титаренко Т. Н. Контури особистості в постнекласичній парадигмі. Людина в сучасному світі: в 3-х книгах. Книга 2. Психолого-антропологічний контекст: колективна монографія; за ред. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. С. 11–27.
14. Уолдман М. Р., Ньюберг Э. Наш мозг и просветление. Нейробиология самопознания и совершенства: пер. с англ. Москва: Эксмо, 2017. 320 с.
15. Фейерабент П. Против метода. Очерки анархической теории познания: пер. с англ. Москва: АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2007. 413 с.
16. Хьелл Л. Теории личности: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 607 с.
17. Ясперс К. Ницше и христианство: пер. с нем. Москва: Медиум, 1994. 116 с.

7. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ЕФЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СТАНДАРТІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ЄС

Вступ. Сучасна ситуація в психологічній практиці характеризується протистоянням традиційного (академічного) підходу і величезної кількості шкіл, напрямків, нових терапевтичних та психокорекційних підходів до розуміння теорії і практики цієї науки. Світоглядною основою інтегративної методології є принцип цілісності, що полягає у розумінні психіки як надзвичайно складної, багаторівневої, здатної до самоорганізації, що володіє здатністю підтримувати себе в стані динамічної рівноваги і продукувати нові структури та нові форми організації.

Міжособистісна взаємодія відноситься до однієї з проблем, що інтенсивно розробляються в сучасній психології, особливо така його форма, як спілкування. Аналіз соціально-психологічної літератури з аналізованої проблематики показав, що сформувалося певне понятійне полі, у якого може бути описано дане соціально-психологічне явище. До нього ми відносимо: сутність взаємодії, її генезис, структуру, типологію, механізми та закономірності, динаміку, функції, умови та фактори, ефекти та результати взаємодії. Спілкування – це специфічна взаємодія, у якій обов'язковий взаємний обмін думками і почуттями. Спілкування є найвищою формою взаємодії, де можливі взаємний обмін знаннями, вміннями, інтересами, рисами характеру, ціннісними орієнтаціями. Трансформація психологічного знання в умовах інформаційного суспільства зумовлює безперервні якісні і кількісні зміни, що впливають на вибір тем дослідження і їх організацію, методи та рівні аналізу, що, у свою чергу, ускладнює формування повного концептуального і формалізованого опису «метапсихології» та висуває на передній план динаміку розвитку психологічного знання. В широкому сенсу використання інтегративного підходу в психології спрямовано на позитивну динаміку процесів саморозкриття, саморуху, саморозвитку в континуумі часу та простору. Інтегративний підхід дозволяє вивчати феномени ефективної

комунікації та ідентичності як єдині цілісні феномени, активний простір, схильний до самовдосконалення, зданий наповнювати реальність змістом, ставленням і переживаннями.

Моделі ефективної комунікації: інтеграція наукових знань. У повсякденній свідомості зі словом «спілкування» пов'язані три групи значень: 1) об'єднання, створення спільності, цілісності («хороша компанія, друзі»); 2) передача повідомлень, обмін інформацією («розмовляти, говорити»); 3) зустрічний рух, взаємопроникнення, що нерідко носить таємний або інтимний характер («глибоко розуміти один одного»).

В українській мові слово «спілкування» є полонізмом від «spolecz» – «сполуч» (пара, чета), яке у свою чергу походить від німецького «folk» – «народ». За іншим визначенням, «спілкування» є калькою з російської, де «общество, общность» перекладаються як спілка. Обидві версії виглядають досить правдоподібно, оскільки у словнику Грінченка (кінець XIX — початок XX ст.) спілкування тлумачиться як «сношеніє, общеніє»².

Англійським еквівалентами дієслова «спілкуватися» є *communication* (ділове спілкування – «communication in business», безпосереднє спілкування – «face-to-face communication»), *contact* (звести спілкування до мінімуму – «to limit contact», спілкування з природою – «contact with nature», особисте спілкування – «personal contact»), *communion* (спілкування з друзями – «communion with one's fellows»), *intercourse* (письмове спілкування – «epistolary intercourse»), *association* (спілкування близьких людей – «close association»), крім того усталеними виразами в англійській мові є *informal socializing* (неформальне спілкування), *clubby bonhomie* (дружнє спілкування), словом «conversation» зазвичай позначають розмову, бесіду. Ці особливості перекладу слід враховувати при пошуку англомовних джерел зокрема із психології спілкування.

Комунікація (лат. *commūnicāre* – поширювати) – це акт передачі певних значень від одного суб'єкта або групи до іншого за допомогою взаємно

²http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/55885-spilkuvannja.html#show_point

зрозумілих знаків та семіотичних правил (Т. Wubbels, Н. Créton, Н. Hooymayers, 1992).

Види комунікації тобто класифікація процесів комунікації за видами трансакцій. Відповідно до трьох видів трансакцій розрізняють фронтальну комунікацію, діалог та опосередковану комунікацію.

Фронтальна комунікація – вид комунікації, при якій трансакції йдуть в одному напрямку від мовця до інших осіб, за принципом «один говорить – решта мовчать». Якщо, наприклад, під час лекції студент ставить лектору питання, то при цьому між студентом і лектором може виникнути діалог, але вигляд комунікації залишається фронтальним, так як в той час, коли один з них говорить, принцип «один говорить – решта мовчать» зберігається. Фронтальна структура каналів комунікації характеризується тими, що її учасники безпосередньо знаходяться поруч і, навіть не контактуючи, можуть бачити один одного, що дозволяє їм певною мірою враховувати поведінку та реакції в процесі спільної діяльності (С. С. Lewis, J. F. George, 2008). Наприклад, так звана фронтальна робота в класі, коли всі учні класу під безпосереднім керівництвом вчителя виконують спільне завдання. При цьому педагог проводить роботу зі всім класом в єдиному темпі. У процесі розповіді, пояснення, показу і под. він прагне одночасно впливати на всіх присутніх. Уміння тримати в полі зору клас, бачити роботу кожного школяра, створювати атмосферу творчої колективної праці, стимулювати активність учнів є важливими умовами ефективності цієї форми організації навчальної діяльності учнів.

Діалог – комунікації, при якій трансакції йдуть в обох напрямках між двома співрозмовниками. Філософія діалогу, або діалогічна філософія – це напрямок філософської думки, головним об'єктом якого є діалог. Цей напрямок знаходиться в полемічному ставленні до трансцендентальної філософії, так як основним об'єктом в останній є «Я», що, отже, означає ведення монологу. З позиції представників діалогічної філософії фундаментальною характеристикою людини в світі є саме відносини «Я – Ти», тобто діалогічна

взаємодія. Початок розвитку філософії діалогу як самостійної дисципліни припадає на 1920-ті роки, засновниками вважаються М. Бубер, Ф. Розенцвейг. Початок і водночас розквіт діалогічної філософії припав на період після Першої Світової Війни, коли актуалізувалася проблема взаємодії між різними групами людей і подолання відчуження між ними. Після найбільшого (на той момент) міжнародного конфлікту переосмислення взаємовідносин між людьми стало в центрі уваги не лише політичних діячів, але і наукової, насамперед – філософської, спільноти. Необхідно було зрозуміти глибинні причини війни і принципи людських взаємин, аби не дати їй повторитися в майбутньому. Філософія діалогу в цьому сенсі – не що інше, як спроба створити новий спосіб гуманного мислення, оскільки діалогічна філософія передбачає альтруїзм, вміння чути інших, рівноправність. Отже, вона спрямована на подолання агресії, зумовленої монологічним, егоїстичним поглядом на світ. Діалогічна філософія отримала новий виток розвитку після Другої Світової війни, коли гуманізація, а отже, побудова діалогу, стала загальносвітовим прагненням. До того ж, особливу роль почали грати міжнародні організації (насамперед ООН), головною метою яких було недопущення війни і тому тема побудови ефективного діалогу між представниками різних культур стала однією з найважливіших у науковому дискурсі того часу. З'являються роботи таких філософів, як Г. Марсель і В.С. Біблер. Останній створив концепцію діалогу культур, яка має особливу актуальність в умовах глобалізації і отримала своє подальше наукове обґрунтування та практичне застосування у вітчизняній Школі Діалогу культур (Г.О. Балл, С.О. Копилов, В.Ф. Литовський, Т.А. Російчук). В Росії на зміну діалогічним концепціям М.Бубера і М.М. Бахтіна прийшли «універсальний діалог» М.С. Кагана, «діалог культурних світів» Г.С. Померанца, «полілог культур» О.Н. Астаф'євої.

Розвиток сучасної діалогічної філософії відбувається в двох напрямках: інформативному і особистісному. Інформативний аспект діалогічної філософії виявляється у визначенні діалогу як елемента і об'єкта теорії мовних комунікацій, логіки дискурсу, інконтрології та інших. Саме цей напрямок є

найбільш популярним у представників сучасної філософії діалогу. Якщо досліджується особистісний аспект діалогу, то об'єктом аналізу вважається зустріч партнерів по діалогу, а діалог і подія зустрічі стають основою для філософствування (M. Pasupathi, E. Mansour, J. Brubaker, 2007).

Опосередкована комунікація – вид комунікації, при якій трансакції йдуть в обох напрямках через інформацію, зафіксовану в будь-якому вигляді, наприклад, через текст, звуко- або відеозапис, малюнок або схему, зокрема популярна нині опосередкована комп'ютером чи іншими мобільними пристроями, комунікація. Електронний (або кібер) простір характеризується зменшенням відчуттів (комунікація відбувається переважно за допомогою текстових повідомлень), текстованістю (замість розмови і слухання друкуються і читаються символи, через які пізнається особистість співрозмовника), гнучкістю ідентичності (відсутність контакту віч-на-віч дозволяє по-різному представляти себе, формувати образну ідентичність або спілкуватися анонімно), рівним статусом (безвідносність статі, фаху, раси – так звана «демократія у мережі»), трансцендентним простором (відсутністю відстані у спілкуванні) і часовою гнучкістю (синхронізованістю або асинхронізованістю комунікації (D. Cyphert, E. N. Dodge, L. K. Duclos, 2016)). Загалом в Інтернеті особа має більше часу на обдумування відповіді, ніж при спілкуванні віч-на-віч).

Для характеристики особливостей залежностей від опосередкованої комп'ютером комунікації слід розрізняти несинхронізоване (веб-форуми, Інтернет-конференції) та синхронізоване спілкування (спілкування у реальному часі на кшталт чату, смс), поширені натеper соціальні мережі є варіантом поєднання окреслених двох видів комунікації за допомогою комп'ютера. Важливою відмінністю форумів і соціальних мереж або чатів є відсутність в останніх модераторів і адміністраторів, які слідкують за дотриманням правил поведінки та коректністю висловлювань учасників спілкування. При аналізі комунікації, опосередкованої комп'ютером, застосовуються два підходи: соціопсихологічний – як люди використовують комп'ютер у міжособистісній

взаємодії, які враження від неї отримують і паралінгвістичний, який характеризується вживанням смайликів (емотиконів), соціолектів і сленгів (M. Freeman, J. Brockmeier, 2001).

Поруч із вмінням адекватно використовувати і аналізувати смайли і «капси» ще одним важливим психодіагностичним елементом сучасного кіберпростору є аватар. Загалом – «аватар» – це санскритське слово, що в міфології індуїзму означає «сходження Бога у фізичну форму на землі», але в опосередкованій комп'ютером комунікації, це не просте зображення під ніком, а обличчя людини в Інтернеті, які характеризує її психологічні особливості, актуальні та невирішені проблеми. Он-лайн образ співрозмовника створюється на базі ігрових імен учасників, їх самоописів і дискурсу. При цьому важливе значення має лінгвістичний стиль, який полягає у лінгвістичній інтенсивності, вербальній безпосередності та лексичному різноманітті.

Натепер у лінгвістичному аспекті мова іде про нове явище у текстології – гіпертекст, за принципом якого організований увесь Інтернет-простір, тобто текстовий матеріал представлений не у лінійній послідовності, а як система чітко вказаних можливих переходів і зв'язків між ними. Відповідно, матеріал читається у будь-якій послідовності, утворюючи різні лінійні тексти. Спочатку дане поняття (введене у 1965 р. Т. Нельсоном, американським соціологом) використовувалося виключно стосовно інформаційних технологій, то натепер це поняття структурної лінгвістики і постмодерністської філософії науки, яке позначає найбільш невизначену та багатозначну мовну соціокультурну реальність (D. Nymes, 2005). Така увага до основної складової, а фактично бази Інтернет-комунікації свідчить про зростання її впливу у суспільстві і необхідність детального вивчення її особливостей.

Моделі комунікації – це концептуальні моделі, які використовуються для пояснення комунікативних процесів.

Трансмісійна модель К.Шеннона. Перша відома модель комунікації розроблена у 1948 році К.Е. Шенноном і опублікована американським науковцем, винахідником машинного перекладу В.Вівером для лабораторії

Белла³ (стаття «Математична теорія зв'язку»). Згідно з нею, комунікація – це процес передачі та отримання повідомлень або трансферу інформації від однієї сторони (передавач) до іншої (отримувач, ресівер). Робота К. Шеннона «Теорія зв'язку в таємних системах» (1945 р.) з грифом таємно, яку розсекретили і опублікували тільки в 1949 році, стала початком широких досліджень в теорії кодування і передачі інформації. Ця праця за загальною думкою, надала криптографії статус науки. Саме К.Шеннон вперше почав вивчати криптографію, використовуючи системний підхід, а також сформулював основні вимоги, які ставляться до надійних шифрів. Він ввів поняття розсіювання і змішування, які вже стали звичними, і методи створення систем шифрування на основі простих операцій. Основними критеріями оцінки властивостей (стійкості) криптосистем К.Шеннон називає: розмір (довжина) ключа, складність операцій шифрування і дешифрування, можливість або неможливість дешифрування повідомлення противником єдиним способом, ступінь впливу помилок при шифруванні і передачі на одержуване повідомлення і ступінь збільшення розміру повідомлення в результаті шифрування, а також зазначає, що в разі шифрування складеного на природній мові повідомлення можна поліпшити загальну оцінку криптосистеми, покращуючи її за усіма перерахованими параметрами одночасно. Тривалий час теорія комунікації К. Шеннона була дуже популярною, аж поки британський семіотик Д. Чандлер не висловив обґрунтовану критику, насамперед пов'язану із тим, що теорія К. Шеннона розглядає учасників комунікації як ізольованих індивідів, не враховує різні цілі співрозмовників, не враховує різних тлумачень одного й того ж висловлювання, а також повністю заперечує вплив статусних відносин співрозмовників на ефективність їх комунікації (D. H. Kelley, J. Gorham, 1988).

³В минулому американська корпорація, створена 1925 р. шляхом злиття та централізації науково-дослідних відділів компаній *AT&T* і *WesternElectric*. З 1996р.— дослідницький підрозділ *LucentTechnologies*. Великий дослідницький центр в царині телекомунікацій, електронних та комп'ютерних систем

Модель комунікації Д. Берло. У 1960 році Д. Берло розширив лінійну модель комунікації К. Шеннона та В. Вівера і створив так звану Станфордську модель, або, англійською, модель SMCR: відправник (S) –повідомлення (M) – канал (C)- отримувач (R). Згідно Д. Берло, дана модель повинна містити докладний аналіз кожного з елементів комунікативного процесу. Джерело і одержувач аналізуються з точки зору наявних у них комунікативних навичок, знань, їх соціального статусу, культурних характеристик, соціально-психологічних установок (атитюдів), що визначають реакції індивіда щодо всіх об'єктів і ситуацій, з якими атитюд пов'язаний. Повідомлення розглядається з позиції його елементів і структури, змісту та способу кодування. Каналами комунікації, за Д. Берло, є п'ять органів почуттів, за якими надходить інформація. Дана модель є найбільш простою і зручною для знайомства з особливостями конкретного комунікаційного процесу, завдяки чому її можна вважати базовою при розгляді окремих елементів комунікаційного процесу (D. E. Polkinghorne, 1995). Однак вона має ті ж недоліки, що й модель К.Шеннона: вона монологічна, односпрямована та її не можна вважати повною без урахування результату комунікації і зворотного зв'язку.

Лінійна (класична) модель комунікації Г. Лассуелла включає 5 основних елементів комунікативного процесу: хто? (Передає повідомлення) – комунікатор; що? (Передається) – повідомлення; як? (Здійснюється передача) – канал; кому? (Спрямовано повідомлення) – аудиторії; з яким ефектом? (Ефективність повідомлення) – результат. «Комунікативна формула» Г. Лассуелла є одночасно і моделлю дослідження комунікаційного процесу, і розгорнутий план власне комунікативної дії – в цьому її безперечна перевага. Разом з тим вона має і суттєвий недолік – вона монологічна, в ній відсутній зворотний зв'язок, завдяки якій ми розглядаємо комунікацію односпрямованою і не «саму по собі», а як двосторонній процес (V. P. Richmond, J. C. McCroskey, 1979).

Соціально-психологічна модель комунікації Т. Ньюкомба. Модель Т. Ньюкомба розроблена у 50-х роках XX ст. розглядає відносини між

учасниками і об'єктом комунікації і описує їх вплив цих характер і результат комунікативної взаємодії. Модель базується на припущенні, що комунікація виконує необхідну соціальну функцію, дозволяючи двом або декільком суб'єктам підтримувати однакові, «симетричні» орієнтації стосовно один одного і до об'єктів навколишнього світу. Модель має вигляд рівностороннього трикутника, вершини якого складають комунікант, комунікатор і соціальна ситуація. Взаємодія комуніканта і комунікатора здійснюється як з урахуванням соціальної ситуації, так і без урахування її як такої (Т. Wubbels, Н. Créton, Н. Нооумайерс, 1992). У цій системі виникають чотири види орієнтації: А по відношенню до В, В – по відношенню до А, А – до Х і В – до Х. Комунікація являє собою процес, який підтримує орієнтаційну структуру і забезпечує збереження або відновлення симетрії у відносинах між трьома складовими системи шляхом передачі інформації про будь-які зміни, надаючи тим самим можливість врегулювати виникаючі розбіжності. Модель передбачає, що порушення збалансованості позицій індивідів А і В з приводу Х або у взаєминах між ними у відповідних умовах буде стимулювати комунікаційний процес, спрямований на досягнення «симетрії», однаковою оцінки об'єктів при однаковій взаємооцінці, що прийнято називати «нормальним станом» системи взаємовідносин (В. J. Zimmerman, А. Bandura, 1994). Згодом Т. Ньюкомб доповнив свою модель деякими обмеженнями, уточнивши, зокрема, необхідні умови, при яких буде ініціюватися комунікаційний процес: а) між індивідами А і В має існувати сильне «взаємне тяжіння»; б) об'єкт Х повинен представляти важливість хоча б для одного з індивідів; в) об'єкт Х повинен бути, в загальному, прийнятним для обох індивідів. Очевидно, що з урахуванням зазначеного доповнення модель Т. Ньюкомба може бути використана в якості досить наочної ілюстрації взаємин між політичними однодумцями.

Циркулярна модель комунікації Осгуда-Шрамма. Модель комунікації, запропонована В. Шраммом і Ч. Осгудом у 1954 р. Згідно з нею, комунікація представлена у вигляді інтерактивного та інтерпретативного процесу, в процесі якого комуніканти практично одночасно посилають і отримують сигнали у

відповідомленні, а також був зроблений акцент на зворотному зв'язку, що врівноважує зв'язок прямий: *кодування – повідомлення – декодування – інтерпретація – кодування – повідомлення – декодування – інтерпретація*. Тепер комунікація позначається як двосторонній процес, в якому кожен з учасників може вибудовувати послідовність дій. Автори моделі особливо приділяли увагу проблемі інтерпретації повідомлення. В. Шрамм провів аналіз визначень «комунікацій» і виділив загальну область, яка все їх об'єднує – наявність набору інформаційних знаків. Його складають не тільки факти, об'єкти, але і емоції, латентні значення. До цього в першу чергу увага акцентувалася на каналах – медіатори між комунікатором і одержувачем повідомлення, в цій теорії В. Шрамм і Ч. Осгуд вивели на перший план поведінку учасників комунікації. В той час як лінійні моделі (наприклад, Шеннона-Вівера) ставили завданням визначити точність переданих сигналів, яка може бути досягнута за рахунок зниження технічних шумів в каналі; в циркулярної моделі найбільша увага приділяється питанню інтерпретації повідомлення і мова ведеться вже про «семантичному шумі», тобто сприйняття повідомлення кожним учасником своїх критеріїв. Мінімізувати такі шуми можна лише за рахунок механізму «зворотного зв'язку». Дана модель підкреслює спільне використання інформації комунікантами. Правильність сприйняття посилю забезпечується за рахунок передбачуваної схожості досвіду комунікатора і реципієнта схожий, що дозволяє розпізнавати деякі знаки однаково. Таким чином, обидві сторони мають "фонд використовуваних значень", "рамки відповідності". Позитивний результат комунікації також залежить від очікувань учасників по відношенню один до одного (А. Wyszczolkowska, 1993).

Теорія комунікації П. Вацлавіка. Психотерапевт, психолог, один із засновників радикального конструктивізму П. Вацлавік вперше застосував системний підхід в теорії міжособистісних комунікацій. Він розробив шість аксіом міжособистісної комунікації.

Аксіома 1. Неможливість відсутності комунікації. Якщо визнати, що будь-яка поведінка в ситуації взаємодії має інформаційну цінність, тобто є комунікацією, стає очевидним, що як би людина не прагнула, вона не може бути поза комунікацією. Активність чи пасивність, слова або мовчання – все це передає інформацію: впливає на інших людей, які в свою чергу не можуть не відповісти і, отже, самі в неї вступають. Тобто всі соціальні ситуації, в які включені дві або більше людини є міжособистісними, комунікаційними.

Аксіома 2. Будь-яка комунікація має рівень змісту і рівень відносин. У процесі комунікації не тільки передається інформація, а й водночас детермінується характер відносин між комунікаторами. Рівень змісту – це та інформація, яка передається в повідомленні. При цьому неважливо, чи є вона правдивою, помилковою, надійною, неправильною, на рівні відносин передається те, як це повідомлення повинно бути сприйнято. Ставлення може бути виражено як мовленнєвими прийомами, так і невербально за допомогою крику, посмішки або інших способів. Характер відносин можна чітко зрозуміти з контексту, в якому відбувається комунікація. У міжособистісному спілкуванні експресивне забарвлення повідомлення часто важливіше, ніж його зміст. Змішування рівня змісту і рівня відносини нерідко призводить до порушення комунікації.

Аксіома 3. Пунктуація послідовності подій. Люди організовують свою взаємодію, спираючись на власне уявлення про важливе і недоцільне, причини і наслідки вчинків, на інтерпретацію сенсу того, що відбувається. Ці смислові домінанти організовують поведінкові події, суттєво впливаючи на взаємодію. Незгода щодо пунктуації послідовності подій лежить в основі виникнення нескінченних проблем у взаєминах. Прикладом патологічної комунікації, викликаній порушенням послідовності причин і наслідків, є ефект «самоздійснюваного пророцтва» (інша назва ефект Пігмаліона)⁴. Це поведінка, яка викликає в оточуючих таку реакцію, на яку ця поведінка була б природною

⁴люди у поведінкових експериментах мотивовані вести себе відповідно до очікувань експериментатора

відповіддю. Наприклад, людина, що будує свою поведінку із впевненістю «ніхто мене не любить», буде поводитися недовірливо, демонструючи масу захисних реакцій, або агресивно. Така поведінка навряд чи викличе симпатію оточуючих, що підтвердить початкову спрямованість цієї людини. При цьому сама людина помилково вважає, що вона просто реагує на ставлення оточуючих, а не провокує його.

Аксіома 4. Симетрична і комплементарна взаємодія. Відносини між людьми базуються або на рівності, або на відмінностях. У першому випадку партнери намагаються скопіювати поведінку один одного, тому їх відносини можна назвати симетричними. Слабкість або сила, моральність або аморальність не мають тут жодного значення, оскільки рівність може підтримуватися в будь-якій з цих областей. У другому випадку поведінка одного партнера доповнює поведінку іншого, такий тип взаємодії називається комплементарним. Симетричні відносини, таким чином, характеризуються рівністю і мінімізацією відмінностей, водночас особливістю комплементарної взаємодії є доведення відмінностей до максимуму. Симетричність і комплементарність самі по собі не є «хорошими» або «поганими», «нормальними» або «ненормальними». Обидва види взаємин виконують важливі функції, однак у симетричних взаєминах постійно присутня небезпека змагальності, коли відбувається втрата стабільності і так званий збій, що призводить до сварок і конфліктів між індивідами. Коли симетричні відносини порушуються, спостерігається відкидання особистості іншого. Таким чином, патологія в симетричних взаєминах характеризується більш-менш відкритою ворожнечею. У свою чергу патологічні зміни комплементарних взаємин проявляються в ігноруванні, а не відкиданні особистості іншого (наприклад, мати, яка продовжує поводитися зі своїм дорослим сином, як з дитиною).

Аксіома 5. Комунікація може бути як навмисною, так і ненавмисною, ефективною і неефективною.

Аксіома 6. Комунікація необоротна. Іноді і хотілося б повернути час, виправити слова чи вчинки, але, на жаль, це неможливо. Наступні пояснення з

партнером можуть щось виправити, вибачення можуть пом'якшити образу, проте створене враження змінити дуже складно.

Травмівна ідентичність та ефективне спілкування особистості: інтеграція дослідницьких підходів країн ЄС та сучасної України. Ідентичність як наратив. Наративний підхід до ідентичності, дослідження так званої «наративної ідентичності», а також використання наративного аналізу і методу наративного інтерв'ю останнім часом набувають все більшої популярності у соціальній психології. Наративна ідентичність – це особистісна ідентичність, яка формується при прочитанні свого життя в світлі творів культурного середовища, які виступають посередниками цього процесу, при цьому читання є діяльністю, що опосередковує текст і життя людини в цілому. Вважається, що автором концепту наративної ідентичності є П. Рікер, на його якого, тенденція західної філософії до досягнення прозорості «Я», розпочата рефлексивною філософією Декарта і фактично продовжена І. Кантом, повинна бути доповнена вивченням сутності самого розуміння. Концепція наративної ідентичності П. Рікера, представлена в книзі «Сам як інший», де особистість, що розглядається як персонаж оповідання, не є чітко виділеною реальністю власного досвіду, вона причетна до динамічної ідентичності, властивій розказаній історії. Подібну ідентичність персонажа, яку створює оповідання, П. Рікер називає оповідною або наративною ідентичністю, а також особистісною ідентичністю, що розглядається в її тривалості та динаміці, і вважає її характеристикою і вирішенням проблеми часового виміру як «Я», так і самої дії. Така оповідна, або наративна, ідентичність особистості, на думку П. Рікера, коливається між тотожністю і самістю.

Зазначимо, що П. Рікер не перший, хто досліджував наративний вимір особистісної ідентичності, у цьому контексті треба відзначити канадського філософа Ч. Тейлора, який з позицій комунітаризму критикував лібералізм і притаманну йому теорію індивіда, підкреслюючи соціальну зумовленість особистості; американського філософа А. Макінтайра, яким представлено історичні наративи розвитку етики, при цьому моральні, етичні проблеми

можуть бути вирішені у більш широких межах культурних або релігійних традицій, які містять основні питання, що стосуються змісту і мети індивідуального та соціального життя людини, а також американського філософа Р. Рорті, згідно з яким істина не відкривається, а створюється у процесі письма або говоріння; однак позиція П. Рікера відрізняється від згаданих мислителів принаймні в трьох аспектах. По-перше, він вписує її в подвійну апоретику – особистісної ідентичності та припису авторства актам; по-друге, він базується на власні теорії наративності і по-третє, він розглядає наратив у контексті теорії суб'єктивності так званої філософії першої особи (В. Злишков, С. Лукомська, 2013).

Стосовно ж діалектики самоті і тотожності, то для опису існування «Я» в модусі самоті П. Рікер вводить поняття «Я-сам», де термін «сам» виступає гарантом проти редукції до замкнутості в собі. При цьому французький мислитель вважає, що шлях через об'єктивацію є найкоротшим від «Я» до «Я-сам». Під тотожністю він розуміє перманентність незмінної субстанції, на яку не впливає час, і вважає, що подібна самототожність властива характеру або генетичній формулі індивіда, тоді як під самістю людини він має на увазі її відкрити до змін ідентичність. Таку ідентичність, яку людина будує сама, завдяки вірності справі або тим чи іншим нормам, ідеалам, моделям, пов'язану із зобов'язаннями перед іншими людьми і перед самою собою, П. Рікер називає емблематичним модусом ідентичності та позначає концептом «самість». Тобто, дотримання обіцянки свідчить про збереження «самоті», яка характеризує суб'єкта як учасника своїх слів і дій, відповідального за свої справи та вчинки, тобто як адекватну і моральну особистість.

Наративна ідентичність (в англійській мові використовується ще й поняття «Narrating Identity» для позначення наративної ідентичності у її активній формі) є ключовою в оцінці та розумінні життя людини, у тому як вона ретроспективно та перспективно розповідає про свої життєві історії (J. L. Cayanus, M. M. Martin, K. D. Weber, 2005). Згідно із С. FitzGerald, P. Goldie (2012), критичне протиставлення внутрішніх («Я в ситуації») та зовнішніх

перспектив (власне «ситуація») є центральним у формуванні життєвих історій, зокрема це актуально в контексті кризових ситуацій, коли важливим є не лише розповідь про кризову ситуацію, а й особистості у ній (думок, емоцій та поведінки безпосередньо в складній ситуації).

Нині актуальним є дослідження ідентичності у віртуальному світі, завдяки можливостям соціальних мереж, зокрема функції «сторіз» наративна ідентичність стає дедалі вираженішою. Зокрема, людина безпосередньо під час події або одразу після неї робить фотозвіт і пише у соцмережах про свої враження. При цьому вона орієнтується на друзів, широкий загал, презентує себе як приватна особа чи представник професійної спільноти. Якщо ж подія викликала значні емоції, вони може стати приводом до обговорення, дискусій, а відтак – інтегруватися у життєву історію особи, що її презентує, водночас вона може лишитися просто подією, особливо якщо таких (подібних) у житті людини було доволі багато.

Ми зазначаємо, що особисті розповіді (оповідання своєї життєвої історії), як правило, базуються навколо двох тем – діяльності та спілкування. При цьому емоційно насиченими є розповіді про такі аспекти діяльності як вплив на довкілля, досягнення значущих результатів, самовдосконалення, професійна майстерність, соціальний статус і авторитет. Натомість теми про спілкування стосуються дружби і кохання, діалогу з однодумцями, зв'язків зі значущими людьми, соціальними групами, колективами та підтримки і допомоги нужденним. Крім того, всі теми можна поділити на інтегративні та іманентні (J. J. Bauer, D. P. McAdams, 2004), які диференціюють відмінні форми розвитку ідентичності особистості, так інтегративні теми співвідносяться із розвитком «Я», а іманентні – впливають на суб'єктивне психологічне благополуччя.

Травмівна ідентичність в контексті комунікації в екстремальних умовах. Члени групи діляться схожим життєвим досвідом. Дійсно, шаблонний досвід, який надає членство в групах, є ключовим засобом, за допомогою якого люди приходять до розуміння свого положення та місця у світі, а також своїх зв'язків з іншими, з якими вони поділяють соціальну ідентичність. Цей момент

підкреслюється тим, як цілий ряд травматичних переживань невід’ємно пов’язаний із соціальними групами, що існували раніше. Ми базуємось на концепції зв’язку соціальної ідентичності зі здоров’ям (С. Haslam, J. Jetten, T. Cruwys, G. A. Dingle, S. A. Haslam, 2018), за яким інтерналізована групова приналежність (тобто соціальна ідентичність) може бути попередником, посередником і результатом пережитої травми. І хоча ми стверджуємо, що членство в групі та соціальна ідентичність є основою реакцій на екстремальний стрес, у представленому аналізі ми орієнтуємося на роль соціальних ідентичностей та пов’язаних з ними ресурсів, що походять від членства в групі, як посередників зв’язків між травматичним досвідом і посттравматичними наслідками. Ми використовуємо термін «ресурси соціальної ідентичності» для опису соціально-психологічних можливостей, які впливають із внутрішнього членства в групі, таких як підтримка, солідарність і приналежність. Це дозволяє нам інтегрувати всі групові ресурси, такі як соціальний капітал, соціальні зв’язки та відчуття спільноти, для аналізу посттравматичних реакцій. Ми стверджуємо, що структура соціальної ідентичності забезпечує корисну перспективу для розуміння різної реакції на травматичний досвід.

Самокатегоризація з точки зору певної соціальної ідентичності (наприклад, «ми біженці») забезпечує основу для інтерпретації досвіду людини, включно з травматичним досвідом (J. C. Turner, R. J. Brown, H. Tajfel, 1979). Тобто травматичні події оцінюються не лише індивідуально, але й через призму членства в певній групі (К. Acharya, О. Т. Muldoon, 2017). Теорія самокатегоризації (К. Aquino, II, A. Reed, 2002) може допомогти пояснити, коли членство в групі може бути основою для оцінки та які соціальні ідентичності формують реакції на травму. Наприклад, принципи відповідності соціальних категорій (J. C. Turner, P. J. Oakes, S. A. Haslam, C. McGarty, 1994) припускають, що людина, швидше за все, визначить себе як члена певної політичної групи на марші протесту, а не на футбольному матчі, натомість на стадіоні здебільшого збираються «фани», а не «члени політичних партій». Ми стверджуємо, що психологічні наслідки травми можна передбачити за приналежністю людини до

груп, які підтримують певний соціальний і політичний світогляд. Зокрема, серед тих, хто зазнав катувань у своїх країнах, політичні активісти, як правило, мають меншу симптоматику посттравматичних реакцій, ніж неактивісти, незважаючи на те, що саме активісти часто зазнають жорстоких тортур (M. Basoglu, J. M. Jaranson, R. Mollica, M. Kastrup, 2001). Таким чином, незважаючи на тривалий вплив серйозних травматичних переживань, рівень посттравматичного стресового розладу серед активістів був помірним, а не важким, а ті, хто сильно відданий своїй справі, мають найменшу ймовірність прояву симптомів. Таким чином, наше припущення полягає в тому, що якщо травма зміцнює почуття приналежності людини до референтної групи, це, як правило, зменшує ризик ПТС. Однак, якщо травма ставить під загрозу приналежність до цінної або значимої групи, це, як правило, збільшує ризик ПТС.

У зв'язку з цим очевидно, що травматичні події, спричинені діями людини, такими як зґвалтування, жорстоке поводження та тероризм, пов'язані з найвищою ризиком розвитку ПТСР. Досвід переживання таких травматичних подій підриває здатність людини взаємодіяти з іншими та підтримувати зв'язки з ними (A. Charuvastra, M. Cloitre, 2008). У зв'язку з цим припускаємо, що коли травма підриває спільну соціальну ідентичність або спрямована на членство людини в групі, це може призвести до руйнування почуття приналежності та соціальної ідентичності, які забезпечують психологічну основу для ефективної соціальної підтримки. Наприклад, травма, спричинена діями людини (на відміну від стихійних лих), може підрвати почуття довіри людини до інших, які інакше могли б запропонувати підтримку (O. T. Muldoon, K. Trew, 2000). Це може призвести до того, що жертви почуватимуться ізольованими, розгубленими або зрадженими. Тобто стигматизація та амбівалентність щодо травматичних подій негативно впливають на здатність людини отримати доступ до соціальної підтримки з боку членів внутрішньої групи, а отже й негативно позначається на ефективності адаптації та психологічному благополуччі. У сукупності докази вказують на те, що травматичні події не

інтерпретуються в соціальному вакуумі (S. Bluck, T. Habermas, 2000). Натомість членство в групі та соціальна ідентичність не тільки забезпечуючи лінзу, через яку тлумачаться ці події, також забезпечують доступ до ряду соціальних і психологічних ресурсів, які допомагають людям справлятися з ними (J. E. Marcia, 1966). Таким чином, окрім структурування оцінок, пов'язаних із травмою, ресурси соціальної ідентичності також беруть участь у реакціях після травми та траєкторіях відновлення. У наративних розповідях травма часто розглядається як «зміна життя», яка викликає тривогу і, отже, є потенційною загрозою для здоров'я. Втім, життєві зміни матимуть мінімальний або навіть позитивний вплив на здоров'я, якщо вони в кінцевому підсумку призведуть до покращення соціальної ідентичності. Тобто, зміни соціальної ідентичності, що відбуваються внаслідок травми, можуть впливати на посттравматичні траєкторії.

Безперервність соціальної ідентичності: збереження цінної соціальної ідентичності зменшує посттравматичний стрес. Безперервність соціальної ідентичності відіграє ключову роль у збереженні психологічного благополуччя в контексті зміни життя. Це пояснюється тим, спадкоємність є важливою основою для збереження відчуття стабільності, сенсу життя та зв'язків з іншими членами групи (наприклад, сімейними, професійними чи громадськими). Згідно з цією тезою, коли травма підриває членство в соціальній групі та пов'язані з нею ресурси соціальної ідентичності, це призводить до посилення ПТС і ПТСР. Таким чином, відчуття важливості «нас» і «нашої справи» (наприклад, яке можуть відчувати політичні активісти чи військовослужбовці) сприяє успішному проживанню травми, адаптації до неї. У цьому контексті травматичні події іноді можуть розглядатися як консолідація існуючих ідентичностей у спосіб, який надає досвіду травми сенс і розширює доступ до соціальних ресурсів ідентичності.

Посилення соціальної ідентичності: набуття нової соціальної ідентичності зменшує посттравматичний стрес. У контексті травматичних подій безперервність не завжди досяжна або бажана. Нерідко люди втрачають стару

ідентичність або відмовляються від неї через травматичні зміни життя (наприклад, у результаті травми). Однак для того, щоб нові соціальні групи забезпечили позитивну основу для підтримки, вони повинні бути сумісні з членством у існуючих групах (A. Iyer, J. Jetten, D. Tsivrikos, 2009). Наприклад, членство у групі дружин військових може зробити жінку більш відкритою для приєднання до громадської групи вдів військових. І це більш імовірно, якщо жінок, які щойно втратили своїх чоловіків на війні запрошують приєднатися до нової групи жінки, які вже мають досвід «бути вдовами». Однак там, де нова і стара ідентичність суперечать одна одній, напруга між попередньою та теперішньою ідентичностями заважає членству в новій групі стати позитивним ресурсом (J. Jetten, C. Haslam, S. A. Haslam, 2014). Наприклад, якщо в спільноті сусідів по вулиці хтось виявився зрадником, людині складніше буде знову відчувати безпеку у стосунках з новими сусідами. Тож ми припускаємо, що нові ідентичності зменшують вплив травматичних подій і сприяють стійкості, коли їх можна інтегрувати з уже існуючими ідентичностями та/або забезпечити доступ до ресурсів, заснованих на ідентичності.

Активізація соціальної ідентичності: покращення якості та/або цінності соціальної ідентичності посилює посттравматичне зростання. Травма може зумовити посттравматичне зростання, яке виникає через спроби адаптуватися до травматичної події та викликані нею страждання і розлади; нами доведено, що посттравматичні розлади є необхідною передумовою для посттравматичного зростання (S. Dekel, T. Ein-Dor, Z. Solomon, 2012). Це відбувається тому, що надзвичайний дистрес після травми спонукає до переоцінки власного самовідчуття, процес, який представляє як серйозний розрив в особистісній ідентичності, так і дає можливість інтегрувати та переоцінити себе у світлі травми (A. Boals, D. Schuettler, 2011). Посттравматичне зростання передбачає три ключові аспекти: (а) зміну поглядів на себе, що включає більше усвідомлення можливостей і мети життя, (б) збагачені зв'язки з іншими та (в) зміну життєвих пріоритетів. Звідси, стикаючись з травмою, людина часто стикається й з необхідністю зміни соціальної ідентичності, яка, у свою чергу, є

засобом посттравматичного зростання. Дійсно, підтверджуючи таку можливість, багато людей, які постраждали від травми, повідомляють, що вони більше не бачать себе тією ж людиною, якою вони були до травми. Зокрема, іноді вони повідомляють про зміни, які відображають більш позитивний погляд на їхнє соціальне «Я», їхні стосунки з іншими, а також на їх роль і місце у світі. Тобто посттравматичне зростання може бути спричинене трансформацією соціальних ідентичностей та/або активізацією існуючих ідентичностей і ресурсів ідентичності. Останній процес може включати або (а) оновлене усвідомлення цінності існуючих ідентичностей, (б) посилене відчуття ресурсності або цінності групи, або (в) оновлене відчуття важливості групи для себе. Досвід травми може створювати різні соціальні реальності для людей через функцію їх членства в групі. Тут ми спостерігаємо, що травматичний досвід може стати центральним для соціальної ідентичності, а також центральним для того, як члени групи визначають себе. Є два різні способи, якими травма визначає членство в групі. По-перше, травма сама по собі може бути визначальною для жертв, а також для їхніх ширших соціальних мереж. Наприклад, діти, які втратили батьків, визначаються як сироти, а жінка, яка втратила чоловіка, – як вдова. Однак інколи не існує ідеальної симетрії між досвідом травми та членством у групі. Наприклад, не всі члени групи можуть пережити травму; однак усі члени групи усвідомлюють свій більший ризик, і багато хто пережив менш інтенсивні форми того самого лиха. Це яскраво демонструється досвідом сучасної України: не всі мешканці України були під обстрілами, не всі втратили домівки чи рідних, але всі мають досвід війни, який кардинально відрізняється, наприклад, від досвіду мешканців сусідньої Польщі. Можна говорити про досвід, який визначається континуумом. травматичних переживань від словесних погроз до насильницької смерті.

Деякі люди ідентифікуються на основі пережитих травм, так ми говоримо про «біженців», «сиріт» або «жертв», маючи на увазі їхній спільний досвід війни, тяжкої втрати чи насильства. Здебільшого ідентифікатор категорій, які застосовуються до тих, хто пережив травму, визначаються сумом і пасивністю,

по суті, всі ідентифіковані вище категорії є групою людей, що стали жертвами несприятливих обставин (J. van Dalen, 2013). Важливою рисою ідентифікованих груп є наявність лише їм зрозумілих жартів про спільне нещастя. Такі жарти є формою культурного спілкування, яке сприяє солідарності згуртованості групи, яка зазнала колективних травм.

Дослідницький інструментарій ефективної комунікації особистості. Схема міжособистісного контакту була створена низкою психологів у 50-х рр. ХХ ст. Спочатку було виділено 4 фази міжособистісного контакту, які є своєрідним алгоритмом спілкування практично кожної людини. Згодом ця схема була доповнена ще двома фазами. Отже, розглянемо коротко кожен етап (S. Wilkinson, K. Bailey, 1999).

Фаза первинного сприймання людини людиною. Відбувається оцінка партнера за багатьма складовими, насамперед за принципом *«подобається – не подобається»*. Незнайомій людині, яка інтуїтивно викликає у нас симпатію, ми приписуємо позитивні якості і мотиви поведінки, і навпаки, несимпатичну нам людину ми вважаємо гіршою, ніж вона є насправді. Крім того спрацьовує *«принцип новизни»*. Якщо у перші 2-3 хвилини розмови людина нам сподобалась, протягом деякого часу ми не помічаємо її негативних якостей і навпаки, якщо не сподобалась – її досягнень. Іншим принципом – є схожість на іншу, добре знайому нам людину. Вам здається, що людина, з якою ви щойно познайомилися, ззовні схожа на Вашого друга – переносячи на малознайому людину позитивні якості людини, на яку вона схожа, ви підсвідомо відчуваєте до неї симпатію. І навпаки, якщо нова людина чимось нагадує вашого кривдника – ви ставитесь до неї з пересторогою. *«Явище соціального стереотипу»* проявляється у тому, що людину оцінюють відповідно до її приналежності до соціальної групи: військовий, спортсмен, студент, лікар, вчитель тощо. На основі вже складених уявлень про представників певних професій (*«психолог – значить бачить наскрізь»*, *«лікар – добрий або хабарник»*, *«вчитель – розумний»*, *«бізнесмен – багатий»*), ми оцінюємо нову людину без тіснішого знайомства з нею. Часто ця оцінка далека від дійсності,

адже насправді психологи не ясновидці, а лікарі – не завжди хабарники. Згадаємо голлівудські кінофільми, де більшість американок – стрункі і вродливі, а американці – спортивні та мужні. Насправді ті, хто хоч раз були у США при загальному захопленні країною, говорять про «людей-пончиків», які вирости на гамбургерах, з фігурою, далекою від ідеальної. Отже, мова йде про те, що у перші хвилини знайомства ми бачимо не реальну людину, а виключно її зовнішність (словами відомої приказки «зустрічають по одягу...»), психологи називають це «Я – фізичне». Отже, на фазі первинного сприймання людини людиною думка про співрозмовника складається протягом перших хвилин контакту і будується на емоціях «Подобається – не подобається». Результатом цієї фази є формування першого враження про людину, яке може бути як правильне, так і помилкове.

Друга фаза «Зближення». Проявляється в уточненні і коригуванні першого враження. Відбувається зіставлення перших емоційних оцінок співрозмовника, з його поведінкою у бесіді. З'являється інша проблема «Хто головний у розмові?», тут може бути декілька варіантів:

- 1) Співрозмовник домінує (наприклад при спілкуванні з керівником, батьками, менеджерами організацій, лікарями тощо);
- 2) Партнери рівні у спілкуванні (коли контактують колеги із рівним статусом, брат і сестра, в ідеалі – подружжя), при цьому відсутні вимоги, накази чи заборони, співрозмовники лише обмінюються інформацією;
- 3) Один із партнерів уникає спілкування, наче «тікає» від нього, при цьому втеча не є фізичною, можна лишитись із партнером, але втекти у сльози, сміх чи гнів. Відомий усім приклад студента на іспиті «А я вчив!», чи реакція на зауваження дружини («Сама дурна»).

Уявимо ситуацію коли Ви хочете придбати телевізор: менеджер може спокійно окреслювати їх характеристики, розповідати про переваги тієї чи іншої марки – тобто давати вам інформацію, а може авторитетно заявити, що краще купити конкретний телевізор, нав'язати вам свою думку, не обґрунтувавши її, при цьому ви можете як погодитися із думкою про свою

некомпетентність, так образитися, що вам нав'язали товар, який ви особисто не хотіли купувати. На етапі *зближення* відбувається «*підлаштування*» співрозмовників, але бувають випадки, коли перше, хоч і помилкове враження домінує.

Третя фаза визначає специфіку взаємодії між партнерами по контакту – *відбувається перевірка на психологічну сумісність*. Результат фази – виконання певних ролей у спілкуванні, визначення статусу кожного із партнерів. Це логічне продовження другої фази, тобто співрозмовники уточнюють свої перші враження, визначаються хто у даному спілкуванні головний. Якщо ж очікування не відповідають дійсності – виникають серйозні проблеми. Уявіть, що Ваш співрозмовник переконаний, що він головний у вашій взаємодії, а Ви цього не помітили. З кожною фразою непорозуміння буде посилюватися, а незадоволення обох від процесу спілкування зростатиме. Інший приклад: Ви намагаєтесь спілкуватися з партнером на рівні обміну інформацією і пошуку компромісу із врахуванням інтересів обох, а партнер на Ваші слова реагує гумором, тобто уникає розмови аби не брати на себе відповідальність за результат спілкування. Яскравим прикладом взаємодії на третій фазі є ситуація, коли Ви не помічаєте, що за широкою посмішкою і показною товариськістю партнера приховується чіткий розрахунок і переслідування власних цілей на шкоду Вашим інтересам. Тоді Ви ослаблюєте контроль, а партнер маніпулює Вами нав'язуючи вигідну йому тактику розмови. Або якщо ви оцінюєте співрозмовника за його приналежністю до певної соціальної групи (наприклад, лікар) і не помічаєте, що вона менш всього схожа на той соціальний стереотип «лікаря Айболить», до якого Ви вже звикли, тоді лікар може скористатися Вашою довірливістю та позитивним ставленням до нього й призначити зовсім недоречне лікування чи непотрібні дороговартісні послуги.

Нарешті настає *четверта фаза контакту*, коли формується «*почуття спільності – Ми*». Тобто виникає на декілька хвилин реальне (або ілюзорне) емоційне почуття «Ми з тобою пливемо в одному човні, а тому повинні діяти разом», наприклад, не критикувати, не ображатися. Ми обмежуємо свої вимоги

та очікування слідуванню єдиної цілі (згадаємо популярне декілька років тому звертання «Любі друзі! Ми з вами маємо зробити ...»), хоча мова тут йшла не про Ваші особисті інтереси, а інтереси конкретної особи – політичного лідера, чи його партії). Отже, на четвертій фазі контакту формується почуття, що найкраще виражається словами персонажу відомого кінофільму «Ми з тобою робимо одну справу! Ти по-своєму, а я по-своєму!». Результатом цієї фази як правило є зниження критичності до висловлювань партнера, більша довіра до нього (нерідко помилкова, коли Ви пізніше розумієте, що Вами маніпулювали у своїх цілях). Пізніше, наведена чотирьохфазна схема контакту (створена для співробітників МВС для допиту підозрюваних або свідків з метою отримання від них максимуму інформації) була модернізована для психології ділового спілкування, відповідно додано ще дві фази контакту.

П'ята фаза контакту – оцінка досягнутих результатів. Її використовують вже наприкінці розмови, коли Ви ставите самі собі питання «Чи досяг я мети, яку ставив на початку розмови?». Наприклад, Ви звернулися до керівництва задля підвищення Вам заробітної плати, а керівник спрямував розмову зовсім у інше русло – тобто лишився при своїх інтересах, при цьому Ваші – жодним чином не були задоволені. Тоді слід вголос, лаконічно, конкретними фразами уточнити про що власне ви домовилися і які конкретні дії кожного із співрозмовників. Якщо цього не зробити, тоді кожен з партнерів для себе визначить результати перемовин, виключно із власних інтересів, що згодом може призвести до ситуацій «Ви мене обдурили!», тобто «Кожен говорив про своє і не чув іншого».

Шоста фаза контакту – це вихід із нього. Вже наприкінці розмови Вам потрібно розстикувати почуття «Ми» (сформоване на четвертій фазі контакту). Потрібно 2-3 реченнями, позитивними за формою і нейтральними за змістом сказати співрозмовнику, чому Вам було приємно з ним спілкуватися, тобто «ви лишаєте входні двері контакту відкритими» і завжди зможете повернутися аби продовжити бесіду.

Балаканина є різновидом мовлення, який повідомляє Dasein'e, яким він постає в своєму неавтентичному режимі. У балачках неможливо чітко розрізнити хто говорить, про що говорить, кому говорить, навіщо говорить. Вона являє собою абстрактне від того, хто говорить і від того, до кого він звертається, фонове бурмотіння, тобто білий шум. Спроба зосередитися на змісті висловлювання закінчується невдачею, оскільки Gerede переходить до наступної теми точно у той момент, коли розум намагається осмислити попереднє висловлювання.

Розуміння (Verstehen) перетворюється в цікавість, у невротичне бажання знайомитися все з новими і новими видами, концепціями, станами, речами, місцями, подіями без якого б то не було занурення у їх буття. Цікавість і спробою привласнити, взяти на себе, приватизувати світ, відірваний від свого буття, і цікавість у міру її задоволення лише зростає, оскільки охоплює світ без осмислення його буття. «Neugierigkeit» в німецькому дослівно означає «жадібність до нового». Жадібність до нового є формою вищого невігластва, перебігаючи від одного до іншого і хапаючи все підряд, щоб через секунду кинути, неавтентичний Dasein перетворює все в старе, а значить, в безглузде, нецікаве, що не зумовлює особистісне зростання. Так, Neugierigkeit стає втечею від сенсу, думки, змісту, а значить і від буття. М. Гайдеггер стверджує, що в цікавості (Neugierigkeit) проявляється прагнення людини бачити, а бачити це значить не розуміти. Сам факт бачення нічого не повідомляє Dasein'у, не просуває його в осягненні буття [2].

В атеїстичному екзистенціалізмі Ж.-П. Сартра людина, «засуджена бути вільною», повинна наодинці нести на своїх плечах весь тягар світу. Її трансцендування «без гарантійне»: воно здійснюється без посилянь на трансцендентне (будь-якого роду), на свій страх і ризик і без надії на успіх. Людина у Ж.-П. Сартра – «авантюра», яка «має найбільші шанси закінчитися погано», відповідно автентичність досягається в «чистій рефлексії», коли людина розуміє беззмістовність свого вибору однак бере за нього відповідальність.

Висновки. Уміння ефективно спілкуватися є важливою частиною наукової та освітньої діяльності, особливо в часи глобальних трансформацій, зокрема при пандемії та під час воєнних дій. Сучасні дослідники психології та соціології перемістили фокус з ізолюючих наслідків травми на те, як травматичні події можуть сприяти консолідації ресурсів соціальної ідентичності, таких як групова солідарність і колективний контроль та ефективність. Хоча багато науковців і практичних психологів наголошують на тому, що травми знищують довіру та призводять до відчуття нехтуваності і зраженості, очевидно, що травма також може сприяти формуванню нової або зміцненню вже існуючої ідентичності, яка є основою для солідарності та контролю, що допомагає протистояти почуттям загрози та безсилля, які часто супроводжують травму.

Як ми намагалися підкреслити, соціальні ідентичності — це динамічні конструкції, які виникають і розвиваються різними шляхами. Травматичні контексти також можуть формувати ці конструкції. Таким чином, динамічні ідентичності використовуються стратегічно для зміни позиції групи. Однак, якщо умови поляризовані (як це часто буває в конфліктних ситуаціях) між чоловіками та жінками, католиками та протестантами або чорними та білими, претензії групи на роль жертви можуть посилити міжгрупову напругу. Ця напруга посилюється тим фактом, що часто дві групи, які займають полярні позиції, не розумітимуть життєвого досвіду одна одної. Методологічно динамічний характер соціальної ідентичності також створює труднощі. Динамічну конструкцію ідентичності важко виміряти та керувати нею. Дослідники мають бути відкритими для роботи на стику політики, соціології та психології. На сьогодні наукова література в основному підкреслює той факт, що травма та ідентичність пов'язані з негативними соціальними установками та наслідками. Однак ми також припускаємо, що травма може, коли вона стимулює зростання соціальної ідентичності, зрештою сприяти позитивним результатам і прогресивним формам соціальних змін.

Ці питання нещодавно вийшли на перший план перед обличчям пандемії COVID-19 та російсько-української війни. Маємо сильне відчуття, що нинішня

колективна травма матиме наслідки для соціальної ідентичності населення всього світу. Ми сподіваємося, що нинішні кризи зумовлять різні форми колективного посттравматичного зростання, яке може включати більше усвідомлення колективних можливостей і цілей, збагачене відчуття себе як членів групи з покращеними зв'язками з іншими членами групи. Таким чином, утвердження соціальної ідентичності в контексті комунікативних навичок є насправді важливим рушієм соціальних і політичних дій. Важливо, що це також може сформулювати зв'язок між комунікацією, психологічними розладами, пов'язаними із травмою, та зміною колективних соціальних чи політичних пріоритетів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. Система принципів раціогуманізму. *Психологія і суспільство*. 2011. № 4. С. 16-32
2. Врубель Л. Герменевтика Література. Теорія. Методологія / [упоряд. і наук. ред. Д. Уліцька]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 56–113.
3. Зливков В. Л., Лукомська С.О. Становлення поняття професійна ідентичність у вітчизняній і зарубіжній психології. *Горизонти освіти*. 2013. № 3. С. 143-148.
4. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. Київ: «Основи», 2001. 854 с.
5. Acharya K., Muldoon O. T. Why “I” became a combatant: A study of memoirs written by Nepali Maoist combatants. *Terrorism and Political Violence*. 2017. Vol. 29(6). P. 1006-1025.
6. Aquino K., Reed II, A. The self-importance of moral identity. *Journal of personality and social psychology*. 2002. Vol. 83(6). P. 1423–1440.
7. Barnlund D. C. A transactional model of communication. *Language behavior: A book of readings in communication*. 1970. P. 43-61.
8. Basoglu M., Jaranson J. M., Mollica R., Kastrup M. Torture and mental health: A research overview. *The mental health consequences of torture*. 2001. P. 35-62.

9. Bauer J. J., McAdams D. P. Personal growth in adults' stories of life transitions. *Journal of personality*. 2004. Vol. 72(3). P. 573-602.
10. Bluck S., Habermas T. The life story schema. Motivation and emotion. 2000. Vol. 24(2). P. 121-147.
11. Blum D. W. Official Patriotism in Russia. *Its Essence and Implications*. PONARS Policy Memo. 2006. Vol. 420. P. 163-175.
12. Boals A., Schuettler D. A double-edged sword: Event centrality, PTSD and posttraumatic growth. *Applied Cognitive Psychology*. 2011. Vol. 25(5). P. 817-822.
13. Burawoy M. For public sociology. *American sociological review*. 2005. Vol. 70(1). P. 4-28.
14. Cayanus J. L., Martin M. M., Weber K. D. The relationships between driver anger and aggressive communication traits. *Communication Research Reports*. 2005. Vol. 22(3). P. 189-197.
15. Celce-Murcia M., Dörnyei Z., Thurrell S. Communicative competence: A pedagogically motivated model with content specifications. *Issues in Applied linguistics*. 1995. Vol. 6(2). P. 5-35.
16. Charuvastra A., Cloitre M. Social bonds and posttraumatic stress disorder. *Annu. Rev. Psychol.* 2008. Vol. 59. P. 301-328.
17. Cheek J. M., Tropp L.R. , Underwood M.K. , Cheek N.N. The distinction between social and collective identity orientations in the aspects of identity questionnaire. In Poster presented at the annual meeting of the Society for Personality and Social Psychology, New Orleans, LA., 2013. 203 p.
18. Cyphert D., Dodge E. N., Duclos L. K. Developing communication management skills: Integrated assessment and reflection in an experiential learning context. *Business and Professional Communication Quarterly*. 2016. Vol. 79(4). P. 416-441.
19. Davies W. The age of post-truth politics. *The New York Times*. 2016. Vol. 24. P. 16-20.

20. Dekel S., Ein-Dor T., Solomon Z. Posttraumatic growth and posttraumatic distress: A longitudinal study. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2012. Vol. 4(1). P. 94-109.
21. FitzGerald C., Goldie P. Thick concepts and their role in moral psychology. *Emotions, imagination, and moral reasoning*. 2012. P. 219-236.
22. Freeman M., Brockmeier J. Narrative integrity. Auto-biographical identity and the meaning of the «good life». In: J. Brockmeier, D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and identity: studies in autobiography, self, and culture*. Amsterdam: John Benjamins, 2001. P. 75–103.
23. Giesinger J. The Independence of Education. On Education. *Journal for Research and Debate*. 2018. Vol. 1(1). P. 1-3
24. Glăveanu V. P. Psychology in the post-truth era. *Europe's journal of psychology*. 2017. Vol. 13(3). P. 375-379.
25. Grotevant H. D., Adams G.R. Development of an objective measure to assess ego identity in adolescence: Validation and replication. *Journal of youth and adolescence*. 1984. Vol. 13(5). P. 419–438.
26. Haidt J., Graham J., Joseph C. Above and below left–right: Ideological narratives and moral foundations. *Psychological Inquiry*. 2009. Vol. 20(2-3). P. 110-119.
27. Haslam C., Jetten J., Cruwys T., Dingle G. A., Haslam S. A. *The new psychology of health: Unlocking the social cure*. 2018. London: Routledge. 510 p.
28. Hymes D. Models of the interaction of language and social life: toward a descriptive theory. *Intercultural discourse and communication: The essential readings*. 2005. P. 4-16.
29. Iyer A., Jetten J., Tsivrikos D., Postmes T., Haslam S. A. The more (and the more compatible) the merrier: Multiple group memberships and identity compatibility as predictors of adjustment after life transitions. *British Journal of Social Psychology*. 2009. Vol. 48(4). P. 707-733.

30. Jetten J., Haslam C., Haslam S. A., Dingle G., Jones J. M. How groups affect our health and well-being: The path from theory to policy. *Social issues and policy review*. 2014. Vol. 8(1). P. 103-130.
31. Joseph S., Linley P. A. Growth following adversity: Theoretical perspectives and implications for clinical practice. *Clinical psychology review*. 2006. Vol. 26(8). P. 1041-1053.
32. Kelley D. H., Gorham J. Effects of immediacy on recall of information. *Communication Education*. 1988. Vol. 37(3). P. 198-207.
33. Lewis C. C., George J. F. Cross-cultural deception in social networking sites and face-to-face communication. *Computers in Human Behavior*. 2008. Vol. 24(6). P. 2945-2964.
34. Lockie S. Post-truth politics and the social sciences. *Environmental Sociology*. 2017. Vol. 3(1). P. 1-5.
35. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1966. № 35. P. 118-133.
36. McAdams D. P. The psychology of life stories. *Review of general psychology*. 2001. Vol.5(2). P. 100-122.
37. Montgomery M. Post-truth politics? *Journal of Language and Politics*. 2017. Vol. 16(4). P. 619-639.
38. Muldoon O. T., Trew K. Children's experience and adjustment to political conflict in Northern Ireland. *Peace and Conflict: The Journal of Peace Psycholog*. 2000. Vol. 6(2). P. 157-176.
39. Norton R. W. Foundation of a communicator style construct. *Human Communication Research*. 1978. Vol. 4(2). P. 99-112.
40. Pasupathi M., Mansour E., Brubaker J. Developing a life story: Constructing relations between self and experience in autobiographical narratives. *Human Development*. 2007. Vol.50(2-3). P. 85-110.
41. Peters M. S. Editorial: Education in a Post-truth World. *Educational Philosophy and Theory*. 2017. Vol. 49(6). P. 563–566.

42. Plax T. G., Kearney P., McCroskey J. C., Richmond V. P. Power in the classroom VI: Verbal control strategies, nonverbal immediacy and affective learning. *Communication Education*. 1986. Vol. 35(1) P. 43-55.
43. Polkinghorne D. E. Narrative configuration in qualitative analysis. *International journal of qualitative studies in education*. 1995. Vol. 8(1). P. 5–23.
44. Richmond V. P., McCroskey J. C. Management communication style, tolerance for disagreement, and innovativeness as predictors of employee satisfaction: A comparison of single-factor, two-factor, and multiple-factor approaches. *Annals of the International Communication Association*. 1979. Vol. 3(1). P. 359-373.
45. Rider E. A., Hinrichs M. M., Lown B. A. A model for communication skills assessment across the undergraduate curriculum. *Medical teacher*. 2006. Vol. 28(5). P. 127-134.
46. Schramm W. Information theory and mass communication. *Journalism Quarterly*. 1955. Vol. 32(2). P. 131-146.
47. Smith E. R., Mackie D. M. Dynamics of group-based emotions: Insights from intergroup emotions theory. *Emotion Review*. 2015. Vol. 7(4). P. 349-354.
48. Tarone E. Communication strategies foreign talk and repair in interlanguage, *Language Learning*. 1980. P. 417-431
49. Turner J. C., Brown R. J., Tajfel H. Social comparison and group interest in ingroup favouritism. *European journal of social psychology*. 1979. Vol. 9(2). P. 187-204.
50. Turner J. C., Oakes P. J., Haslam S. A., McGarty C. Self and collective: Cognition and social context. *Personality and social psychology bulletin*. 1994. Vol. 20(5). P. 454-463.
51. van Dalen J. Communication skills in context: trends and perspectives. *Patient education and counseling*. 2013. Vol. 92(3). P. 292-295.
52. Wallace D. P., Van Fleet C. From the editors: The democratization of information? Wikipedia as a reference resource. *Reference & User Services Quarterly*. 2005. P. 100-103.

53. Watzlawick P., Bavelas J. B., Jackson D. D. Pragmatics of human communication: A study of interactional patterns, pathologies and paradoxes. WW Norton & Company, 2011
54. Wilkinson S., Bailey K., Aldridge J., Roberts A. A longitudinal evaluation of a communication skills programme. *Palliative Medicine*. 1999. Vol. 13(4). P. 341-348.
55. Wubbels T., Créton H., Hooymayers H. Review of research on teacher communication styles with use of the Leary model. *The Journal of Classroom Interaction*. 1992. P. 1-11.
56. Wyczoikowska A. Theoretical and experimental studies in the mechanism of speech. *Psychological Review*. 1993. Vol. 20(6). P. 448-498.
57. Yehuda R., Halligan S. L., Bierer L. M. Cortisol levels in adult offspring of Holocaust survivors: relation to PTSD symptom severity in the parent and child. *Psychoneuroendocrinology*. 2002. Vol. 27(1-2). P. 171-180.
58. Zimmerman B. J., Bandura A. Impact of self-regulatory influences on writing course attainment. *American Educational Research Journal*. 1994. Vol. 31(4). P. 845-862.

8. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ РЕСУРСНОГО ПІДХОДУ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ ДО ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОСТОРУ ЄС

Розвиток всебічного розуміння стійкості людини у кризових життєвих ситуаціях протягом усього життя є потенційно важливим для зміцнення психічного здоров'я. Психологічні дослідження все частіше присвячені вивченню впливу ресурсів на стресостійкість і благополуччя людей у повсякденних та кризових ситуаціях. Хоча фокус на стійкості, який включають моделі ресурсів, не є новим (G. W. Albee, 1977; E. L. Cowen, 1977; C. Boorse, 1977), останніми роками суттєво зменшилося домінування моделей дефіциту та патології, натомість більше акцентовано на ресурсах і стійкості, тобто за наявності ресурсів людина краще адаптується до кризових ситуацій, а отже й не матиме в результаті психопатологій та поведінкових розладів. Такий підхід має суттєві наслідки не тільки для психології як галузі, але й для її потенційного внеску у державну соціальну політику, оскільки в умовах швидких технологічних, соціально-демографічних і глобально-політичних змін існує природна боротьба за ресурси.

Спочатку методичний і понятійний апарат ресурсного підходу складався в сфері моделювання виробництва в економіці. У психологічну науку прийшов через психофізіологію, де застосовувався щодо обмеженої енергетичної ємності пізнавальних механізмів. У словнику Д. Ушакова ресурс (від фр. *ressource* – допоміжний засіб) трактується насамперед як засіб, запас, джерело. Зазначимо, що етимологія цього слова достатньо цікава, у французьку мову воно прийшло із старофранцузької (*ressourde* – підійматися), однак основою все ж вважається латинське *resurgere* – знову підійматися, знову виникати, тобто для появи ресурсу потрібен спад, зникнення чогось, що було наявне у попередньому досвіді; ресурс не з'являється нізвідки, він виникає на основі попереднього успішного досвіду подолання, зокрема складних життєвих ситуацій. У словнику української мови наголошується, що ресурс – це запаси чого-небудь,

які можна використати в разі потреби, тобто виникає ще й мотиваційний компонент ресурсу (О.В. Мельник, С.О. Лукомська, 2019).

В контексті нашого дослідження інтегративна характеристика ресурсів важлива й тим, що основні погляди на адаптацію людини та її благополуччя у світлі ресурсів значною мірою сформувалися внаслідок Другої світової війни, оскільки дослідники намагалися зрозуміти, чому деякі чоловіки мали психопатологію, спричинену бойовими діями, тоді як інші були стійкими та достатньо адаптованими до мирного життя (R. R. Grinker, J. P. Spiegel, 1945). Працюючи в Ізраїлі після війни, G. Caplan (1964, 1974) був вражений здатністю людей, які могли підтримувати психічне здоров'я попри життєво небезпечні обставини. Він вказав на два ключові ресурси: здатність до саморегуляції та відчуття соціальної підтримки. Подібна взаємодія між соціальними ресурсами та стійким «Я» відображена в основоположній роботі J. G. Kelly (1966) і S. B. Sarason (1974), за якими благополуччя людей залежить від їхнього доступу до ресурсів у їхній екологічній ніші. Дійсно, суть екологічної взаємодії, згідно з J. G. Kelly (1966), полягала в передачі та ротації ресурсів між людьми та довкіллям, коли люди втрачали психологічне відчуття доступу до ресурсів і підтримки громади, вони вважалися вразливими до впливу стресу.

У психології загалом під ресурсом розуміється все те, що належить особистості в психологічному плані. Використання цього терміну стосовно до особистості передбачає наявність у неї різних обсягів ресурсів різної якісної визначеності, тому, описуючи той чи інший ресурс, необхідно визначити його сутнісну, психологічну природу і оцінити, наскільки він виражений в особистості і наскільки вдало вона його використовує. Зазначимо, що окрім власне психологічних ресурсів, у кризових життєвих ситуаціях людина використовує ресурси, запозичені, зокрема з економіки. Насамперед, це гроші (прибуток), час (добовий часовий час, що містить сон, робочий час і дозвілля), знання (інформація). Ці ресурси якісно неоднорідні та не зводяться один до

одного, ними володіють усі люди, в різному обсязі та із різною суб'єктивною значущістю.

Інструментарій ресурсного підходу у психологічній науці та практиці країн ЄС та України. Сучасний ресурсний підхід у психології базується на наступних принципах. Принцип гармонії (або принцип повноти реалізації) базується на необхідності наявності всіх базових ресурсів відповідного рівня, однак з індивідуальними особливостями їх вираженості. Принцип концентрації, значною мірою зумовлений концепцією Л.С. Виготського про зону найближчого розвитку, він може застосовуватися для опису завдань, найбільш важливих на конкретному життєвому етапі, крім суто професійних, це можуть бути і завдання пов'язані із сім'єю, саморозвитком тощо, для чого можуть використовуватися аналоги зони найближчого професійного розвитку. Зазвичай, визначення «особистісного ресурсу розвитку» наголошують на єдності актуального і потенційного рівнів розвитку здібностей людини, в зоні актуального розвитку – актуальний рівень розвитку здібностей, що відображають досягнення попереднього вікового періоду, в зоні найближчого розвитку – потенційний рівень розвитку здібностей, що відображають завдання віку, вікові новоутворення. Спираючись на ідею К. Роджерса про конгруентність (чи ні) організму і Я-структур, можна ввести принцип конгруентності особистісних ресурсів різних рівнів. Зокрема, якщо в якості одного з рівнів буде взято біологічний і біопсихічних ресурс людини, в якості іншого рівня розглядатиметься думка особистості про себе, в результаті сформується конгруентність за термінологією К. Роджерса. Враховуючи те, що для подолання кризових ситуацій власне внутрішніх (особистісних) ресурсів часто буває недостатньо, слід використовувати й ресурси зовнішні, зокрема й соціальну підтримку, відповідно, можна визначити окремим принципом принцип поєднання особистісних і соціальних ресурсів. При цьому вибудовування системи ефективного управління внутрішніми і зовнішніми ресурсами особистості з урахуванням дозволяє говорити про виникнення ще одного ресурсу, точніше, метаресурсу або ресурсу самоконтролю, пов'язаного з

ефективністю системи психічного управління поведінкою і розвитком особистості. Сенса такого метаресурсу полягає в тому, що вміння керувати собою є найважливішим ресурсом особистості. Поряд з поділом ресурсів на внутрішні і зовнішні необхідно виділити ресурс, що володіє з цієї точки зору особливим статусом. Він одночасно і внутрішній, і зовнішній – йдеться про часовий ресурс, зокрема чим старша людина, тим меншим потенціалом і перспективою вона володіє просто в силу наближення завершення професійного та життєвого циклу.

Проблема психологічного стресу з позиції ресурсного підходу знайшла відображення в його ресурсній моделі, згідно з якою стрес виникає в результаті реальної чи уявної втрати частини ресурсів, які включають поведінкову активність, соматичні і психічні і професійні можливості, особистісні характеристики, вегетативні та обмінні процеси (Н. Selye, 1955). По суті, ресурси – це адаптаційні можливості, що являють собою стійкі резистентні характеристики індивідуально-типологічного та особистісного рівня людської індивідуальності та забезпечують здатність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життя, виявляються як у фізіологічному контексті (від біохімічного рівня до рівня безумовно - та умовно-рефлекторної регуляції діяльності), так і (найголовніше) у психологічному, спрямовуючи поведінку особистості, її діяльність (S. V. Bowles, L. D. Pollock, M. Moore, 2015).

Ми зазначаємо, що протективні фактори у розладів, зумовлених стресом і травмою дуже подібні. Стратегії зменшення стресу можуть бути корисними для багатьох людей, однак у стресових ситуаціях високотривожні особистості часто не можуть сконцентруватися достатньо, щоб ефективно їх використовувати, тому більшість технік зниження стресу більше профілактичні, а не корекційні, спрямовані на підвищення загальної стресостійкості людини. Натепер все більшої популярності набуває так звана п'ять-R модель (R. S. Ulrich, R. F. Simons, B. D. Losito, E. Fiorito, M. A. Miles, M. Zelson, 1991): Recognition – розуміння можливих причин і джерел стресу, їх розуміння; Relationships – визначення джерел підтримки, осіб, здатних прийти на допомогу; Removal –

усунення стресорів, управління ними; Relaxation – використання релаксаційних технік (дихальних вправ, медитації, масажу, уяви); Re-engagement – повторення занурення у стрес шляхом десенсибілізації.

Копінг-стратегії. Аналіз наукової літератури з проблеми особистісних ресурсів стресоподолання свідчить про те, що нині найбільш вивчені два види опрацювання особистістю негативних переживань, а саме: психологічний захист і копінг-стратегії (або стрес-долаюча поведінка). Механізми психологічного захисту – це сукупність неусвідомлюваних психічних процесів, що забезпечують психіку людини від негативних і деструктивних впливів. Нині найбільш вивчені два види опрацювання особистістю негативних переживань, а саме: психологічний захист і копінг-стратегії (або стрес-долаюча поведінка). Механізми психологічного захисту – це сукупність неусвідомлюваних психічних процесів, що забезпечують психіку людини від негативних і деструктивних впливів внутрішньо-психічних та зовнішніх імпульсів. На основі праць З. Фрейда, А. Фрейд виділила наступні захисні механізми: витіснення, регресію, реактивне утворення, ізоляцію, анулювання, проекцію, інтроекцію, самоушкодження, альтруїстичну капітуляцію, сублімацію. У психології є дві точки зору на психологічний захист, згідно із першою він розглядається переважно як засіб мінімізації впливу емоційної напруги, тим самим оберігаючи психіку від травм (А. Фрейд, З. Фрейд, К. Хорні, Е. Еріксон, К. Г. Юнг, О. Арестова, Ф. Василюк, Ф. Перлз, Е. Фромм), а згідно із другою – як непродуктивна форма розв’язання внутрішньоособистісних конфліктів (О. Кьорнберг, Х. Кохут, В. Райх, Г. С. Салліван). У класифікації Дж. Вайланта механізми психологічного захисту є формою ієрархічного континуума, пов’язаного із їх психоаналітичним рівнем розвитку та поділяються на патологічні, незрілі, невротичні і зрілі. Типовими прикладами захистів є заперечення, фантазії, раціоналізація, регресія, ізоляція, проекція і зміщення (О.В. Мельник, 2018).

У сучасній науковій психології можна виділити три підходи дослідження копінгових стратегій: психодинамічний, диспозиційний та ситуаційний.

Представники психодинамічного підходу базуються на традиційних психоаналітичних уявленнях про природу психологічних захистів, зокрема Н. Хаан створила ієрархію механізмів адаптації, ґрунтуючись на ступені усвідомленості або неусвідомленості їх стратегій, виділивши три види дій: подолання (свідомі, гнучкі, цілеспрямовані дії, що допускають прояви емоцій), захист (вимушені, ригідні дії, спрямовані на подолання тривоги), уникнення (автоматизовані і ритуалізовані ірраціональні дії). У неопсихоаналізі копінгами є свідомі Еґо-процеси, спрямовані на продуктивну адаптацію особистості у нестандартних ситуаціях, натомість психологічні захисти не усвідомлюються та призводять до пасивної адаптації.

Прихильники диспозиційного підходу (Г. Олпорт, Д. Роттер, A. G. Billings, R. H. Moos) визначають копінги як відносно стабільні риси особистості або стиль її поведінки, тенденцію реагувати на стресові події певним чином. Відповідно, риси характеру відображають повсякденний спосіб поведінки людей стосовно подій, які відбуваються у їхньому житті. Загалом, прихильники даного підходу зосереджують свою увагу на стійких індивідуальних особливостях і властивостях особистості як чинниках подолання стресу (В. Зливков, С. Лукомська, 2022).

Згідно із ситуаційним (когнітивно-поведінковим) підходом, копінги – це динамічний процес, специфіка якого визначається не лише ситуацією, але й стадією розвитку конфлікту, зіткнення суб'єкта із зовнішнім світом (С. Фолкман, Р. Лазарус, 1984). Копінги є сумою когнітивних і поведінкових зусиль, необхідних людині для зменшення впливу стресу. Р. Лазарус і С. Фолкман виділили два види копінгу: спрямований на емоції (регуляція емоційного стану) і спрямований на проблему (усунення проблеми, що викликає дистрес), Ф. Галліган додала до цих ще один вид копінгу – спрямований на досягнення фізичного і душевного благополуччя. R. H. Moos, J. A. Schaefer (1984) окреслили три копінг-стратегії: фокусовані на оцінці (встановлення для себе значущості ситуації); фокусовані на проблемі

(прийняття рішень та здійснення конкретних дій для подолання стресу); фокусовані на емоціях (управління почуттями і підтримка емоційної рівноваги).

Вважається, що успішність адаптації до стресових ситуацій багато в чому визначається ефективністю розвитку копінг-ресурсів, серед яких С. Фолкман виділяє: фізичні (здоров'я, витривалість), психологічні (переконання, самооцінка, локус контролю, мораль), соціальні (соціальна мережа, соціальна підтримка) і матеріальні (гроші, обладнання). Тобто, копінгові ресурси – це потенціальні копінги, а саме: оптимізм, висока адекватна самооцінка, компетентність і соціальна підтримка, які дозволяють людині успішно долати стреси, тобто без негативного впливу на її психічне та фізичне здоров'я (R. L. Repetti, S. E. Taylor, T. E. Seeman, 2002).

Функціональні (ефективні) копінгові стилі являють собою безпосередні спроби впоратися з проблемою, водночас дисфункціональні (неефективні) стилі пов'язані з використанням непродуктивних стратегій. Дисфункціональні копінг-стилі отримали назву «уникаючого копінгу». Е. Frydenberg, R. Lewis (1993) пропонують класифікацію, в якій 18 стратегій згруповані в три категорії: звернення до інших (звернення до інших за підтримкою, будь це однолітки, батьки або хтось ще), непродуктивний копінг (стратегії уникнення, які пов'язані з нездатністю впоратися із ситуацією) і продуктивний копінг (працювати над проблемою, зберігаючи оптимізм, соціальний зв'язок з іншими і життєвий тонус). У даному випадку, копінг-стратегія в категорії «звернення до інших» стоїть окремо від категорій «ефективного» і «неефективного» копінгу. Отже, незважаючи на те, що дана класифікація базується на вимірюванні «ефективності / неефективності», дослідниками тут все ж зроблена спроба виділити ще один вимір – «соціальна активність», який не може однозначно оцінюватися як продуктивний або непродуктивний.

Серед багатьох копінгів в контексті нашого дослідження слід виділити оптимізм як відчуття впевненості щодо досягнення життєвих цілей (S. C. Segerstrom, C. S. Carver, M. F. Scheier, 2017), коли людина впевнена в результативності своєї діяльності, вона продовжує діяти попри численні

труднощі і перешкоди. Оптимізм як захисна реакція відноситься до проблемно-фокусованого копіngu, однак при неможливості сконцентруватися на досягненні цілей і безпосередньому вирішенні проблем, особи, у яких домінує стратегія оптимізму, звертаються до таких емоційно-фокусованих копіngів як гумор та позитивний рефреймінг ситуації. Оптимізм, на відміну від песимізму, є стабільною копіngовою тенденцією, яка виявляється, насамперед, у кризових умовах, а не при повсякденних неприємностях, де частіше виникають песимістичні реакції. Оптимізм також сприяє розвитку соціальних ресурсів, що дозволяє зменшити негативний вплив подій (наприклад, шляхом соціальної підтримки) або сприяти позитивним подіям (на кшталт формування міцних дружніх стосунків, стосовно учасників бойових дій мова йде про побратимство, окрему соціальну ідентичність військових). В свою чергу, соціальні ресурси сприяють зміцненню оптимізму, на прикладі тих же військових можна спостерігати як більш дружній підрозділ краще адаптується як до умов війни, так і до повоєнного життя.

Діти відчують величезну кількість почуттів, як і дорослі. Вони можуть відчувати нудьгу, занепокоєння, сум, розчарування, збентеження та страх — і це лише деякі з них. Незважаючи на те, що більшість із нас щодня відчуває безліч емоцій, нас не обов'язково вчать, як з ними справлятися. Діти повинні навчитися керувати своїми емоціями здоровим способом. Важливо навчити їх навичкам подолання, які можуть допомогти їм протистояти своїм страхам, заспокоїтися та підбадьоритися.

Життєстійкість. Теорія життєстійкості (hardiness) виникла у зв'язку із розробкою С. Мадді проблем творчого потенціалу особистості і регулювання стресу. З його точки зору, ці проблеми найбільш логічно пов'язуються, аналізуються і інтегруються в контексті розробленої ним концепції «hardiness». Через розвиток атитюдів залученості, контролю і прийняття виклику життя, що у сукупності складають життєстійкість, людина може збагачувати свій особистісний потенціал і долати життєві стреси. Крім атитюдів, «hardiness» включає в себе такі базові цінності, як кооперація (cooperation), довіра

(credibility) і креативність (creativity). Згідно із С. Мадді (2006), життєстійкість є набутою якістю, тобто такою, що можна розвинути шляхом застосування низки спеціальних тренінгових програм, які складаються із вправ, спрямованих на формування адаптивних копінг-стратегій, ефективних міжособистісних стосунків, що базуються на соціальній підтримці і довірі один до одного. Зазначимо, що найбільш поширеним інструментом діагностики життєстійкості натеper є опитувальник життєстійкості (Hardiness Survey С. Мадді, в адаптації Д. Леонтьєва, О. Рассказової). Ми проаналізували зарубіжні емпіричні дослідження та з'ясували, що останнім часом все більшої популярності набуває Скорочена шкала життєстійкості (Short Hardiness Scale, Р. Т. Bartone, 1995, 2007), яка вимірює показники за шкалами, що і опитувальник С.Мадді, однак складається із 15 тверджень, які респондент оцінює за чотирьох бальною шкалою (від 0 – абсолютно не згоден, до 3 – цілком погоджуюсь).

Поруч із життєстійкістю останнім часом використовується поняття психологічної стійкості зокрема у контексті теорії збереження ресурсів С. Хобфолла (іноді можна зустріти російські переклади «психологічний фітнес»). Ключовими складовими формування психологічної стійкості є вимоги, ресурси, резилентність і продуктивність діяльності. Вимоги – це аспекти навколишнього середовища, які потребують використання фізичних, психологічних, соціальних і духовних ресурсів людини; зокрема такою вимогою є кризова життєва ситуація. Існує два різновиди ресурсів оточуючого середовища, тісно пов'язані між собою: внутрішні та зовнішні. Внутрішні (особисті) спрямовані на самореалізацію, саморозвиток та самовдосконалення; зовнішні (так звані екологічні) стосуються цінностей особистості, її самосприйняття, копінг, прийняття рішень і поведінку в конфліктах; до зовнішніх ресурсів також відносять соціальну підтримку, лідерство, участь у громадських об'єднаннях, освітні та тренінгові програми, підтримку громади, друзів і родину. Результатами використання ресурсів, на думку М. J. Bates, S. Bowles, J. Hammermeister (2010) є психологічна стійкість (короткотерміновий наслідок) та резилентність (у довготривалій перспективі). Згідно із S. Robson (2015)

резилентність формується загальною стійкістю особистості в наступних восьми аспектах: медичному, аліментарному, екологічному, фізичному, соціальному, духовному, поведінковому і психологічному [28]. По суті, з'являється можливість поєднати поняття з різних дисциплін в єдину, ефективно функціонуючу систему (наприклад, стрес-менеджмент з організаційної психології, і життєстійкість – з медичної). Таким чином, психологічна стійкість розглядається в контексті взаємопов'язаних понять саморегуляції, позитивних емоцій, самоефективності, самооцінки та оптимізму. Відповідно, психологічна стійкість зумовлена когнітивними, афективними та саморегулятивними чинниками. Когнітивні стосуються думок людини про саму себе (зокрема, це самоефективність та самооцінка) та інтерпретації нею життєвих ситуацій (наприклад, контрольованості власного життя); афективні чинники характеризуються переживаннями людиною позитивних і негативних емоцій, а саморегулятивні – стосуються саморегуляції та самоконтролю (у тому числі копінг-стратегій).

Посттравматичне зростання. Посттравматичне зростання – це досвід позитивних змін, що відбуваються з людиною у результаті зіткнення із кризовими життєвими ситуаціями (R. Tedeschi, L. Calhoun, 1996, 2004). У науковий обіг поняття введено у 1995 р., однак до 2004 р. популярнішими були терміни «зростання, зумовлене стресом» і «змагальне зростання», крім того в літературі часто зустрічаються вислови «позитивна адаптація», «позитивний шанс на зміни в житті», тобто акцентується на позитивних змінах, що відбулися з людиною завдяки психотравмі. Антонімом посттравматичного зростання є посттравматичне знецінювання (A. Cann, L. G. Calhoun, R. G. Tedeschi, D. T. Solomon, 2010). Так, учасник бойових дій демонструє усвідомлення цінності життя й, водночас, віддає перевагу екстремальним способам життя, втім дана ситуація характеризує як посттравматичне знецінювання, так і бойові парадокси, особливо актуальні у вітчизняних реаліях. Відновлення до вищого, порівняно із дотравматичним рівнем психологічного функціонування, є основною ознакою посттравматичного зростання. Замість того, щоб

зосередитися на травматичних переживаннях, людина повертаючись до нормального життя, демонструє психологічну пружність і стійкість. Натепер найбільш поширеною методикою діагностики посттравматичного зростання є Опитувальник посттравматичного зростання (Р. Тадеші і Л. Калхаун, адаптований М. Магомед-Еміновим). Дана методика містить 21 твердження з шістьма можливими варіантами відповідей, що формують п'ять шкал: ставлення до інших, нові можливості, сила особистості, духовні зміни, підвищення цінності життя, а також загальний індекс посттравматичного зростання. Опитувальник зручний у використанні і, як показав наш досвід, може застосовуватися не лише із діагностичною, а й з корекційною метою. Посттравматичне зростання слід відрізнити від понять резилентність, оптимізм, життєстійкість та відчуття узгодженості. M. Westphal і G. A. Bonanno (2011) наголошували на нетотожності понять резилентність і посттравматичне зростання. Посттравматичне зростання не є обов'язковим результатом травматичного досвіду, а тому не завжди впливає на адаптацію особистості. Тобто посттравматичне зростання на відміну від резилентності, не запобігає дезадаптації людини, яка пережила травматичну подію. Крім того, на відміну від резилентності, оптимізму та відчуття внутрішньої узгодженості, посттравматичне зростання відноситься до тих змін, що виявляються у всіх стресових ситуаціях, незалежно від їх травмуючої сили.

На думку, S. E. Hobfoll, P. Watson, C. C. Bell, R. A. Bryant (2007), самодопомога та професійна допомога особам із зумовленими стресом та травмою розладами базується на п'яти принципах: безпеки, спокою, самоефективності і колективної ефективності, залученості до спілкування і надії. Відчуття безпеки формується на індивідуальному (розвиток адаптивних копінгів і когніцій, формування безпечного фізичного простору), груповому (обговорення ресурсів подолання негативних наслідків стресів у мікрогрупах), організаційному (створення безпечного фізичного середовища для великих груп, розвиток моделей підтримки і допомоги на випадок травмуючих ситуацій) рівнях і рівні громади (організація системи охорони здоров'я і

соціального захисту, яка забезпечить допомогу усім членам спільноти). Принцип спокою стосується насамперед, профілактики афективних, панічних реакцій на стреси та травмуючі ситуації, крім того, це надання можливостей для безпечного сну та відпочинку і, за потреби, фармакологічна підтримка, спрямована на подолання інсомнії. Одним із наслідків травми є відчуття своєї некомпетентності («я безсилий», «я не здатен це зробити») відповідно, існує потреба в підвищенні відчуття власної самоефективності шляхом успішного виконання спочатку нескладних завдань, а потім і складніших, що вимагають від високої відповідальності; до колективної самоефективності ми відносимо людини ефективність функціонування родини, малої групи, вона формується аналогічно із самоефективністю. Залученість до спілкування це профілактика самотності, формування відчуття соціальної підтримки, яка складається із емоційної близькості, мережі соціальних зв'язків, фізичної та матеріальної підтримки. Принцип надії полягає насамперед у формуванні оптимізму як адаптивного емоційного копіngu у теорії Е. Хейма, зміні життєвих пріоритетів, усвідомленні нових можливостей і сили власної особистості. У випадку організованої та самодопомоги за окресленими принципами, у людини, яка має розлади пов'язані із травмою та стресом, формуються кореляти адаптації, а саме посттравматичне зростання і резилентність, покращуються навички життєстійкості й зростає рівень психологічного благополуччя.

Резилентність. Резилентність – це особистісні якості та навички, які уможливають здорове / успішне функціонування або адаптацію людини в контексті значних негараздів або руйнівних життєвих подій. Резилентність може бути важливим фактором пояснення того, чому деякі люди справляються з психотравматичними ушкодженнями більш успішно, ніж інші. Проаналізувавши наявні зарубіжні джерела, ми виявили, що даний концепт є багатовимірною змінною, що складається з психологічних та диспозиційних атрибутів, таких як компетентність, система зовнішньої підтримки та особистісної структури (L. Campbell-Sills, S. L.Cohan, M. B. Stein, 2006). Особи, які мають більшу кількість атрибутів, пов'язаних із резилентністю, частіше

успішно адаптуються до руйнуючої події (наприклад, травмівної втрати, безробіття, смерті рідної людини), тоді як люди, які мають менше цих атрибутів, характеризуються нижчим рівнем адаптації та стресостійкості. Резилентність негативно корелює з нейротизмом, копінгамі, орієнтованими на подолання і позитивно – з екстраверсією та копінгамі, орієнтованими на емоції, за умов розвиненої резилентності зменшується вплив дитячих психотравм на подальше життя дорослої людини. Переважна більшість досліджень акцентують, що резилентність є якістю особистості, чинником її соціальної адаптації, зокрема у кризових життєвих ситуаціях. Натомість, J. T. Casierro, H. T. Reis, A. J. Zautra (2011) вважають за необхідне введення у науковий обіг поняття соціальної резилентності як багаторівневого конструкту, що виражає здатність не лише окремих індивідів, а й малих і великих соціальних груп відновлюватися після стресів за рахунок підтримання позитивних соціальних стосунків як в середині групи, так і з іншими групами.

Демографічні змінні, які найчастіше пов'язані із резилентністю, – це, насамперед, вік та стать. Виявлено, що демографічні змінні здебільшого мінливі, тобто іноді з віком люди стають більш резилентними, а іноді – навпаки (L. Campbell-Sills, S. L. Cohan, M. B. Stein, 2006; M. E. Beutel, H. Glaesmer, 2009). Подібним чином деякі дослідження виявили, що жінки більш стресостійкі (J. M. McGloin, C. S. Widom, 2001), тоді як у інших стверджується, що чоловіки витриваліші інші виявили, що чоловіки більш витриваліші (L. Campbell-Sills, S. L. Cohan, M. B. Stein, 2006).

Психологічні фактори, пов'язані з резилентністю, можна розділити на дві великі категорії: (а) фактори ризику та (б) захисні фактори. Ризик використовується для визначення факторів, що підвищують ймовірність дезадаптації. Наприклад, у людей, які мають симптоми депресії та важкі порушення, пов'язані з тривогою, був нижчий рівень резилентності (S. B. Norman, S. Hame Cissell, 2006), при цьому саме депресія негативно корелює з резилентністю, ніж виражена тривожність.

Інша категорія – це захисні або стимулюючі фактори, які стосуються тих характеристик, що підсилюють адаптацію. Дослідження виявили позитивний зв'язок між резилентністю та низкою захисних факторів, зокрема задоволеність життям (R. A. Burns, K. J. Anstey, 2010), оптимізм (A. J. Lamond, 2008; F. Luthans, G. R. Vogelgesang, P. B. Lester, 2006), самоефективність (B. M. Gillespie, W. Chaboyer, M. Wallis, P. Grimbeek, 2007), самооцінка (H. S. Baek, 2010) та соціальна підтримка (S. E. Wilks, C. A. Spivey, 2010). Існує безліч літератури, що досліджує співвідношення між резилентністю та різними факторами. Однак на тепер не було зроблено спроб систематичного мета-аналізу демографічних та психологічних змінних (тобто факторів ризику та захисту), пов'язаних із рівнями стійкості. Мета-аналіз можна проводити, коли існує великий обсяг даних, а їх дослідження часом суперечливі, відповідно, мета-аналіз може бути ефективним інструментом інтеграції таких даних. У цьому випадку використання мета-аналізу може виявити причину комплексу досліджень змішаних результатів, що вивчають взаємозв'язок між демографічними змінними та резилентністю. Крім того, його можна використовувати для визначення того, чи фактори ризику та захисні фактори по-різному пов'язані зі змінними резилентності.

Стандарти ЄС щодо застосування інструментарію ресурсного підходу в дослідженні травми та стресу. Насамперед, ми розрізняємо травматичні ситуації від стресових. Наприклад, ситуації небезпеки, що супроводжуються виникненням безпосередньої загрози здоров'ю або життю людини (серйозна хвороба, ситуації хірургічної операції, різні побутові травми, падіння в воду осіб, які не вміють плавати, пожежа, повінь, землетрус, зупинка ліфта між поверхами, рух поодиночці через небезпечну місцевість тощо) є травматичними; натомість ситуації невизначеності, характерні для потрапляння людини в невідому обстановку (заблукала в лісі, в горах тощо) або збігу обставин побутового плану, в яких індивід не знає, як йому бути (наприклад, людині, яка стоїть поруч, стало погано, а сусід не знає що робити) вважаємо стресовими. Важка життєва ситуація, незалежно від форми, якої вона набуває для людини,

супроводжується емоціями. Критичний компонент ситуації визначається наявністю емоційного напруження, а ступінь його впливу на особистість – силою афекту і реакціями людини. У 1926 р. американський психофізіолог В. Кеннон використав поняття «стрес» для позначення зовнішніх факторів, які руйнують гомеостаз, втім у науковий обіг дане поняття було введено лише у середині 1940-х рр. Базуючись на ідеях В.Кеннона і К.Бернара (автора поняття «внутрішнє середовище організму»), відомий дослідник стресу канадський фізіолог Г.Сельє у 1936 р. опублікував свою першу працю про загальний адаптаційний синдром, але тривалий час уникав вживання поняття «стрес» і лише з 1946 р. він почав систематично використовувати його для позначення загальної адаптаційної напруги. Г.Сельє довів, що стрес відрізняється від інших фізичних реакцій в тому, що він є стресом незважаючи на те, що подразники, які його викликають (наприклад, новини), можуть бути як негативними, так і позитивними. Він назвав негативний стрес «дистресом», а позитивний – «евстресом». Якщо евстрес є джерелом підвищення активності, радості від напруження і успішного подолання, характеризується активізацією мислення та пам'яті, то дистрес виникає лише при дуже частих і надмірних стресах і супроводжується відчуттям безпорадності і безнадійності. У сучасній науковій літературі поняття «стрес» застосовується, щонайменше у трьох значеннях. По-перше, його можна визначити як напругу або збудження під впливом зовнішніх стимулів або подій. Нині доволі часто ці стимули і події називаються «стресорами» або «стрес-факторами». По-друге, стрес можна віднести до суб'єктивної реакції організму, коли він відображає внутрішній психічний стан напруги і збудження, тобто емоції, захисні реакції і процеси подолання. По-третє, стрес є фізичною реакцією організму на визначену вимогу або шкідливий вплив. Функцією цих фізичних реакцій, ймовірно, є підтримка поведінкових дій і психічних процесів щодо подолання цього стану (J.K. Schkade, S. Schultz, 2003).

Розлади, зумовлені стресом – це розлади психічного здоров'я, що виникають в наслідок атипової реакції як на короткострокові, так і на

довгострокові проблеми, що викликають фізичний, психічний або емоційний стрес. Розглянемо найвідоміші розлади, зумовлені стресом (Р. J. Brantley, G. N. Jones, 1987, 1998, 2006). Тривожні і пов'язані зі страхом розлади є найпоширенішими в усьому світі серед психічних і поведінкових розладів і пов'язані зі значними збільшенням непрацездатності, економічними витратами і зниженням якості життя. У Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-11) тривожні і пов'язані зі страхом розлади, які проявляються протягом життя, зведені в один розділ. У попередній редакції МКХ (МКХ-10) більшість тривожних розладів знаходилося в групі невротичних, пов'язаних зі стресом і соматоформних розладів. У МКХ-11 пропонується всі розлади з основними клінічними ознаками у вигляді тривоги або страху об'єднати в нову групу. Генералізований тривожний розлад в МКХ-11 більше не є діагнозом, а лише синдромом, який ставиться методом виключення інших тривожних розладів.

Одним із розладів, зумовлених стресом, є пролонгована реакція горя.

Пролонгована реакція горя. Порівняно з іншими розладами, пов'язаними зі стресом, стресори, що призводять до розладу тривалого горя (ПРГ), визначені більш точно. ПРГ може розвинути після смерті близької людини, наприклад, партнера, батьків, дитини, іншого члена сім'ї або іншої особи, близької до загиблого (ВООЗ, 2022). Важливо, що тварини не входять у це визначення. Подія втрати викликає інтенсивну та тривалу реакцію горя, яка може приймати багато індивідуально різних проявів. Однак, з точки зору загальних симптомів, ПРГ визначається інтенсивним бажанням і тугою за померлим, а також нав'язливою стурбованістю смертю близької людини або наслідками цієї події. На додаток до цих основних симптомів, МКХ-11 визначає кілька додаткових симптомів, включаючи провину, смуток, заперечення, гнів, звинувачення, труднощі з прийняттям втрати, нездатність бути в позитивному настрої, заціпеніння та зниження інтересу до діяльності. Однак МКХ-11 не визначає кількість додаткових симптомів, необхідних для діагностики ПРГ. Для ПРГ вказано більше культурних характеристик, ніж для інших психічних розладів. Культурні звичаї та ставлення до втрати близької людини сильно відрізняються

в усьому світі. Ідеї та концепції загробного життя виявляють широкий спектр клінічних проявів і поведінки, пов'язаних із важкою втратою, що також може збільшити ймовірність продовження горя. Наприклад, МКХ-11 стверджує, що в деяких релігіях смерть розглядається як важливий крок у переході до загробного життя. Культурні переконання, що зосереджуються на переродженні, а також на кармі, раю чи пеклі, можуть мати величезний вплив на людину, яка втратила. Таким чином, ПРГ може бути додатково спричинений занепокоєнням щодо загробного життя померлого. Згідно з деякими релігійними віруваннями, як-от поширеними в південній Європі, зустріч з духом померлої людини, яка може розглядатися як симптом повторного досвіду, не вважається аномальною подією і може навіть сприйматися як позитивний досвід. Ще одна культурна відмінність у зв'язку з ПРГ – це тривалість горя, оскільки в усьому світі існують різні норми щодо періодів трауру. У деяких країнах однорічний період трауру вважається нормою, тоді як в інших культурах вважається, що періоди трауру викликають негативні емоції, тому вони є відносно короткими. Через ці різні культурні прояви МКХ-11 стверджує, що для діагностики ПРГ необхідно ретельно оцінити культурне походження пацієнтів. Діагноз ПРГ слід ставити, лише якщо реакція горя явно перевищує відповідні культурні норми індивіда. Загалом МКХ-11 говорить, що ПРГ можна діагностувати не раніше ніж через шість місяців після смерті близької людини (С. Mauro, С. F. Reynolds, 2019). Однак через культурні відмінності, описані раніше, тривалість горя повинна відповідати культурному фону при розгляді діагнозу ПРГ. Довготривалі реакції горя, які все ще знаходяться в межах культурної норми, класифікуються як нормальна реакція горя, а не як ПРГ. Однак слід зазначити, що в минулому тривале горе здебільшого хибно діагностували як депресію, посттравматичний стресовий розлад або розлад адаптації, навіть для невеликої кількості тих, на кого воно впливає. Такі діагнози не тільки клінічно неточні, але й можуть стати причиною неадекватного лікування. Важка втрата, спричинена війною чи нещасним випадком, не є більш прогностною ознакою ПРГ, хоча раніше було показано, що

насильницькі та випадкові смерті пов'язані з вищим ризиком розвитку даного розладу. Таку тенденцію можна пояснити екстремальними умовами через війну та вимушеним переміщенням, що потенційно може спричинити багато смертей, тобто явище втрати нормалізується, а отже й не викликає травмівних реакцій.

Розлади, зумовлені травмою визначено у Керівництві із діагностики і статистики психічних розладів (DSM-5) і Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-10, 11), а саме: гострий стресовий розлад, посттравматичний стресовий розлад і розлади адаптації (М. J. Friedman, Р. А. Resick, R. A. Bryant, J. Strain, M. Horowitz, D. Spiegel) [18].

Після майже трьох десятиліть використання МКХ-10 для діагностичних цілей Всесвітня організація охорони здоров'я провела систематичну та детальну оцінку, щоб переглянути класифікацію психічних розладів у цій системі. Результатом цього перегляду стала 11-та версія (МКХ-11), представлена у 2022 році, де насамперед сформульовану нову групу психічних розладів, безпосередньо пов'язаних зі стресом.

ПТСР. Для цієї категорії, по суті, відбувся перегляд і посилення попереднього визначення (за МКХ-10). Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) може розвинути після переживання надзвичайно тривожної або небезпечної для життя події чи серії подій, таких як сексуальне насильство чи серйозний нещасний випадок (ВООЗ, 2022). Основним симптомом посттравматичного стресового розладу є повторне переживання негативної життєвої події в яскравих спогадах. У більшості випадків таке настирливе повторне переживання проявляється у вигляді спогадів або кошмарів, яке зазвичай відбувається в поєднанні з сильними та непереборними емоціями, такими як панічний страх або жах. У МКХ-11 повторювані або обтяжливі думки про пережиту травматичну подію більше не вважаються проявом нав'язливого повторного переживання як частини ПТСР (R. T. Mulder, J. Horwood, P. Tyrer, J. Carter, P. R. Joyce, 2016). Було також виявлено, що повторювані думки характерні для тих, хто пережив травму. Навіть незважаючи на те, що спогади про травматичну подію можуть бути неприємними для цих

людей, такі думки не пов'язані конкретно з ПТСР. Другим симптомом ПТСР є уникання спогадів, діяльності, ситуацій або людей, пов'язаних із травматичною подією. Важливо те, що ця поведінка уникнення навмисно створюється постраждалими особами. Третю групу симптомів посттравматичних стресових розладів становлять стійкі відчуття поточної підвищеної загрози. Таке сприйняття може проявлятися як підвищена настороженість або посилена реакція на такі подразники, як несподівані звуки. Через неспецифічний зв'язок із посттравматичним стресовим розладом явища підвищеного збудження, такі як порушення сну, проблеми з концентрацією та підвищена дратівливість, більше не входять до списку симптомів посттравматичного стресового розладу в МКХ-11. Як і всі розлади, пов'язані зі стресом, ПТСР характеризується значним порушенням особистої, соціальної, освітньої, професійної чи інших важливих сфер функціонування. Однак деякі постраждалі особи здатні підтримувати нормальний рівень функціонування, що можливо лише завдяки значним психологічним і фізичним зусиллям. Важливо, що клініцистам необхідно враховувати таку компенсаторну поведінку в процесі діагностики, щоб адекватно оцінити рівень порушення індивіда. ПТСР зазвичай виникає протягом кількох тижнів після травматичної життєвої події, але симптоми ПТСР можуть з'явитися через багато місяців або років після травматичного життєвого досвіду. МКХ-11 включає можливість відстроченого початку симптомів ПТСР, не вказуючи це явище як підтип. Однак для цієї функції не введено обмеження за часом. Крім того, МКХ-11 більше не визначає специфічні стресорні характеристики травматичної життєвої події, оскільки було показано, що тип травми не є особливо вирішальним для подальшої психопатології. У МКХ-11 особлива увага приділяється культурним особливостям психічних розладів. У випадку посттравматичних стресових розладів МКХ -11 стверджує, що такі симптоми, як сильний гнів, головний біль, посилення кошмарів або соматичні симптоми, можуть виникати з різною поширеністю у певних культурних групах. МКХ-11 також визначає, що нав'язливе повторне переживання не вважається чимось незвичайним у всіх

культурах; скоріше це можна розглядати як інтенсивний, але нормальний спосіб запам'ятовування критичної життєвої події.

Ресурсний підхід в контексті російсько-української війни: інтеграція європейського та вітчизняного досвіду. 24 лютого 2022 року Україна вперше в історії своєї незалежності зазнала широкомасштабного вторгнення сусідньої країни, саме цей день став переламним у житті всіх українців, а особливо дітей – які потерпають від війни найбільше та потребують особливого захисту і підтримки задля збереження ресурсів для відновлення нашої країни. 24 лютого 2022 року слово «мир» отримало нових сенсів, із абстрактного ідеалізованого поняття, воно набуло цілком конкретних ознак, це нині не просто «ненасильницьке діяння» чи «період між війнами», а принаймні закінчення ракетних обстрілів, відсутність ворожих танків на вулицях і відбудова розбомблених мікрорайонів, а для дітей ще й повернення в Україну, зустріч з татом, який воював в ЗСУ, офлайн школа, українські прапори у містах та селах.

Нами наголошено на необхідності вивчення найкращих світових практик надання психологічної допомоги дітям війни, а у разі їх відсутності – створення та поширення своїх власних, оскільки досвід України значною мірою є унікальним та стане в нагоді психологам різних країн, де потенційно ймовірні збройні конфлікти. Зокрема, ми вперше в Європі 21-го століття говоримо про дітей, народжених від колаборантів на окупованих територіях, психологічних особливостях дистанційної освіти під час війни, ролі вчителя як джерела психосоціальної підтримки учнів.

Травмівні події можуть мати багато негативних наслідків для життя людей. Зокрема, негативно впливати на наративи про ідентичність; зумовлювати відчуття самотності та ізольованості від інших; самопозиціонування як «безпорадних жертв».

По-перше, травмівний досвід може домінувати над наративами людей про ідентичність і зумовити негативні почуття, думки та висновки щодо неї. У наративно-ресурсному підході ми припускаємо, що поряд із вираженими численними проблемами існують також позитивні наративи, оскільки навіть у

ситуаціях травми, завдяки копінгам і життєстійкості, люди можуть переживати не лише негативні емоції, які часто приховуються для інших і не виражаються у розповідях про власне життя (не в останню чергу це зумовлено стереотипами на кшталт «війна, чому ти радієш? молись!»). У світлі цих припущень ми використовуємо підхід під назвою «подвійне слухання». У такий спосіб «слухачі» (у нашому випадку психологи та психотерапевти) звертають увагу не лише на розповідь про травму, але й на «неявні» розповіді про цінності, переконання, навички та знання людей здобуті завдяки і під час травмивної події. Це особливо актуально для початку розмови з людьми, які зазнали або зараз піддаються травмивним обставинам, тим самим створюючи безпечне місце (безпечний простір), у якому не домінують історії про травму, натомість уважно вислуховуються історії про життя в цілому.

По-друге, наративи травм мають тенденцію ізолювати людей. Наративний підхід розглядає життєві історії та висновки про ідентичність як переважно соціально сконструйовані, а не як власне особистісні. Тому, особливо в роботі з наслідками травми, ми намагаємося пов'язати історії людей зі значущими постатями з їхнього минулого та сьогодення. Наш досвід довів ефективність двох форм роботи у цьому напрямку – групи взаємопідтримки, де всі учасники вільно розповідають свої історії та слухають інших і групи слухання, де хтось один розповідає свою історію, не лише травми, а й свого життя до та після неї, а інші уважно слухають, помічаючи подібне, відмінне, аналізуючи свій та чужий досвід. Особливо тут акцентується на значущих особах, які є ключовими у їхній соціальній підтримці. Це допомагає людям відчувати спільну мету, бажання, мрії тощо не лише з людьми в їхній громаді, але й із важливими особами з їхнього життя, яких, можливо, більше немає в живих або з якими неможливо зв'язатися (особливо актуально це для тих, чиї рідні знаходяться в окупації чи зникли без вісти). Таким чином, відчуття ізоляції знижується, натомість формуються нові та зміцнюються вже існуючі соціальні зв'язки, тим самим дозволяючи людям вже не категоризувати себе як жертв.

По-третє, наративи про травми також часто зображують людей як безпорадних жертв. Дотримуючись наведених вище припущень і використовуючи підхід «подвійного слухання», ми наголошуємо на необхідності створення умов для того, аби люди розповідали не лише про свою реакцію на травму, а також про свої життєві навички та знання, цінності, переконання, розповідали історії своїх успіхів. Відчуття компетентності, актуалізація адаптивних копінгів сприяють усвідомленню людьми своїх досягнень і мінімізують вплив «психології жертви».

Люди надають сенсу своєму життю, подіям, які вони пережили, і виборам, який вони зробили, через історії, які вони розповідають про себе. Тобто, життєва історія – це не лише формат для розповіді собі (та іншим) про своє життя, але й засіб, за допомогою якого формується особистість. З одного боку, історія виражає ідентичність оповідача, з іншого – формує та впливає на трансформації цієї ідентичності. Це відбувається тому, що саме через свої історії люди пізнають себе або розкриваються іншим (J. Lapum, M. Nguyen, S. Fredericks, S. Lai, J. McShane, 2021). Психологічно здорова людина здатна вести послідовну, змістовну та динамічну розповідь про себе. І навпаки, людина, чия історія замовчувана, недосконала або часткова, схильна до психологічних та емоційних труднощів. Звідси, розвиток ідентичності є питанням побудови життєвої історії; психопатологію можна розглядати як приклади «розламаних життєвих історій», а психотерапію – як вправи для відновлення історії.

Наративна терапія фокусується на історії життя клієнта як головному інструменті терапевтичних змін. Шляхом виявлення тих частин в історії, які перешкоджають безперервності та узгодженості, і спільного створення альтернативної історії, відбувається краще усвідомлення свого життя та формування ідентичності (D. Korelman-Rubin, H. Omer, R. Dar, 2019). Травма за своєю природою порушує безперервність і узгодженість повсякденного життя. Цей розрив виражається в історіях, як людина після травми розповідає про своє життя і себе в ньому. Ми припускаємо, що травма порушує обробку оповіді на двох рівнях: на конкретному рівні відбувається «обрив» оповіді травматичною

подією; крім того, цей «обрив», «прогалина» зумовлюють неможливість єдиного, безперервного розуміння людиною свого життя. Травматичним спогадам бракує логічної та розумної форми, а здатність написати зв'язну історію після пережитих травматичних подій позитивно корелює з кращим відновленням і адаптацією, зокрема, рівень емоційності наративів про травму, розказаних незабаром після її переживання, негативно корелює з тяжкістю симптомів тривоги у гострому посттравматичному періоді та з тяжкістю пізніх симптомів ПТСР. З іншого боку, більшість відомих нам досліджень були ретроспективними та розглядали розповіді про травму через багато місяців або років після події, вони аналізували наративи структурно, тобто посиляючись на їх форму та форму, а не на їхній зміст. Такий аналіз впливає з концепції взаємозв'язку між фрагментованими та неорганізованими спогадами та кодуванням і організацією пам'яті. Важливо зазначити, що створення історій опосередковується різними факторами – психологічними (наприклад, особистість), культурними (норми та цінності) і ситуаційними (кому розповідається історія). Три фактори – безперервність та узгодженість; створення сенсу; самооцінка – є вирішальними для ефективного подолання, і всі вони створюються та підтримуються завдяки динамічному розгортанню життєвої історії. У більшості випадків, коли процес подолання відбувається адаптивно, ці фактори виникають спонтанно.

Безперервність і узгодженість. Здатність зберігати відчуття безперервності (як на рівні загальної життєвої траєкторії, так і на рівні конкретної травми) вважається прогностичною ознакою кращого відновлення. Ця здатність має відображатися в розповідях людини про травму.

Створення сенсу – процес подолання включає активний пошук сенсу подій з боку постраждалої людини. Питання типу «чому я?», «чому зараз?», «чому я можу навчитися з цієї події?» є прикладами такого пошуку значення травмівної події чи їх поєднання.

Самооцінка – доведено, що різні аспекти самооцінки, пов'язані з травматичною подією, корелюють з ефективністю подолання: ступінем

контролю; почуттям провини і відповідальності; активністю чи пасивністю в опрацюванні травми.

Індивідуальні бесіди у колективному просторі. Як психологи, ми звикли, що до нас звертаються клієнти – усвідомлення прохання про допомогу – важливий крок для її отримання. Однак під час війни звичні способи роботи змінюються. Люди не в тому стані, щоб активно шукати допомоги самотійно. Тому спочатку ми знайомилися, спілкувалися з мешканцями метро, підвалів і бомбосховищ. Наприклад я мала довгу розмову з жінкою, яка була матір'ю двох дівчат, одна з яких лишилася у бабусі вже в окупації, тоді як С. почав розмову з молодим чоловіком, який дуже сильно переживав за своїх батьків, з якими не було зв'язку; це все відбувалося на дуже обмеженій території старого занедбаного підвалу багатоповерхівки. Дуже швидко ми зрозуміли, що налагодження зв'язків і пошук шляхів ініціювання розмов буде ключовою частиною нашої роботи. Деякі ситуації, в які ми потрапляли, були сюрреалістичними. Багато звичайних «меж» або занепокоєння щодо конфіденційності змінилися через інші умови життя. Конфіденційність була мінімальною. Різні сім'ї жили разом в одній імпровізованій кімнаті. Двері підвалу були відкриті не лише для мешканців цього будинку, а й для різних людей з цього району або волонтерів, які заходили та виходили майже в будь-який час. Нам потрібно було знайти способи поважати простір і конфіденційність людей, розмовляючи з кимось одним, так з'явилася ідея психологічних наметів власне у цих підвалах. Починаючи розмови та спілкуючись, ми завжди запитували дозвіл мешканців підвалів на розмови та те, чи не заважаємо ми їм зараз.

Емпатійне слухання та турбота про конфіденційність. Працювати з групами непросто, особливо в неформальних умовах. Під час одного з візитів в підвал, ми зустріли родину, яка насолоджувалася затишшям під час бомбардувань, вони поставилися до нас досить агресивно, однак потім чомусь вирішили, що ми журналісти чи представники влади (на яких вони насправді дуже чекали). Нам знадобився час, щоб переконати їх, що ми насправді не

журналісти і що не можемо їм допомогти у вирішенні багатьох питань. Зробивши це, ми сказали, що хотіли б поговорити з ними та почути про їхній досвід, особливо про те, як вони справляють, що їх підтримує, що допомагає долати труднощі. Найголовніше – ми домовилися про конфіденційність, саме її дотримання стало ключовим моментом наших щирих розмов. Зокрема, одна літня жінка розповіла, що у мирний час долати стрес їй допомагали креветки, «але хіба про це можна говорити під час війни», інша жінка, яка це почула, запропонувала знайти креветки, але нікому не розповідати про «недоречні під час війни примхи» (зрештою, вона з волонтерами привезла креветки в бомбосховище).

Пошук ресурсних історій. Якби нам довелося назвати одну найефективнішу практику, яка була найбільш корисною для нас і для людей, з якими ми працювали в бомбосховищах, ми б без сумнівів назвали її пошуком ресурсів: «Як ти справляєшся, незважаючи на відсутність світла, обстріли, ситуацію невизначеності?». Виявилось, що багато вчинків, видів діяльності українців, які в мирний час сприймаються як належне, звичне, насправді в часи війни є надзвичайно ресурсним. Українці достатньо винахідливі, наш досвід виживання у «лихих 90-ті», помножений на пандемію COVID-19, виявився дуже корисним, з'ясувалося, що весь цей час ми базувалися на цінностях, переконаннях, у яких наголошується ключове місце посідає збереження життя кожної людини, а отже задля цього будь-які тимчасові труднощі можна пережити. У дорослих був досвід виживання, натомість у дітей – ні.

Поширення новин і створення спільного наративу війни. Спочатку ми були зайняті тим, як створити соціальну мережу взаємопідтримки людей у підвалах і бомбосховищах, як актуалізувати їхні адаптивні копінги, як профілакувати ізоляцію, знизити рівень тривоги, не зважаючи на всі жахи війни. Однак в якийсь момент ми зрозуміли, що кожен підвал, кожне бомбосховище живе своїм життям, попри подібний досвід, вони не пов'язані одні з одними, посередниками між ними є волонтери і саме волонтерські історії (а не історії мешканців підвалів) створюють єдиний наратив тих часів.

Підтримка ініціатив. Найважливіше для нас було не пропонувати діяльність, а підтримувати те, що пропонують діти. Наприклад, «свято піци». Як виявилось, всі діти люблять піцу, але ще більше – люблять брати участь у її приготуванні. Цю ідею запропонували діти одного з підвалів, так званим описаним вище «ляльковим радіо» (що також було ініціативою дітей) новина поширилася різними підвалами і бомбосховищами, звичайно ж за участі волонтерів. Волонтери привезли інгредієнти для піци, готували її і пічках, мікрохвильовках і навіть на вогнищі, їли, ділилися з іншими, особливо раділи старенькі, коли діти приносили їм шматочки піци. Діти турбувалися і про тварин, серед яких безпритульних сильно побільшало. Так з'явився кіт Байрахтар (скорочено Боря), кішка Шива, собаки Херсон, Буча, морська свинка Джавеліна, хом'як Сір'южа (всі збіги є майже випадковими). Однією з розваг дітей, до яких долучалися дорослі, було «тягнути Ваню за ногу» (Ваня як збірний образ російського солдата), Ванею були ляльки, ганчірки, лушпиння від картоплі. Ігри «в ЗСУ і в ТРО» стали звичними, так само як і «в блокпости» на вході в підвали, всі ініціативи підтримувалися волонтерами, чим підвищували самооцінку дітей та створювали у них відчуття причетності до захисту України (при цьому захист людей похилого віку, молодших дітей та тварин також є складовою захисту нашої землі і важливі кроки до перемоги).

Висновки. Отже, теоретичний та мета-аналіз інструментарію ресурсного підходу дозволили зробити нам наступні висновки та визначити перспективи подальших досліджень, зокрема було виявлено важливість врахування динамічної, інтерактивної системи у розумінні ресурсів; доведено, що складність даного концепту вимагає цілісного, холістичного аналізу; визначено, що життєвий досвід значною мірою зумовлює вираженість ресурсів у різних соціальних і професійних групах. Звідси, ми виділяємо три підходи у вивченні ресурсів: динамічний (інтерактивний), холістичний (інтегративний) і розвитковий. При динамічному (інтерактивному) підході стрес не можна розглядати як поодинокі події, що викликає певну реакцію, точніше реакція на стрес завжди зумовлена попереднім досвідом людини. Існує динамічна

взаємодія моделей реагування на стресові події, особистісних характеристик, соціальної підтримки та генетично обумовленої біологічної реактивності з оцінкою індивідом стимулу для впливу на нейроендокринні та імунні реакції, що впливають на життєстійкість та здоров'я. Динамічна взаємодія цих характеристик дуже важлива для формування резилентності, тому вивчати їх слід не окремо одна від одної, а у контексті комплексного взаємозв'язку. У холістичному (інтегративному) підході важливо враховувати, що на актуалізацію та інтеграцію ресурсів впливає не лише безпосередній контекст, а й вікова когорта, сімейна історія, соціальний клас, нація / культура / стать. Так зване «силове поле» також зумовлює вираженість резилентності. Розвитковий підхід передбачає, що ресурси не стала характеристика людини, а така, що активно розвивається протягом життя, посилюється у міжособистісних стосунках і перебуває під впливом стану здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зливков В., Лукомська С. Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги. Київ.- Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2022. 95 с.
2. Мельник О.В., Лукомська С.О. Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя. *Вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*. 2019. Том 2, №.2. С. 26-31.
3. Мельник О.В. Психологічні особливості соціальної адаптації учасників бойових дій на Сході України. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XIV: Методологія і теорія психології. Випуск 1. Київ – Ніжин. Видавництво «ПП Лисенко М.М.», 2018. С.222-232.
4. Albee G. W. Problems in living are not sicknesses. *Clinical Psychologist*. 1977. Vol. 30. P. 5–6.
5. Baek H. S., Lee K. U., Joo E. J., Lee M. Y., Choi K. S. Reliability and validity of the Korean version of the Connor-Davidson Resilience Scale. *Psychiatry investigation*. 2010. Vol. 7(2). P. 109-119.

6. Bartone P. T. Test-retest reliability of the dispositional resilience scale-15, a brief hardiness scale. *Psychological reports*. 2007. Vol. 101(3). P. 943-944.
7. Bates M. J., Bowles S., Hammermeister J. Psychological fitness. *Military Medicine*. 2010. Vol. 175(8). P. 21-38.
8. Beutel, M. E., Glaesmer, H., Decker, O., Fischbeck, S., & Brähler, E. Life satisfaction, distress, and resiliency across the life span of women. *Menopause*. 2009. Vol. 16(6). P. 1132-1138.
9. Bonanno G. A., Westphal M., Mancini A. D. Resilience to loss and potential trauma. *Annual review of clinical psychology*. 2011. Vol. 7. P. 511-535.
10. Boorse C. Health as a theoretical concept. *Philosophy of science*. 1977. Vol. 44(4). P. 542-573.
11. Bowles S. V., Pollock L. D., Moore M. Total force fitness: The military family fitness model. *Military Medicine*. 2015. Vol. 180(3). P. 246-258.
12. Brantley P. J., Jones G. N. Daily stress and stress-related disorders. *Annals of behavioral medicine*. 1993. Vol.15(1). P. 17-25.
13. Burns R. A., Anstey K. J. The Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC): Testing the invariance of a unidimensional resilience measure that is independent of positive and negative affect. *Personality and Individual Differences*. 2010. Vol. 48(5). P. 527-531.
14. Cacioppo J. T., Reis H. T., Zautra A. J. Social resilience: The value of social fitness with an application to the military. *American Psychologist*. 2011. Vol. 66(1). P. 43-51.
15. Campbell-Sills L., Cohan S. L., Stein M. B. Relationship of resilience to personality, coping, and psychiatric symptoms in young adults. *Behaviour research and therapy*. 2006. Vol. 44(4). P. 585-599.
16. Cann A., Calhoun L. G., Tedeschi R. G., Solomon D. T. Posttraumatic growth and depreciation as independent experiences and predictors of well-being. *Journal of Loss and Trauma*. 2010. Vol. 15. P. 151-166.
17. Caplan G. Support System and Community Mental Health. *Lectures on Concept Development*. 1974. P. 1-40.

18. Cowen E. L. Baby steps toward primary prevention. *American Journal of Community Psychology*. 1977. Vol. 5. P. 1–22.
19. Frydenberg E., Lewis R. Boys play sport and girls turn to others: Age, gender and ethnicity as determinants of coping. *Journal of adolescence*. 1993. Vol. 16(3). P. 253-266.
20. Gillespie B. M., Chaboyer W., Wallis M., Grimbeek P. Resilience in the operating room: Developing and testing of a resilience model. *Journal of advanced nursing*. 2007. Vol. 59(4). P. 427-438.
21. Grinker R. R., Spiegel J. P. Reactions to combat, based on previous emotional disorders. *Men under stress*. 1945. P. 53–81.
22. Hobfoll S. E. Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*. 1989. Vol. 44. P. 513–524.
23. Hobfoll S. E., Watson P., Bell C. C., Bryant R. A. Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*. 2007. Vol.70(4). P. 283-315.
24. Kelly J. G. Ecological constraints on mental health services. *American Psychologist*. 1966. Vol. 21. P. 535–539.
25. Kopelman-Rubin D., Omer H., Dar R. Brief therapy for excessive worry: Treatment model, feasibility, and acceptability of a new treatment. *Journal of Psychotherapy Integration*. 2019. Vol. 29(3). P. 291-309.
26. Lamond A. J., Depp C. A., Allison M., Langer R., Reichstadt J., Moore D. J., ... Jeste D. V. Measurement and predictors of resilience among community-dwelling older women. *Journal of psychiatric research*. 2008. Vol. 43(2). P. 148-154.
27. Lapum J., Nguyen M., Fredericks S., Lai S., McShane J.. “Goodbye... through a glass door”: emotional experiences of working in COVID-19 acute care hospital environments. *Canadian Journal of Nursing Research*. 2021. Vol. 53(1). P. 5-15.
28. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York: Springer, 1984. 456 p.

29. Luthans F., Vogelgesang G. R., Lester P. B. Developing the psychological capital of resiliency. *Human Resource Development Review*. 2006. Vol. 5(1). P. 25-44.
30. Maddi S. R. Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology*. 2006. Vol. 1(3). P. 160-168.
31. Maercker A. Development of the new CPTSD diagnosis for ICD-11. *Borderline personality disorder and emotion dysregulation*. 2021. Vol. 8. P. 1-4.
32. Mauro C., Reynolds C. F., Maercker A., Skritskaya N., Simon N., Zisook S., Shear M. K. Prolonged grief disorder: clinical utility of ICD-11 diagnostic guidelines. *Psychological medicine*. 2019. Vol. 49(5). P. 861-867.
33. McGloin J. M., Widom C. S. Resilience among abused and neglected children grown up. *Development and psychopathology*. 2001. Vol. 13(4). P. 1021-1038.
34. Moos R. H., Schaefer J. A. The crisis of physical illness: An overview and conceptual approach. *Coping with Physical Illness: 2: New Perspectives*. 1984. P. 3-25.
35. Mulder R. T., Horwood J., Tyrer P., Carter J., Joyce P. R. Validating the proposed ICD-11 domains. *Personality and Mental Health*. 2016. Vol. 10(2). P. 84-95.
36. Repetti R. L., Taylor S. E., Seeman T. E. Risky families: family social environments and the mental and physical health of offspring. *Psychological Bulletin*. 2002. Vol. 128(2). P. 330-366.
37. Richardson G. E. The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of clinical psychology*. 2002. Vol. 58(3). P. 307-321.
38. Robson S. Psychological fitness and resilience: A review of relevant constructs, measures, and links to well-being. *Rand health quarterly*. 2014. Vol. 4(1). P. 16-26.
39. Roygardner D., Hughes K. N., Palusci V. J. A structured review of the literature on abusive head trauma prevention. *Child Abuse Review*. 2021. Vol. 30(5). P. 385-399.

40. Sarason I. G., Sarason B. R., Shearin E. N. Social support as an individual difference variable: Its stability, origins, and relational aspects. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1986. Vol. 51. P. 845–855.
41. Schkade J. K., Schultz S. Occupational adaptation. *Perspectives in human occupation: Participation in life*. 2003. P. 181-221.
42. Segerstrom S. C., Carver C. S., Scheier M. F. Optimism. *The happy mind: Cognitive contributions to well-being*. 2017. P. 195-212.
43. Selye H. Stress and disease. *The laryngoscope*. 1955. Vol. 65(7). P. 500-514.
44. Shumaker S. A., Brownell A. Toward a theory of social support: Closing conceptual gaps. *Journal of social issues*. 1984. Vol. 40(4). P. 11-36.
45. Tedeschi R. G., Calhoun L.G. The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9. P. 455–471.
46. Ulrich R. S., Simons R. F., Losito B. D., Fiorito E., Miles M. A., Zelson M. Stress recovery during exposure to natural and urban environments. *Journal of environmental psychology*. 1991. Vol.11(3). P. 201-230.
47. Wilks S. E., Spivey C. A. Resilience in undergraduate social work students: Social support and adjustment to academic stress. *Social Work Education*. 2010. Vol. 29(3). P. 276-288.

9. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Процес становлення України як суверенної, правової, демократичної держави, зорієнтованої на інтеграцію у європейське співтовариство, відкриває для громадян нові можливості для самореалізації. Самореалізація особи полягає в становленні успішної людини, компетентного фахівця, спроможного навчатися впродовж життя, є необхідною умовою в досягненні успіху на шляху до розбудови незалежної держави. Важливу роль в самореалізації особи відіграють психологічні ресурси. Ресурси – це саме ті цінності які потрібні для досягання бажаного результату, досягання успіху і поставлених цілей. Вони дозволяють задовільнити певні необхідні життєві потреби. У процесі активізації психологічних ресурсів ми отримуємо ряд позитивних настанов, саме тих якостей, які допомагають бути стійкими до негараздів, успішно долати труднощі. Самореалізація лежить в основі активізації внутрішніх ресурсів особи. З огляду на це проблема становлення особистості, людини, що самореалізується, набуває актуальності та важливості.

Проблемі самореалізації особи присвячено роботи вітчизняних вчених, таких як Г.С. Костюк, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, О.Л. Пінська, Л.З. Сердюк, О.І. Пенькова, Л.С. Яковицька та ін. Серед сучасних зарубіжних дослідників поняття самореалізації можна виділити S. Dickinson, F.A. Del Castillo, J. Dahlke, S. Ertel, M.R. Hashemi, A. Ghanizadeh, A. Sadeghi, I. Ivtzan, H.E. Gardner та ін.

Термін самореалізація трактують як: 1) здатність людини об'єктивувати багатство власного внутрішнього світу у будь-якій формі діяльності (праця, гра, пізнання, спілкування тощо); 2) процес здійснення (перетворення) здібностей та особистісних потенцій (планів та установок) як у власній діяльності, так і в іншій людині; 3) прагнення розвивати сильні сторони власної особи [13].

Самореалізація з точки зору психології, в найзагальнішому вигляді, розуміється як процес реалізації себе – це здійснення самого себе в житті і повсякденній діяльності, пошук і затвердження свого шляху в цьому світі, своїх

цінностей і сенсу свого існування в кожен момент часу. Відповідно до цього трактування людині необхідно реалізувати себе, шукати себе і сенс свого життя в цьому світі [4, с. 46-52].

Дослідження самореалізації виступає засобом розкриття особистісного потенціалу, прояви творчої індивідуальності, розкриттям потенційних можливостей особи, які є основою прояву індивідуальності. Зазвичай самореалізацію визначають в якості компонента саморозвитку. Вона націлює особистість на повне, творче розкриття здібностей, адекватну і гнучку поведінку, виконання очікуваних дій відповідно до поставлених цілей.

Найбільш важливим є те, як та чи інша теорія відводить усвідомлення людиною прагнення до самореалізації, тобто наскільки це прагнення розуміється суб'єктивним, особистісним, свідомим. У цій підставі основні психологічні теорії можна умовно розділити на три типи:

1. *Біхевіористична і психоаналітична теорії*. Біхевіористи відкинули концепцію активної і самостійної людини, якою рухають внутрішні мотиви і прагнення. Розвиток і самовдосконалення людини, з позицій біхевіоризму, є реакцією на вимоги середовища. Прихильники психоаналітичної концепції стверджують, що діяльність людини спрямовується внутрішніми мотиваційними силами, між якими часто виникає конфлікт, як правило, неусвідомлюваний. (А. Адлер, З. Фройд).

2. *Когнітивні і гештальт-теорії* (Г. Мюррей, Д. Мак-Клелланд). Відмінність цих теорій від теорій першого типу в тому, що тут людина розуміється як активний, діяльний суб'єкт, який прагне до розвитку тих чи інших особистісних структур. Разом з тим, за словами авторів теорій цього типу, у людини немає прагнення до самореалізації, розвиток і здійснення потенціалу відбувається «паралельно» реалізації основної мотивації.

3. *Гуманістична психологія, психологія діяльності, акмеології* і ряд інших (А. Маслоу, К. Роджерс та ін). Розглядають самореалізацію як самостійне і складне психічне явище, що не зводиться до адаптації і є функцією свідомості

особи. Сучасне уявлення про самореалізацію в психології розроблено в основному в руслі цих напрямків [14, с. 118]..

Основною ідеєю А. Маслоу і К. Роджерса є їх припущення про те, що розвиток і самореалізація – це процеси і потреби, які реалізуються в ході людського життя. Відповідно, на певний момент часу людина завжди знаходиться на тому чи іншому рівні реалізованості цих процесів, який теоретично можна виміряти. Задоволеність життям, згідно Маслоу, визначається ступенем реалізованості потреби в самоактуалізації, тобто розбіжністю між актуальним (досягнутим) і потенційним (цільовим) рівнями саморозвитку [17, с. 349; с. 382].

Наприклад, в своїх роботах Г.О. Балл розглядав самореалізацію особи, як поняття внутрішньої свободи що у найзагальнішому розумінні, визначається як «сукупність умов, зовнішніх або внутрішніх, які сприяють гармонійному розгортанню і виявленню різноманітних здатностей особи» [1, с. 257-278].

В свою чергу, О.Л. Пінська вважає, що суб'єкт самореалізації, готовий приймати самостійні рішення, реалізувати заплановане, що все це відбувається за допомогою механізму психічної саморегуляції, яка характеризується специфічною активністю, спрямованістю на актуалізацію психічних резервів відповідно до особливостей ситуації діяльності і спілкування [12, с. 36-41].

Самореалізація є усвідомленим, цілеспрямованим, активним самотворенням та самовиявленням особи, що веде до саморозвитку стверджує А.П. Лісниченко, і досліджує поняття творчої самореалізації, яку визначає «вільним, свідомим опредметненням сутнісних сил людини, втілюється в індивідуальній формі та виступає як внутрішній особистісний сенс» [6, с. 8].

Досліджуючи ймовірні бар'єри на шляху до самореалізації особи, С. Дікінсон наголошує, що натеper переважна більшість людей мають доступ до необхідних ресурсів але гостро піднімається питання безпеки особи як важливої перешкоди до можливості її самореалізації в ситуаціях невизначеності. У цьому контексті доцільно згадати концепт «набутої безпорадності» М. Селігмана, коли люди, ставши жертвами незалежних від них

обставин переживають втрату почуття самоефективності, що унеможлиблює їхню подальшу самореалізацію [22, с. 4-12].

Вплив непередбачуваних обставин на процес самореалізації досліджував і Ф.А. Дель Кастільо. На його думку, психологічне благополуччя та стан соматичного здоров'я нині є ключовими у побудові особистої стратегії самореалізації, і саме здоров'я, у тому числі й здоров'я громади, є соціальною детермінантою самореалізації. Самоактуалізація передбачає потребу в прогресі та зростанні, а не збереженні статичності. Нині ж переважна частина людей більше бажає зберегти, утримати те, що вони мають, а не прагне нових, часто ризикованих досягнень [21, с. 148-162].

У дослідженні Дж. Дальке показано, що важливою рисою самореалізованої особи є її гнучкість, вміння швидко і ефективно адаптуватися у динамічних і непередбачуваних умовах соціуму. Для самореалізації особистість повинна мати декілька однаково реальних перспективних стратегій, які можливо реалізувати враховуючи наявні соціальні ризики [20, с. 120-132].

Окрім психологічної гнучкості, адаптивності, важливими чинником самореалізації С. Ертель вважає емоційний інтелект. Саме емоційний інтелект позитивно корелює зі здатністю особи актуалізувати основні свої таланти та вміння, визначає рівень сформованості самоефективності і більше, ніж когнітивні здатності, впливає на мотивацію досягнень і можливість ефективно функціонувати в мінливих умовах сьогодення [23, с. 8-15].

Шість психологічних вимірів самореалізації виділяє у шкалі психологічного благополуччя (PWB scale) Carol D. Ryff. Кожен вимір формулює різні проблеми, з якими стикаються люди, намагаючись функціонувати позитивно. Це: самоприйняття (здатність бачити і приймати свої сильні та слабкі сторони); мета в житті (наявність цілей і завдань, які надають життю сенс і напрямок); особистісне зростання (відчуття, що особисті таланти та потенціал реалізуються з часом); позитивні стосунки з іншими (наявність тісних, цінних зав'язків із значущими людьми); володіння навколишнім середовищем (здатність керувати вимогами повсюдного життя) і автономія

(володіти силою слідкуючи особистим переконанням, навіть якщо вони застосовують загальноприйнятий думці) [29].

П'ять основних структурних компонентів феномена самореалізації виділяють С.Д. Максименко і Л.З. Сердюк [7]:

- автономія (глибинне відчуття себе);
- ціннісні орієнтації (уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба з одного боку, і з іншого це відношення суб'єкта до предметів та явищ реальності, яке виражається ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особи);
- самоефективність (компетентність, впевненість в собі та у правильності своїх дій);
- самоставлення (відбувається оцінювання та прийняття чи неприйняття власного «Я»);
- перспектива майбутнього (інтеграція минулого, теперішнього і майбутнього в психологічному життєвому просторі людини).

Самореалізація є механізмом розкриття неявних завдань і талантів особи, які сприяють подальшому успішному розвитку та щасливому життю. Аналіз сучасних зарубіжних досліджень дозволив виокремити деякі характеристики для успішної самореалізації особи:

- локус контролю та самоефективність;
 - самоконтроль, усвідомленість, самоприйняття, суб'єктивне благополуччя;
 - задоволеність життям, оптимізм;
 - розвитком емоційного інтелекту;
 - почуттям причетності, суб'єктивне благополуччя, психологічне здоров'я
- [18, 27, 31, 32].

Самореалізація особи залежить від зовнішнього (соціального) та внутрішнього (рівня самоповаги і самосприйняття, особливостей ціннісно-мотиваційної сфери, комунікативних, емоційно-вольових характеристик) факторів. Найвагомим фактором, що стимулює особистість до продуктивної

реалізації, виступає саме другий, особистісний – як комплекс особистісно-індивідуальних та мотиваційних психологічних характеристик особи. Він відповідає за власне життєзвершення, здатність швидко адаптуватися до соціальних змін та конструктивно самореалізовуватися.

Розвиток особи складається із періодів стабільності, гармонії та періодів гострих переживань, проблем і труднощів які впливають на самореалізацію особи. В одних випадках вони приносить людині радість і відкриває перспективи для подальшого особистісного розвитку. В інших, навпаки, труднощі виявляються непереборними, і тоді вони стають причиною кризових станів і деструктивного розвитку особи.

Подолання кризових станів пов'язане з пошуком ресурсів, що допомагають їй у подоланні негативних наслідків стресових ситуацій та сприяє її самозбереженню, самовизначенню, саморозкриттю та самореалізації.

Звичайно, на людину у важкій життєвій (стресовій) ситуації впливають, принаймні, три фактори: по-перше, сама ситуація; по-друге, індивідуально-типологічні особливості самої людини; по-третє, її формально-змістовні характеристики. Але, безумовно, одна з головних ролей у цьому процесі належить суб'єктивному ставленню особи до того, що відбувається. Зазначимо, що реакція людини на важку життєву ситуацію багато в чому залежить від особливостей уявлень про себе, свої можливості, ставлення до себе.

Наявність певних ресурсів, потенціалів, можливостей розширює поле діяльності особи, роблячи більш досяжними значущі цілі в житті. Ресурси суб'єктивно підвищують цінність людини в очах навколишніх та уявлені про себе, роблять її більш психологічно сильною і продуктивною.

На думку С. Хоббфолла, ресурси це все те, що є значущим для людини та допомагає їй зберігати психологічну стійкість в стресових ситуаціях життєдіяльності [24]. Сутність психологічних ресурсів на думку О. Штепи розкривається через низку психологічних категорій: «особистісні ресурси», «психологічні ресурси», «особистісні та життєві ресурси», «адаптаційні ресурси», «долаюча поведінка», «копінг-стратегії або стилі долаючої

поведінки», «життєстійкість», «особистісний адаптаційний потенціал» тощо. Дослідниця розглядає ресурсний аспект як тенденцію особистісного саморозвитку особи, як медіатор внутрішнього та зовнішнього «Я» людини. Автор визначає ресурс, як психологічний мотиваційно-динамічний стан вияву сутності людини, стан її соціального, емоційного та духовного благополуччя, а також, що усвідомлення та вміння оперувати своїми ресурсами й є ресурсністю [15, с. 122].

Психологічна ресурсність – впевненість у собі, любов, творчість, віра у добро, ініціативність, адаптація до стресових ситуацій, почуття щастя та ін. Психологічна ресурсність особи виявляється як досвід усвідомлення особистістю власних можливостей, який стає потенціалом для надання підтримки іншим [16].

Близьким до поняття «ресурс», але не тотожним за змістом, є поняття «потенціал». Основу для диференціації цих категорій становить розуміння потенціалу як можливості, яка при певних умовах може трансформуватися в психологічний ресурс. Потенціал є більш широким поняттям, та розглядається як «запасні» можливості індивіда.

Особистісний потенціал характеризує внутрішні нерозкриті можливості особи. При цьому потенціал розуміється не як стан тимчасово невикористаних ресурсів, а як усе зростаюча готовність до вирішення все складніших завдань, що можуть постати перед особистістю. «Зона особистісного потенціалу», таким чином, завжди представляє собою зону особистісного зростання із зростаючими можливостями самореалізації особи [11, с. 196-205].

І. Мурашко розглядає особистісний потенціал з різних позицій: як енергію особи, що спрямована на самовираження, самореалізацію; як нерозкриті можливості та потенційні ресурси людини; як комплекс психологічних якостей, що створюють простір для перспектив особи; як основу формування поведінкових копінг-стратегій особи [11].

Праці С. Мадді особистісний потенціал розглядається крізь призму життєстійкості, яка визначає внутрішній, ключовий ресурс особи, що сприяє

активному подоланню труднощів. У цьому процесі важливу роль, на думку науковця, відіграє рівень активації, який наповнює людину енергійністю, активністю, ініціативністю. Завдяки активній життєстійкості особистість спроможна здолати відчай, відчуття безпорадності, втрату сенсів, що є важливим у стресових ситуаціях, складних життєвих обставинах, при зміні соціально-психологічної реальності [26].

Вітчизняні дослідники В. Р. Міляєва, Н. К. Лебідь, Ю. В. Бреус пропонують таку структуру потенціалу особи: 1) мотиваційний блок – особистісні властивості, що визначають і спрямовують реалізацію та розкриття потенціалу (інтереси, цінності, потреби, цілі); 2) стильовий блок – особистісні властивості, що забезпечують регуляцію зусиль та поведінки в процесі розкриття та реалізації потенціалу (особливості структури діяльності, вольові якості, стиль саморегуляції, локус контролю тощо); 3) інструментальний блок – особистісні властивості, що визначають потенційні ресурси особи (задатки, досвід: неактуальні набуті знання, уміння, навички; знання, уміння, навички недостатнього рівня розвитку) [10, с. 412].

Значуща роль у прагненні до реалізованої якості життя, самореалізації особи належить її психологічним ресурсам. Для різних видів діяльності значущими є різне поєднання особистісних якостей. Характерним є внесок різних внутрішніх психологічних ресурсів в ефективну самореалізацію особи, що регулюють рівень її психічної напруги, суб'єктної активності, опосередковують освоєння та успішне здійснення діяльності, подолання суб'єктом складних життєвих ситуацій [5].

У ієрархії психологічних ресурсів особи провідне місце, традиційно, належить смисловим утворенням та цінностям особи, оскільки тільки те, що має смисл, цінність для особи, мотивує її на досягнення [3].

Однією зі значущих суб'єктивних цінностей, в системі ціннісних орієнтацій особи, відводять цінності «Я», як предмету самореалізації. Сутність цінності «Я» особи полягає у здатності людини пізнавати, приймати, оволодівати внутрішнім світом та здійснювати власне Я, через самореалізацію.

Самореалізація стає тією цінністю яка спрямовує та характеризує життєдіяльність особи, та забезпечує розв'язання її життєвих завдань [8, 14].

Ціннісні орієнтації тісно пов'язані з мотивами, потребами, цілями, установками, смислами, спрямованістю особи – феноменами що характеризують мотиваційну та ціннісно-смыслову сфери. Саме компоненти ціннісно-смыслові сфери визначають спрямованість особи, рівень та особливості її взаємодії з оточуючим світом, життєвий простір в якому особистість функціонує та самореалізується. Система ціннісних орієнтацій індивідуальна для кожної людини, характеризує зміст її активності, визначає її світогляд, надає смисл та спрямованість особистісним діям та вчинкам. Саме через спрямованість особи можливе реальне виявлення ціннісних орієнтацій людини [8, 10, 14].

У ряді досліджень поняття «ціннісні орієнтації особи» по суті збігається з термінами, що характеризують смыслову сферу. А. Маслоу фактично не розділяє поняття «цінності», «потреби» і «мотиви». У теорії А. Маслоу групи цінностей утворюють вертикальну ієрархію. За його словами, потреби та цінності «представляють собою не дихотомію, а узгоджену ієрархію, тобто вони залежать один від одного» [8, с. 301]. А. Маслоу виділяє дві основні групи цінностей:

- Б-цінності (цінності буття) – вищі цінності, властиві людям, що схильні до самоактуалізації (істина, добро, краса, цілісність, подолання дихотомії, життєвість, унікальність, досконалість, повнота, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля та ін.);

- Д-цінності (дефіцієнтні цінності) – нижчі цінності, оскільки вони орієнтовані на задоволення певної фрустрованої потреби (мир, спокій, сон, відпочинок, залежність, безпека й т. д.).

Займаючи підлегле становище «Д-цінності» вибираються людьми «заради виживання», досягнення стану гомеостазу. Їх реалізація є «абсолютною необхідністю» і виступає передумовою «відчуття і функціонування» вищих «Б-цінностей», або «цінностей розвитку» [8, с. 303].

На ґрунті ціннісних орієнтацій, зокрема цінностей самореалізації, та системі особистісних смислів, формується мотивація особи, як внутрішня потреба людини до саморозвитку, самозмін, самовдосконалення. Одним з типів мотивації, значимим та необхідним для особистісного розвитку є внутрішня мотивація. Одним з ключових підходів до вивчення внутрішньої мотивації як психологічного ресурсу самореалізації особи є теорія самодетермінації та особистісної автономії [30].

Для підтримання оптимальної мотивації, та розвитку відносно більшої автономності поведінки людини необхідно реалізувати три особистісні потреби [30]:

- потреба в автономії (прагнення особи відчувати себе ініціатором, та тим, хто забезпечує реалізацію власних дій, тобто господарем своєї долі; бути здатним здійснювати контроль власного життя та поведінки);

- в компетентності (здатність досягати бажаних результатів, яка базується на досягненнях, знання та навичках, та яку необхідно розвивати в значущих для індивіда видах діяльності);

- потреба у включеності (потреба бути пов'язаними, зрозумілими іншим людям, особливо «значущим іншим») мотивує людину до постановки та досягнення цілей оптимального рівня складності.

Мотивація в психологічному плані є одним з основних понять, яке пояснює рушійні сили людини, її спрямованість до самореалізації. Позначається як стимул до дії; внутрішня умова, яка ініціює, керує та підтримує дію; джерело енергії, що надихає та спрямовує на взаємодію з оточуючим середовищем для відкритого рішення проблем; внутрішня енергія чи розумова сила, яка допомагає досягти своїх цілей; спонукаюча (мотивуюча) сила, яка заохочує, скеровує людей робити бажане; наснага, яка примушує дотримуватись запланованих дій; сила, що визначає поведінку та ін. У будь-якому випадку мотивація підвищує ефективність роботи, а її відсутність негативно впливає на продуктивність та результат [19, 28, 31]

Продуктивна самореалізація передбачає здатність суб'єкта досягати високого рівня реалізованості та самоефективності, як розгортання внутрішнього потенціалу, знаходження власного призначення.

Переконання у самоефективності є суттєвим механізмом суб'єктності. Самоефективність визначається, як когнітивна оцінка власної здатності ефективно здійснювати діяльність та долати складні ситуації за допомогою власних здібностей, значних зусиль та наполегливості [5].

Розглянемо основні компоненти самоефективності [2].

1. *Когнітивний компонент* – відображує уявлення індивіда про власну ефективність. Впливає на процес прийняття рішень і проявляється в різноманітних загальних здібностях.

2. *Емоційний компонент* – виражається у емоційному ставленні індивіда до власної ефективності. В межах емоційної складової самоефективність супроводжується впевненістю в собі та своїх можливостях.

3. *Поведінковий компонент* – виявляється у тому, які судження мають люди про свої здібності. Вміння організовувати та виконувати всі ті дії, які необхідні для досягнення результатів діяльності [2].

Самоефективність можна вважати одним з важливих психологічних ресурсів та джерелом успішної самореалізації особи.

Одним із психологічних ресурсів самореалізації особи, поряд з мотивацією, самоефективністю та системою ціннісних орієнтацій, виокремлюють самоставлення особи. Воно дає можливість особі не лише сприймати себе як даність, а насамперед, оцінювати свої властивості з метою самозмін.

В працях У. Джеймса самоставлення розглядається як компонент свідомості суб'єкта, динамічний пізнавальний самоорганізуючий процес. Науковець досліджував самоставлення через конструкт глобальної самооцінки, як компонент Я-концепції. Дослідник приходить висновку, що позитивне самоставлення та прийняття власного «Я» є умовою гармонійної життєдіяльності особи, забезпечують формування самоідентичності особи [25].

В теорії ідентичності та самопідтвердження ідентичності позитивне самоставлення, розглядається як особистісний ресурс, який дозволяє здійснити пошук нових шляхів самопідтвердження (верифікації) самоідентичності, в тих ситуаціях коли суб'єкт отримує негативний або невизначений зворотній зв'язок відносно себе іншими людьми.

Самоставлення забезпечує оцінку людиною власних якостей, характеристик, що сприяють або перешкоджають особистісній самореалізації.

Висновки

Отже, здійснено теоретичний аналіз літератури щодо поняття самореалізації. Встановлено, що самореалізацію розглядають з різних позицій як процеси і потреби, які реалізуються в ході людського життя, поняття внутрішньої свободи, активний процес самотворення та самовиявлення особи.

Інтеграція різних психологічних підходів дала змогу нам зробити деякі узагальнення та різнобічно окреслити концепцію самореалізації особи. Ми розглядаємо проблему самореалізації з врахуванням екзистенційно-психологічних вимірів буття. Самореалізація накладає істотний відбиток на основні компоненти психіки, що відкриває нові можливості для людського розвитку та трансцендування. Інтенсивний розвиток особистості поєднується з пошуком власної ідентичності, шляхів, ресурсів та способів здійснення власного «Я». Характер та результат самореалізації особи визначаються змістом та структурою утворень, центральне місце серед яких належить сенсу життя

Виокремлено низку психологічних ресурсів, які сприяють самореалізації особи. Психологічні ресурси допомагають людині реалізувати поставлені цілі; подолання нею складних ситуацій у динамічній взаємодії з іншими факторами зумовлюють спрямованість до особистісної самореалізації. Система психологічних ресурсів та кожний ресурс окремо, можуть бути предикторами самореалізації особи та виконувати певну функцію в структурі взаємопов'язаних змінних.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие. *Психология в рациогуманистической перспективе: избр. работы*, 2006. С. 257–278.
2. Вовк О.М. Самоефективність: сутність, структура та особливості розвитку в студентському віці. *Вісник психології і соціальної педагогіки*. 2010. № 3. URL: <http://www.psyh.kiev.ua/>
3. Галян І.М. Ціннісно-сміслова саморегуляція особистості: генеза та механізми функціонування: монографія. Дрогобич: Редакційновидавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. 2016. 402 с.
4. Котух О.В. Особливості самореалізації студентів різної статі: інтегративний підхід. *Науковий вісник ХДУ*, 2021. Вип. 3. С.46-52.
5. Купрєєва О.І. Психологічні основи самореалізації студентів в інтегрованому освітньому середовищі: монографія. Київ: Талком, 2021. 407 с.
6. Лісниченко, А.П. Підготовка майбутнього вчителя до творчої самореалізації у професійній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2011. 24 с.
7. Максименко С.Д., Сердюк Л.З. Психологічна основа самореалізації особистості: структура і функція. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка*, 2016. №9(9). С. 6-13.
8. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. Москва: Смысл, 1999. 425 с
9. Музика О.Л. Особистісно-ціннісна взаємодія як чинник розвитку педагогічної обдарованості. *Актуальні проблеми психології*, 2017. 6 (13). С. 6-19
10. Міляєва В.Р., Лебідь Н. К., Бреус Ю. В. Теоретичний аналіз поняття «потенціал особи». *Проблеми сучасної психології*, 2013. № 20. С. 405-415.
11. Мурашко І.В. Розкриття поняття «особистісний потенціал» та його психологічної структури. *Актуальні проблеми психології*, 2010. Т. 8. Вип. 7. С. 196–205

12. Пінська О.Л. Теоретичні засади проблеми особистісної самореалізації як психологічного феномену. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля*. 2018. № 1. С. 36–41.
13. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
14. Сердюк Л.З. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентської молоді. *Освіта регіону*, 2012. №2. С. 311-317.
15. Штепа О.С. Особливості зв'язку психологічної та персональної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології*, 2013. Вип. 21. С. 782–791.
16. Штепа О.С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розробки й апробації авторської методики. *Проблеми сучасної психології*, 2018. Вип. 39. С. 380–399.
17. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. СПб.; М.: пройм–ЕВРОЗНАК: ОЛМА-ПРЕСС. 2002. 863 с
18. Akirmak, U. The validity and reliability of the Zimbardo time perspective inventory in a Turkish sample. *Current Psychology*, 2019. 1-14.
19. Brown, M. Environmental Influences on Academic Motivation. Retrieved from <http://sitemaker.umich.edu/melissa.brown/home>
20. Dahlke, J., Bogner, K., Becker, M., Schlaile, M. P., Pyka, A., & Ebersberger, B. Crisis-driven innovation and fundamental human needs: A typological framework of rapid-response COVID-19 innovations. *Technological Forecasting and Social Change*, 2021. 169, 120-132.
21. Del Castillo, F.A. Self-actualization towards positive well-being: combating despair during the COVID-19 pandemic. *Journal of public health (Oxford, England)*, 2021. 148-162.
22. Dickinson, S. Grit and Flow as Prescriptions for Self-Actualization. *Journal of Wellness*, 2020. 2(2), 4-12.
23. Ertel, S. Small Business Post–COVID-19: Motivational Needs through Uncertain Times. *Compensation & Benefits Review*, 2021. 53(1), 8-15.

24. Hobfoll, S.E. Social and Psychological Resources and Adaptation. *Review of General Psychology*, 2002. 6, 4, 307–324.
25. James, W. The principles of psychology. 1950. New York: Dover.
26. Maddi S. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*, 2004. № 44(3). P. 279–298.
27. Orkibi, H., Ronen, T. A dual-path way model linking self-control skills to aggression in adolescents: Happiness and time perspective as mediators. *Journal of Happiness Studies*, 2018. P. 1–14. <http://dx.doi.org/10.1007/s10902-018-9967-1>
28. Reeve, J. Understanding motivation and emotion (6th ed.). Hoboken, 2015. NJ: Wiley.
29. Ryff, C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995. 69, 719-727.
30. Ryan, R.M., Deci, E.L. Self-determination theory: Basic Psychological Needs in Motivation Development and Wellness. 2017. New York, NY: Guilford Press.
31. Stolarski, M., Bitner, J., & Zimbardo, P. Time perspective, emotional intelligence and discounting of delayed awards. *Time and Society*, 2011. 20(3), 346-363.
32. Wiesmann, U., Ballas, I., Hannich, J.-L. Sense of Coherence, Time Perspective and Positive Aging. *Journal of Happiness Studies*, 2018. 19(3), 817-839.
- 33.

10. ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ УКРАЇНИ ТА ЄС

У сучасних умовах інноваційних перетворень важливе стратегічне значення має освіта і наука для розвитку України на шляху міжнародної трансформації та інтеграції в освітній простір. Міністром освіти і науки України виокремлено основні євроінтеграційні пріоритети у сфері освіти і науки, над якими сьогодні працює Міністерство освіти і науки України: – інтеграція України до Європейського дослідницького та інноваційного простору; – активізація участі українських дослідників у наукових, науково-технічних та інноваційних програмах та ініціативах ЄС; – розбудова системи забезпечення якості освіти і навчання відповідно до європейських стандартів та рекомендацій; – розширення можливостей академічної мобільності для учнів, студентів, викладачів і дослідників ЄС. Вони представлені у публікації «Реформи МОН направлені на євроінтеграцію України». URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/reformi-mon-napravleni-na-yevrointegraciyu-ukrayini-sergij-shkarlet>) (Шкарлет С., 2020)

В Україні визначено нові пріоритети розвитку освіти, які зумовлені необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти – вирішення стратегічних завдань, що стоять перед національною системою освіти в нових швидкозмінних умовах, інтеграцією її у світовий освітній простір. Сучасний етап розвитку освіти в умовах несприятливого впливу економічних і соціокультурних факторів, характеризується пошуками шляхів, способів і засобів удосконалення, оновлення освітнього середовища. В умовах масштабної модернізації функціонування суспільства, об'єктивно виділяють в якості основного пріоритету інноваційний розвиток [3]. Питання запровадження освітніх інновацій залишається актуальним для України і нині. Як зазначає В. Кремень: «лише сформувавши інноваційну особистість, здатну до творення змін і сприйняття змінності, ми зможемо стати конкурентоспроможною нацією. Тому

що змінність, трансформація перестає бути винятком, а стає правилом, сутнісною ознакою функціонування суспільства і кожного його члена зокрема. Змінність стає правилом для кожної людини в ХХІ столітті. Змінність, динамізм як сутнісні ознаки способу життя людини стає закономірністю. І українське суспільство в цілому, а освіта зокрема, мають підготувати людину до життя в нових умовах, сформувати конкурентоздатну інноваційну людину» [3; 5]. Зауважимо, що особливе значення для розбудови якісної освіти і науки мають психологічні знання.

Мета публікації є представлення досвіду вирішення актуальних проблеми сучасної гуманітарної науки у дослідженнях «психологічної готовності до інноваційної діяльності» та «формування компетентностей конкурентоздатності особистості», та перспективи інтеграції психологічного знання в країнах ЄС.

Нами здійснено дослідження пріоритетних проблем: – формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності (2008-2016); – формування компетентностей конкурентоздатної особистості в умовах інноваційної діяльності (2016-2022).

Психологічна готовність особистості до інноваційної діяльності являється одним з головних ресурсів розвитку компетентностей конкурентоздатності особистості та організаційного розвитку закладів освіти в цілому.

З метою вирішення вище зазначених проблем нами розроблено та впроваджено авторські технології: «Психолого-організаційна технологія формування готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності», «Психолого-організаційна технологія формування психологічних компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій». Розглянемо дизайн, зміст та структуру кожної з них:

I. «Психолого-організаційна технологія формування готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності»(В. Чудакова): загальний дизайн, зміст, структура і результати реалізації. З метою вирішення вище зазначених завдань нами розроблено та впроваджено авторську

«Психолого-організаційну технологію формування готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності» (далі – «І. Технологія») та комплексну систему її науково-методичного забезпечення [3; 6; 7]. За основу взято технологічний підхід, призначення якого полягає у розробці (проектуванні) та впровадженні гуманітарних (людинознавчих) технологій, різновидом якої є психолого-організаційна технологія, спрямована на вирішення конкретних проблем в організації. «Технологія» складається із двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих частин, що відповідають дослідженню внутрішніх і зовнішніх умов здійснення інноваційної діяльності, а саме: «1. Модель експертизи й корекції організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій (зовнішні умови)»; «2. Модель експертизи й корекції психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності (внутрішні умови)». У свою чергу, кожна із моделей включає основні компоненти: інформаційно-смысловий; діагностично-інтерпретаційний і прогностичний; корекційно-розвивальний.

Розглянемо кожний із компонентів авторської «І. Технології»:

«1.1. Модель експертизи організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій» [3; 7]. За результатами її реалізації: з'ясовано настільки рівень розвитку колективу відрізняється від «ідеалу», де саме резерв у досягненні найкращих результатів; виявлено чинники (сильні та слабкі сторони), що детермінують ефективність інноваційної діяльності колективу, а які призупиняють її або блокують; з'ясовано за рахунок чого створюється несприятливе середовище.

«1.2. Корекційна модель створення сприятливого організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій», у повному обсязі описана нами у публікаціях [3; 6; 7]. Результати її реалізації надали можливість: *виробити* конструктивні заходи щодо подолання виявлених проблем; *провести* експертне оцінювання альтернативних пропозицій конструктивних заходів щодо ліквідації виявлених недоліків; *визначити* першочергові завдання і напрями роботи колективу для ліквідації недоліків і створення сприятливого

організаційно-інноваційного середовища.

«2.1. Модель експертизи внутрішньої психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності» [6; 7;]. За результатами: визначено стан внутрішньої психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності; з'ясовано, чого можна очікувати від персоналу за тих умов, що створені в організації; визначено психологічні детермінанти, які містяться в основі особистісного профілю, чинники, що впливають на здійснення інноваційної діяльності; виявлено взаємодію внутрішніх та зовнішніх умов і чинників, що впливають на ефективність інноваційної діяльності; здійснено структурно-змістовий аналіз латентних факторів особистісної детермінації «інноваційності» персоналу, виявлено психологічні відмінності персоналу з позитивною та негативною «інноваційністю». Здійснено прогнозування готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності. З'ясовано їх доцільність першочергового долучення до здійснення інноваційної діяльності.

2.2. На корекційному етапі реалізації «2. Моделі експертизи й корекції психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності (внутрішні умови)». [1; 3; 6; 7] розкрито зміст, структуру і психологічні особливості впровадження освітніх програм спеціальної психологічної підготовки: а) «індивідуальної» програми – для персоналу освітніх організацій з метою формування внутрішньої психологічної готовності до інноваційної діяльності; б) «загальної» програми – для керівників з метою розвитку управлінської компетентності керівників по формуванню психологічної готовності персоналу до інноваційної діяльності; в умовах здійснення рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу і консультування. Розглянемо кожну з них:

а) «2.2.1. Корекційна багаторівнева модель рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу «Психологічні засоби самовдосконалення і розвитку творчого потенціалу особистості»(далі PIT) [3; 6; 7], що є «індивідуальною» програмою спеціальної психологічної підготовки з формування внутрішньої

психологічної готовності до інноваційної діяльності персоналу організацій. У процесі розробки цього спецкурсу враховувались основні психологічні чинники, які впливають на психологічну готовність персоналу до інноваційної діяльності, що виявлено нами у ході дослідження. Для реалізації моделі застосовано систему методів спеціальної психологічної і методичної підготовки, які взаємно доповнюють і підсилюють навчальний ефект.

б) Впровадження «загальної» програми для керівників – «Управлінська компетентність керівників з формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності» [3; 6; 7], націлена на оволодіння певними компетентностями, а саме: оволодіння комплексною системою науково-методичного забезпечення впровадження «Технології», як чинника вдосконалення їх професійної компетентності; озброїти управлінців знаннями закономірностей формування психологічної готовності до інноваційної діяльності і розвитку особистості та педагогічного колективу; оволодіти методами діагностики і пізнання психологічних особливостей персоналу, ефективно впливати на самовдосконалення кожної людини як суб'єкта праці, індивідуальності; оволодіти певними компетентностями в сфері спілкування, діяльності, власного розвитку та психокорекції, що дозволяє вирішити завдання ефективного здійснення професійної діяльності; оволодіти технологіями використання інтерактивних методів щодо самовдосконалення особистості та вирішення проблем організації.

II. *«Психолого-організаційна технологія формування психологічних компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій»*: загальний дизайн, зміст, структура і результати реалізації. Технологія складається з двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих моделей: 1) *«Діагностична модель експертизи психологічних компетентностей конкурентоздатності особистості»*. 2) *Корекційно-розвиваюча модель рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу*. «Технологія» містить основні блоки: інформаційно-смысловий, діагностичний, аналітично-інтерпретаційний та прогностичний, та корекційно-

розвивальний [2; 4; 6]. Розглянемо загальний дизайн, зміст та структуру кожної з моделей (складових) авторської «II. Технології»:

«1. Діагностична модель експертизи психологічних компетентностей конкурентоздатності особистості» [2; 4; 6]. За результатами її реалізації нами виявлено латентну (приховану) структуру факторів «пріоритетних психологічних компетентностей особистості в умовах інноваційної діяльності». За результатами факторного аналізу, виокремлено шість факторів, зокрема: Фактор 1. Компетентності цілепокладання, оволодіння ефективними стратегіями постановки та досягнення стратегічних і тактичних цілей; Фактор 2. Мотиваційна компетентність, зокрема, вміння створювати позитивну мотивацію. Фактор 3. Компетентності подолання психологічних проблем та розвиток стресостійкості, зокрема: – оволодіння навичками гнучкого реагування на ситуацію; – вміння вийти на новий рівень управління своїми станами; – уміння набувати емоційну стійкість у складних життєвих ситуаціях та здатність до швидкої адаптації; – оволодіння методами позбавлення від почуття образи, провини; – вміння переформувати наслідки психологічних травм та інших травмуючих спогадів; – вміння розвивати стресостійкість та здатність до швидкої адаптації; – вміння використовувати методи переформування страхів, фобій, тривоги, песимізму та депресії. Фактор 4. Комунікативна компетентність: опанування технологій ефективної взаємодії з людьми; вміння налагоджувати відносини довіри та співпраці; вміння вирішувати міжособистісні протиріччя. Фактор 5. Спеціальні (специфічні) компетентності, що об'єднали в собі: – подолання конфліктів та вирішення міжособистісних протиріч; – оволодіння мистецтвом публічних виступів; – подолання професійного стресу та синдрому професійного вигорання [2; 4].

Розглянемо загальний дизайн, зміст другої «2. Корекційно-розвиваючої моделі рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу (PIT): «Сучасні психологічні технології формування психологічних компетентностей особистості в умовах інноваційної діяльності». Для її реалізації нами розроблено та впроваджено авторську програму спеціальної психологічної

підготовки. У процесі розробки цього спецкурсу враховувалися вище названі фактори, що впливають на формування *психологічних компетентностей конкурентоздатності особистості*. Мета програми РІТє оволодіння певними соціально-психологічними знаннями, вміннями, навичками, необхідними для формування психологічних компетентностей подолання наслідків травмуючих стресових ситуацій. Це дозволяє вирішити такі завдання: – *розвивати* комунікативну та інтерактивну компетентність; – *опанувати* інструментарій ефективної взаємодії та взаєморозуміння між людьми; – *розвивати* рефлексивні навички, здатність аналізувати ситуацію, поведінку та стан у цій ситуації, як членів групи, так і особистості; – *опановувати* вміння адекватно сприймати себе та оточуючих, що сприяє виробленню та коригуванню норм особистої поведінки та міжособистісної взаємодії; – *розвивати* емоційну стійкість у складних життєвих ситуаціях та здатність до швидкої адаптації; – *опановувати* способи позбавлення від тривожних переживань, фобій, страхів та інших психологічних травм та травмуючих спогадів; — *опанувати* методи подолання професійного стресу та синдрому професійного вигорання; – подолання песимізму та депресії; – *опанувати* технологію вирішення міжособистісних протиріч та подолання конфліктних ситуацій; – *розвивати* здатність гнучко реагувати на ситуацію, швидко перебудовуватись у різних умовах та різних групах, вийти на новий рівень управління своїми станами; – *опанувати* технологію створення адекватної самооцінки та впевненості в собі; – розвинути компетентність цілепокладання, *опанувати* стратегії постановки стратегічних і тактичних цілей [4].

Розглянемо загальний дизайн програми РІТ, що містить у собі 9-ть модулів. Кожен наступний модуль є логічним продовженням та завершенням попереднього, зокрема: 1. Теоретичні та методичні засоби проведення рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу (РІТ). 2. Розвиток комунікативної та інтерактивної компетентності. 3. Компетентність подолання психологічних проблем: страхів, фобій та інших травмуючих спогадів. 4. Компетентність розвитку психологічної стійкості, стресостійкості та здатності

до швидкої адаптації. 5. Компетентність рефлексії, самоусвідомлення себе, навички використання ефективних стратегій створення адекватної самооцінки та впевненості у собі. 6. Компетентність попередження та врегулювання міжособистісних протиріч та конфліктних ситуацій. 7. Розвиток компетентності цілепокладання: стратегії та тактики постановки та досягнення цілей. 8. Компетентності подолання професійного стресу та синдрому професійного вигорання особистості та організації. 9. Компетентність створення позитивної мотивації. *Рефлексивно-інноваційний тренінг, коучинг(PIT)* це практика психологічного впливу, що базується на активних методах групової роботи, що забезпечує усвідомлення та звільнення від стереотипів непродуктивного життєвого досвіду та діяльності шляхом її переосмислення та вивільнення завдяки цьому інновацій, що ведуть до подолання проблемно-конфліктних, що виникають у процесі вирішення практичних завдань сфері спілкування, діяльності, особистісного розвитку та корекції [4].

Отже, доведено, що формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності – *цескладна системна проблема цілісного розвитку структури та якостей особистості* в методичному та психологічному аспектах. Формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності полягає у впровадженні *спеціальної психологічної підготовки*, що містить компоненти: інформаційно-смісловий; діагностично-інтерпретаційний і прогностичний; корекційно-розвивальний. З'ясовано, що вирішення актуальних проблем сучасної психологічної науки у дослідженнях «психологічної готовності до інноваційної діяльності» та «формування компетентностей конкурентоздатності особистості», висвітлених у розділі, є перспективними у інтеграції їх у дослідницький простір ЕС.

Список літератури

1. Величко В. В., Максименко С.Д., Чудакова В. П. Психологічне та професійне (юридичне) забезпечення— головний ресурс ефективності професійної діяльності працівників Національного центрального бюро Інтерполу в Україні: стратегії, моделі, технології: навч.-метод. посібник. Київ:

ТОВ «Інформаційні системи», 2016. 87 с.

2. Чудакова В. П. Інтегративні методи і технологія експертизи і корекції формування компетентностей конкурентоспроможності особистості в умовах інноваційної діяльності (частина 1). Освіта та розвиток обдарованої особистості: щоквартальний науково-методичний журнал. Київ: ІОД, 2020. № 4 (79). С. 63-69. DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2020-4\(79\)-63-69](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2020-4(79)-63-69) URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2020/4/12.pdf>

3. Чудакова В. П. Психологічна готовність до інноваційної діяльності – головний ресурс розвитку компетентностей конкурентоздатності особистості // Інноваційний поступ ліцею: погляд крізь століття: практико-зорієнтований збірник-посібник. 2019: Ліцей міжнародних відносин. – С. 55-64.

4. Чудакова В. П. Реалізація компетентісно орієнтованого навчання : навчальна програма. Київ : КОНВІ ПРИНТ, 2021. 25 с. URL: <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/21-29-CHudakova.pdf> ISBN 978-617-8124-24-3 .

5. Феномен інновацій: освіта, суспільство і культура: монографія / В. Г. Кремень та ін. Київ. 2008. 472с . С. 126-130.

6. Chudakova V. (2020) Resources development of the competences of personality competitiveness in terms of innovative activities. Professional competencies and educational innovations in the knowledge economy: collective monograph / Editors Lyubomira Popova, Mariana Petrova. Veliko Tarnovo, Bulgaria: Publishing House ACCESS PRESS, 2020. 532 p. P. 473-485. <http://sci-conf.com.ua>

7. Chudakova V. (2017). Scientific and methodological support for the formation of psychological readiness for innovative activity as a means of developing a person's competitiveness. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. 5, 2017, 8 – 25. <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/232/223>

11. ІНТЕГРАТИВНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ОСІБ, ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Актуальність дослідження проблеми ментального здоров'я та психологічного стану осіб, вимушених покинути власні домівки зумовлена фактом окупації частини території України терористичною державою рф. Анексія Криму та російська агресія на сході України почалися в 2014 році, призвели до міграції великих груп (внутрішньо переміщених осіб) та психосоціальних проблем. Повномасштабне вторгнення у 2022 році спричинило численні людські страждання та руйнування, призвело до смертей і травмування багатьох українців, зокрема через звірства російської армії, включаючи неспровоковані вбивства мирних жителів, тортури та зґвалтування [30]. Дослідження свідчать про високу поширеність проблем психічного здоров'я серед постраждалих людей, вимушених покинути власні рідні оселі задля власної безпеки та безпеки родин. Біженці стикаються з невизначеністю майбутнього, яке може включати можливе повернення на батьківщину або життя у вигнанні. Нова кризова реальність призвела до психологічних порушень, втрати душевної рівноваги, зрушення самосприйняття та ідентичності постраждалих від російської агресії, зокрема, висунула проблему кризи та трансформації ідентичності переселенців із окупованої території України як гостро актуальну з наукових і соціальних позицій.

Огляд попередніх досліджень.

Переміщення та досвід біженця зазвичай пов'язані зі втратою рідних домівок, майна, надій, руйнуванням особистих, родинних та фахових проєктів. Крім того, загострити адаптаційний процес після переміщення у відносно безпечну зону може накопичення тригерів – пережитих травматичних подій таких як перебування під обстрілами, спостереження за смертю або травмами близьких, полон, тортури. Вимушено переміщені особи також зазнають багатьох чинників стресу під час міграції та після неї. Основні загрози після прибуття до приймаючих країн можуть включати дискримінацію, економічні труднощі, мовні бар'єри, втрату підтримки сім'ї та суспільства, недостатній

доступ до соціальних, освітніх та медичних послуг, а також невизначені (нерегламентовані) процедури подання заяви на отримання притулку [21, 105-108], [11, 1055-1064].

Незважаючи на зусилля батьків-біженців захистити своїх дітей, останні переживають несприятливий досвід разом із ними. Родини часто залишають рідні місця, розлучаються зі своїми близькими, що утруднює догляд за дітьми та актуалізує проблеми, пов'язані із вихованням. Проблеми з психічним та психосоматичним здоров'ям, що впливають на здатність сім'ї оптимально функціонувати, зберігаються ще довгий час після пережитих травмівних подій та переживань [31, 81-100].

Біженці втікають від війни, насильства, конфліктів чи переслідувань, не маючи ресурсів для самозахисту, зазнаючи економічних труднощів та нестачу ресурсів під час шляху міграції та після переміщення. Стрес, викликаний війною, сам по собі часто загострюється на тлі перегляду новин, що актуалізують занепокоєння; розлукою з членами родини, які все ще мешкають у зоні бойових дій та наближених до неї. Все це безсумнівно спричинює високий рівень тривоги та пригніченості. Як наслідок, може актуалізуватися прояв посттравматичного стресового розладу (ПТСР), який є дуже поширеним. Середні оцінки показують, що близько третини біженців долають діагностичний поріг ПТСР, депресії та тривоги [14].

Окрім зазначеного, люди в такій ситуації переживають сильний гнів, занепокоєння, порушення сну; їх лякає невизначеність, тривога щодо свого здоров'я та близьких, невпевненість у своєму майбутньому. Хоча можна й припустити, що віддалення від військового інформаційного контексту автоматично має полегшити невидимі психологічні ураження біженців, дослідження свідчать про інше. Дослідження біженців, які залишили свою країну в середньому за два роки до цього, показало, що рівень ПТСР серед дорослих становить 30%, а більше 30% переживають сильну депресію [26, 537–549]. На додаток до вказаних стресових факторів процес пошуку притулку та

статусу біженця класифікується як життя в стані підвищеного стану та невизначеності [17, 808–823], що негативно впливає на психічне здоров'я.

У систематичному огляді 2005 року описуються психічні розлади багатьох біженців, ПТСР і велика депресія вказуються як основні проблеми, на які страждають ті, хто тікає зі своїх країн внаслідок війни [8]. Систематичний огляд досліджень біженців виявив значний вплив ПТСР, депресії, тривоги та емоційних суміжних проблем [15] [9] [20].

Таким чином, через вплив травмівних подій та інших факторів стресу, а також життєвих труднощів вже у новому середовищі біженці наражаються на ризик розвитку наслідків для психічного здоров'я, включаючи погіршення суб'єктивного благополуччя та якості життя. У багатьох біженців наслідки травми не проходять, якщо їх не усунути, і можуть продовжувати впливати на психічне здоров'я, а також посилювати низку соматичних захворювань. На психічний стан біженців впливають також постміграційні стресори, такі як бідність, безробіття/неповна зайнятість, соціальна та культурна роз'єднаність та заботи [5, 675-695].

До початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну, дослідження переважно зосереджувалися на біженцях – представниках бідного населення, вихідцях з умовного глобального Півдня.

Метою роботи є аналіз (на основі наявних джерел, а також власного емпіричного дослідження) психологічних проблем, з якими стикаються українці, вимушено переміщені внаслідок російської агресії, чинників їх стійкості та самовідновлення, а також створення моделі психологічної підтримки зазначених осіб.

Методи дослідження: – теоретичні – аналіз, узагальнення, моделювання; емпіричні – бесіда, методика вивчення особистісної ідентичності (МІІ) Л.Б. Шнейдер, тест «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда в модифікації Т.В. Румянцевої[4], методика «Особистісна і соціальна ідентичність» А.А. Урбановича, ціннісний опитувальник Ш. Шварца; статистичні – U-критерій Манна-Уїтні.

В 2022 році почали з'являтися дослідження, спрямовані на вивчення психічного здоров'я та благополуччя українських біженців [19, 3-14]. Результати досліджень, проведених у центрах біженців Перемишля у Польщі та у вимушено переміщених у Львові, узгоджуються з даними літератури, що вказують на появу різних психологічних симптомів та синдромів у населення в подібних ситуаціях криз в інших країнах [8]. Більша частина вибірки як у Польщі, так і у Львові повідомили про високий чи дуже високий рівень тривоги, депресії, гніву та порушень сну. Результати проведеного кореляційного аналізу показали, що стан їхнього психічного здоров'я залежав від тривалості поїздки та кількості днів, проведених у центрі підтримки біженців, а також від останнього контакту з близькими. З їхніх слів ясно, що війна залишила у них почуття невпевненості в майбутньому, сумніви в можливості повернутися на батьківщину. Біженці хвилюються чи зможуть вивчити нову мову, чи зможуть знайти житло, чи вистачить їм грошей, щоб вижити. Війна похитнула їхнє почуття безпеки; вони висловлюють стурбованість з приводу власного здоров'я та здоров'я членів їхніх родин [19]. Дослідження, яке проводилося від четвертого до п'ятого місяця війни в Україні за залученням 1243 осіб віком 18–61 років, виявило значне погіршення показників психологічного та фізичного здоров'я українського населення, пов'язане з обтяжуючими факторами втрати зайнятості, фінансів та житла, спричинених війною [13].

Українські біженці у своїй переважній більшості не дивляться на тривале переселення в іншу європейську країну або як можливість знайти хорошу роботу та отримувати привілеї. Вони хочуть якомога швидше повернутися до своїх домівок. Насправді, багато хто з них, помітивши відносно спокійну обстановку в районах, де вони проживали, вирішували повернутися назад в Україну [16]. чітко транслюють зазначений факт:

«Я сподіваюся, що війна скоро закінчиться, і я зможу обійняти свого чоловіка» (29 років- старенька мати 2 дітей, біженка в Польщі);

«Я тільки розраховую якнайшвидше повернутися додому до чоловіка в мирну Україну можливо» (32-річна мати з дочкою, біженка в Польщі);

«Я сподіваюся, що війна закінчиться, і я з родиною повернуся додому, до своєї Батьківщини. І що на нас більше ніхто не нападе» (жінка 48 років, біженка в Польщі) [26].

«Я очікую на перемогу у цій війні та дуже хочу повернутися до своєї роботи в Україні» (42 річна жінка, біженка у Німеччині).

Дослідження, яке проводилося під час четвертого-п'ятого місяця війни в Україні за залученням 1243 осіб віком 18–61 років, виявило значне погіршення показників психологічного та фізичного здоров'я українського населення, пов'язане з обтяжуючими факторами втрати зайнятості, фінансів та житла, спричинених війною [4].

Проте даних, що стосуються поточного психічного стану та перебігу особистісних криз українських біженців у 2022 році, недостатньо, тому ми звернулись до детальніших попередніх досліджень психологічних проблем внутрішньо переміщених осіб внаслідок агресії росії на сході України в 2014 році, оскільки передбачається аналогічний вплив сучасних подій повномасштабного вторгнення на людей.

Дослідження динаміки ідентичності осіб, переміщених з окупованої частини території України

Зокрема, нами досліджувалися психологічні особливості ідентичності осіб, переміщених із окупованої частини території України. Військові події ще з 2014 року зачепили всі сфери життєдіяльності переселенців, призвели до трансформації процесу соціалізації, необхідності пошуку наповненого індивідуальним сенсом Я-образу, кризового формування Я-концепції, пошуку нової ідентичності.

Враховуючи зазначене, за мету емпіричного дослідження було обрано вивчення динаміки змін ідентичності осіб, вимушено переміщених з окупованих регіонів. Відповідно до мети виконувалися такі завдання емпіричного дослідження: визначення особливостей ідентичності осіб,

переміщених із окупаційних регіонів; порівняння показників ідентичності осіб, переміщених із окупаційних регіонів із показниками ідентичності респондентів, які мешкали постійно в регіоні, віддаленому від воєнних дій (за допомогою методів математичної статистики).

В емпіричному дослідженні взяли участь респонденти віком від 18 до 38 років, серед яких 34 особи були змушені змінити місце проживання внаслідок бойових дій на сході країни та 40 осіб постійного місця перебування. Загально-кількісна складова вибірки склала 74 респондента. Першу групу було представлено особами, які ніколи не змінювали місця проживання, вимушені переселенці увійшли до 2 групи (табл. 1.).

Було застосовано такий психодіагностичний інструментарій: методика вивчення особистісної ідентичності (МІІ) Л.Б. Шнейдер, тест «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда в модифікації Т.В. Румянцевої, методика «Особистісна і соціальна ідентичність» А.А. Урбановича, ціннісний опитувальник Ш. Шварца, що сприяло отриманню якісних емпіричних результатів. Для обрахунку отриманих даних задіяно U-критерій Манна-Уїтні.

На першому етапі дослідження було застосовано метод бесіди до вибірки вимушених переселенців (біженців) із окупаційних регіонів, в результаті чого виділено ряд психологічних особливостей респондентів, що вирізняє їх із поміж людей, які не дотичні до процесу вимушеного переміщення. Серед зазначеної групи, по-перше, простежуються спогади про спільне минуле, втрату друзів, знайомих, рідної домівки тощо. Цей факт створює достатньо високий рівень групової згуртованості. По-друге, констатовано певні негативні психологічні наслідки тривалого перебування в умовах війни – посттравматичний синдром: респондентів об'єднує факт наявності нічних кошмарів, підвищеної тривожності, неадекватної дратівливості, почуття страху.

Емпіричні результати двох зазначених груп досліджуваних порівнювалися за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. В таблиці 1. наведено статистично значущі відмінності статусів ідентичності двох досліджуваних

груп згідно методики вивчення особистісної ідентичності (МІП) Л.Б. Шнейдер.

Таблиця 1.

Групові результати статусів ідентичності за методикою Л.Б. Шнейдер (МІП)

№	Прояви ідентичності	Показник значимості		Значимість U-критерію Манна-Уїтні
		1 група респонденти постійного місця проживання	2 група вимушені переселенці	
1	Передчасна ідентичність	40,17	34,35	0,096
2	Дифузна ідентичність	39,75	34,85	0,150
3	Мораторій	31,35	44,74	0,001**
4	Досягнута позитивна ідентичність	39,67	34,94	0,186
5	Псевдопозитивна ідентичність	36,98	38,12	0,73

Примітка: 1 група – респонденти постійного місця проживання; 2 група – вимушені переселенці; ** рівень значущості 0.01

Згідно з отриманими даними, вимушені переселенці частіше за представників контрольної групи перебувають у стані кризи ідентичності, на що вказує статус мораторію. Враховуючи зазначене, ймовірно, активно намагаються подолати кризу, використовуючи різні варіативні стратегії, перманентно знаходяться у стані пошуку інформації, необхідної для її вирішення. За іншими, наведеними у таблиці 1. проявами ідентичності, статистично значущої різниці не виявлено.

Таким чином, вимушені переселенці мають вирішувати питання, пов'язані з розв'язанням задач посталої статусу мораторію, а отже й кризи ідентичності, що найчастіше за несприятливих умов може подекуди

призводити набуття псевдоідентичності осіб, які постраждали в результаті бойових дій на південному сході країни.

Наступні значимі результати згідно застосованої методики «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда [4] стосувалися прояву самооцінки та перспективи ідентичності респондентів постійного місця проживання та вимушених переселенців із окупованої території, представлено в табл. 2.

Таблиця 2.

Групові результати за методикою М. Куна, Т. Макпартленда

№	Прояви ідентичності	Показник значимості		Значимість U-критерію Манна-Уїтні
		1 група респонденти постійного місця проживання	2 група вимушені переселенці	
1	Адекватна самооцінка	35,55	39,79	0,285
2	Завищена самооцінка	42,60	31,50	0,001**
3	Занижена самооцінка	34,35	41,21	0,021**
4	Емоційно-полярний тип	38,23	36,65	0,711
5	Врівноважений тип	36,40	38,79	0,512
6	Невпевнений тип	36,17	39,06	0,473
7	Спрямованість у майбутнє	41,63	32,65	0,039**
8	Спрямованість у минуле	33,38	42,35	0,039**

*Примітка: 1 група – респонденти постійного місця проживання; 2 група – вимушені переселенці; ** рівень значущості 0.01*

Статистично значимі відмінності в ході порівняння ідентичності респондентів обох груп стосувались рівнів самооцінки: серед представників першої групи частіше зустрічаються респонденти із схильністю до переоцінювання власного потенціалу, своїх можливостей, підкреслення власної

значущості, натомість переселенці відрізняються більшою мірою заниженою самооцінкою, невпевненістю в собі та власних силах.

Окрім зазначеної відмінності у проявах самооцінки досліджуваних груп респондентів, виявлено статистично значимі відмінності серед показників перспективної ідентичності (спрямованості у майбутнє). Респонденти постійного місця проживання за відсутності бойових дій поблизу відрізняються наявністю цілей, планів на майбутнє, їхні дії спрямовані на подальшу життєву перспективу (наявність більшою мірою виразної спрямованості у майбутнє). Натомість переселенці спрямовані на минуле, що говорить про невпевненість у собі, прагнення уникати труднощів сьогодення в силу недостатньої реалізованості на новому місці проживання (наявність більшою мірою регресу в минуле).

Таким чином, у результаті порівняння структурних показників ідентичності двох груп респондентів було встановлено статистично значимі відмінності в показниках завищеної ($p=0,001$) та заниженої самооцінки ($p=0,021$), спрямованості у майбутнє ($p=0,039$) та у минуле ($p=0,039$).

Наступні статистично-значимі відмінності між двом групами респондентів стосувались показників особистісної та соціальної ідентичності згідно методики *«Особистісна і соціальна ідентичність» А.А. Урбановича* (табл. 3.).

Українців, що увійшли до першої групи респондентів, характеризує: більш сталий рівень задоволеності робочим місцем, внутрішнє задоволення від виконання професійних обов'язків, а ніж переселенці, які до того, згідно показників, вкрай розчаровані власним матеріальним становищем ($p=0,001$).

Окрім цього, вимушене переселення впливає безпосередньо й на фізичне здоров'я (скарги внаслідок пережитого стресу, недостатнього часу на сон, неякісного та недостатнього харчування, надмірного вживання алкоголю, куріння тощо) ($p=0,003$). Переселенці на противагу респондентам постійного місця проживання частіше виражають непевність у значущості власної думки для інших людей, мають сумніви стосовно наявності достатнього кола друзів і

приятелів; їм притаманні складнощі у побудові планів, оскільки травматичний досвід дається взнаки та заважає повноцінному розвитку особистості.

Таблиця 3.

Групові результати за методикою А.А. Урбановича

№	Прояви ідентичності	Показник значимості		Значимість U- критерію Манна- Уїтні
		1 група респонденти постійного місця проживання	2 група вимушені переселенці	
1	Служба	51,63	20,88	0,001**
2	Матеріальне становище	49,68	23,18	0,001**
3	Внутрішній світ	38,84	35,93	0,553
4	Здоров'я	44,21	29,60	0,003*
5	Сім'я	38,90	35,85	0,536
6	Оточення	50,36	22,37	0,001*
7	Майбутнє	52,30	20, 09	0,001**
8	Суспільство	37,40	37,62	0,965

*Примітка: 1 група – респонденти постійного місця проживання; 2 група – вимушені переселенці; * рівень значущості 0.05; ** рівень значущості 0.01*

Таким чином, згідно отриманих емпіричним шляхом даних, респонденти відрізняються за показниками ідентичності в таких сферах як: робота/служба ($p=0,001$), матеріальне становище ($p=0,001$), здоров'я ($p=0,003$), оточення ($p=0,001$), майбутнє ($p=0,001$).

Виявлені статистично-значимі відмінності між досліджуваними групами в домінуванні різних цінностей згідно *Ціннісного опитувальника Ш. Шварца*, наведено в табл. 4.

Отримані дані свідчать про те, що переселенці більше цінують самоконтроль та самоврядування, прагнуть до автономії і незалежності, ніж респонденти постійного місця проживання за відсутності бойових дій поблизу.

Вагомою цінністю для вимушених переселенців є безпека і стабільність суспільства, що виявляється логічним транслятором переживання кризи ідентичності, на противагу респондентам у яких вона не на першому місці.

Переселенці під впливом пережитого, прагнуть стабільності та спокою на новому місці.

Таблиця 4.

Групові результати за методикою Ш. Шварца

№	Прояви ідентичності	Показник значимості		Значимість U-критерію Манна-Уїтні
		1 група респонденти постійного місця проживання	2 група вимушені переселенці	
1	Самостійність	23,70	63,74	0,001**
2	Влада	42,98	32,88	0,038*
3	Досягнення	36,91	38,19	0,798
4	Безпека	20,50	57,50	0,001**
5	Стимуляція	53,61	18,54	0,001**
6	Конформність	32,41	31,72	0,062
7	Традиції	34,99	40,46	0,272
8	Гедонізм	39,96	34,60	0,281
9	Доброта	41,43	32,88	0,087
10	Універсалізм	37,41	37,60	0,970

*Примітка: 1 група – респонденти постійного місця проживання; 2 група – вимушені переселенці; * рівень значущості 0.05; ** рівень значущості 0.01*

Окрім вказаного, виявлено статистично-значимі відмінності переселенців за домінуванням різних цінностей: збільшення прояву самостійності ($p=0,001$), зменшення цінності влади ($p=0,038$), підвищення цінності безпеки ($p=0,001$) та зменшення цінності стимуляції ($p=0,001$).

Згідно з представленими статистичними даними вимушені переселенці частіше за опонентів перебувають у стані кризи ідентичності, на що вказує статус мораторію. Враховуючи зазначене, ймовірно, активно намагаються

подолати кризу, використовуючи різні варіативні стратегії, перманентно знаходяться у стані пошуку інформації, необхідної для її вирішення. За іншими, наведеними у таблиці 1. проявами ідентичності, статистично значущої різниці не виявлено.

Таким чином, вимушені переселенці вирішують посталі питання, пов'язані з розв'язанням задач статусу мораторію, а отже й кризи ідентичності, що найчастіше за несприятливих умов може подекуди призводити до набуття псевдоідентичності осіб, які постраждали внаслідок російської агресії на сході країни.

Отже, емпірична розвідка надає змогу констатувати наявність поглиблення показників кризи ідентичності внутрішньо переміщених осіб (біженців) внаслідок окупації території України та бойових дій у порівнянні з респондентами постійного місця проживання за відсутності бойових дій поблизу.

Вимушені переселенці (біженці) змушені вирішувати питання, пов'язані з розв'язанням задач перебігу кризи ідентичності (наявності статусу мораторію), що за несприятливих умов може призводити до набуття псевдоідентичності.

Отже, , згідно з представленими даними, вимушені переселенці частіше за респондентів постійного місця проживання перебувають у стані кризи ідентичності, на що вказує статус мораторію. Враховуючи зазначене, ймовірно, досліджувані респонденти активно намагаються подолати кризу, використовуючи різні варіативні стратегії, перманентно знаходяться у стані пошуку інформації, необхідної для її вирішення. Таким чином, вимушені переселенці мають вирішувати питання, пов'язані з розв'язанням задач статусу мораторію, а отже й кризи ідентичності, що найчастіше за несприятливих умов може призводити до набуття псевдоідентичності [3].

Окрім вказаного, вимушене переселення впливає безпосередньо й на фізичне здоров'я (скарги внаслідок пережитого стресу, недостатнього часу на сон, неякісного та недостатнього харчування, загострення залежностей – надмірного вживання алкоголю, куріння тощо). Переселенці на противагу

респондентам постійного місця проживання частіше виражають невпевненість у значущості власної думки для інших людей, мають сумніви стосовно наявності достатнього кола друзів і приятелів; їм притаманні складнощі у побудові планів, оскільки травматичний досвід дається взнаки та заважає повноцінному розвитку особистості. Переселенці відрізняються більшою мірою заниженою самооцінкою, невпевненістю в собі та власних силах; спрямованістю у минуле, розмитою перспективою; невдоволенням робочим місцем, відсутністю внутрішнього задоволення від виконання професійних обов'язків, зниженням показників фізичного здоров'я, наявністю складнощів у побудові планів на майбутнє, підвищенням цінності безпеки.

Джерела резильєнтності людей, постраждалих від війни

Соціальна ситуація вимушеного переселення та біженства висуває до особи підвищені вимоги в плані активності: вибору способів поведінки в непередбачувано та стрімко мінливих умовах, необхідність оновлення й конструювання персональної системи цінностей та ідентифікаційних структур.

Актуальними постають питання, пов'язані із можливістю пом'якшення впливу потрясінь, пов'язаних з війною та міграцією: які є особисті та соціальні ресурси біженців, вимушено переміщених осіб? Що їм дає змогу долати період дифузії та/або неузгодженості власної ідентичності; на яких засадах ґрунтується їх *резильєнтність (здатність до самовідновлення)*; яке сенсове наповнення така здатність має для зазначених осіб.

М. Ungar описує *резильєнс* так: це здатність людей в контексті серйозних негараздів – чи це психологічні, екологічні чи й інші – шукати шлях до ресурсів, підтримуючи здоров'я, певний рівень внутрішнього благополуччя, а також здатність забезпечити ці ресурси культурно виробленими способами [29, 218–235].

Родина й сприятливе соціальне середовище може служити якорем для стійкої ідентифікації, емоційної стабільності, сприяти подоланню кризи ідентичності, самовідновленню, посттравматичному зростанню та посиленню захисних факторів для дорослих і дітей у важких умовах. Хоча травмівний

досвід може призводити до дисфункції родини й порушення взаємин, частина родин виживають і відновлюються після негативних подій. Такі родини демонструють здатність своїх членів – дорослих та дітей – «стабілізувати свій стан» і «ефективно справлятися» в умовах екстремальних труднощів, індивідуального, сімейного та структурного стресу [31, 81–100].

Стверджується, що *резильєнс*: 1) є загальною властивістю багатьох систем особи: фізичної, життєвої, особистісної і соціальної; 2) робить ці системи особливо стійкими за умови певного нещастя, великих змін чи криз; 3) працює через різноманітну динаміку, яка робить такі системи більш адаптивними [4].

Окрім зазначеного, чимало дослідників намагалися краще зрозуміти, як біженці можуть подолати свої проблеми та відносно добре жити після переселення. Так, в дослідженнях адаптації молодих біженців в новому середовищі виокремлюються такі *основні стратегії в зазначеному контексті*: соціальна підтримка, стратегії акультурації, освіта, релігія, уникнення та надія [22]. На основі аналізу досвіду молодих біженців у Нідерландах охарактеризовано чотири конструктивні стратегії: автономна дія, ефективність у школі, сприйняття підтримки від інших і участь у новому суспільстві [7]. В інших дослідженнях акцентуються такі ресурси подолання труднощів біженцями: взаємини, внутрішнє життя, діяльність, терапія, позитивний досвід, гарні очікування [16].

Виявлено помірно позитивну кореляцію між стійкістю та внутрішньою релігійністю серед молодих біженців у Малайзії [7]. Ця кореляція підтверджується масштабним мета-аналізом результатів 34 досліджень, в якому *resilience* визначається як «здатність до одужання або уміння впоратися з несприятливими ситуаціями» [23]. Зазвичай ці дослідження стосуються переміщеного населення з бідних районів і різного релігійного походження [27]. Проте в одному з нещодавніх досліджень, де мова йде про українських біженців, виявлено помірні позитивні кореляції між молитовною практикою та 1) показниками самовідчуття, 2) віком. Тобто, ті, хто більше молиться (а це люди переважно старшого віку), почуваються краще [16]. В дослідженні було

зроблено акцент на усвідомленні важливості молитви як стратегії подолання. 56,4% біженців молилися за цей час більше, ніж раніше; 16% молилися так само, як до війни; і 18% взагалі не молитися. З цих відповідей було зроблено висновок, що молитва відіграла важливу роль у подоланні складних обставин для більш ніж трьох чвертей опитаних; і більше половини визнали, що молилися більше. У багатьох випадках процес молитви виявився основним механізмом подолання, коли всі практичні проблеми можна було вирішити, коли було очікування закінчення війни і повернення додому. В цілому, молитва може мати широке охоплення намірів і додаткових мотивів: для перемоги у війні, для безпеки рідних і воїнів, для безпеки дітей, для подолання страху і занепокоєння. Біженці, які молилися, молилися раніше і в мирний час; можливо, вони більше молилися після того, як почалися обстріли та сирени тривоги. Але вони не навчилися молитися за останні тижні чи місяці. Це була здатність, яку вони навчилися практикуватися протягом тривалого часу до війни, і тепер це стало засобом досягнення спокою, щоб набутися стійкості й надії. Практика, більше, ніж просто переконання, може сприяти стійкості [16]

Інша група досліджень підкреслює роль свободи волі як ключа *резильєнсу*: біженці з більшим почуттям свободи волі виявляють вищі рівні стійкості [18]. Також дослідження вказують на контекстуальні фактори, що сприяють благополуччю та адаптації біженців до нового середовища [25], на центральну роль зовнішньої та внутрішньої соціальної підтримки тих, хто постраждав від війни і переміщення [20; 27; 15; 18].

Резильєнсу сприяє розширення можливостей спілкування, зміцнення родинних зв'язків і дружби через доступність якісних засобів комунікації: наприклад, турбота про адекватне функціонування телефонів та інших платформ, які дозволяють біженцям підтримувати зв'язок зі своїми близькими, а також добрі стосунки з тими, хто допомагає переселенцям [24]. Здатність до самовідновлення є результатом комплексу та системної взаємодії між середовищем і внутрішніми ресурсами [28]. *Резильєнс* є результатом конвергенції різних факторів та працює набагато краще, коли 1) біженці

зустрічаються з людьми доброї волі, 2) можуть підтримувати спілкування зі своїми близькими, 2) здатні розвивати інтенсивне внутрішнє життя, зокрема з допомогою духовних практик [16].

Можливості психологічної підтримки

Хоча в багатьох випадках ментальне здоров'я біженців підтримується за рахунок зміцнення соціальної мережі та духовних практик, окрім цього, за необхідності має надаватися професійно обґрунтована психотерапевтична допомога [6]; також необхідно дотримуватись принципів профілактичної психологічної підтримки та своєчасного надання «першої» або «швидкої» психологічної допомоги.

Тому в контексті досліджуваної проблеми психологічного стану осіб, вимушено переміщених внаслідок російської агресії, актуальним є питання пошуку шляхів і засобів психологічної підтримки зазначених осіб та їх родин із врахуванням їх особливостей як суб'єктів та реципієнтів впливу оточення в період міграції та в постміграційний період. Методологічною основою наших пошуків виступив інтегративно-екзистенційний підхід [1], що передбачає спирання на напрацювання концептуально різних практик; водночас провідне значення ми надаємо духовно-екзистенційним вимірам людини (не ігноруючи інші, але й не редукуючи людину до них). Запропоновано інтегративну модель психологічної підтримки осіб, вимушено переміщених внаслідок російської агресії, що спирається на можливості різних версій психодинамічного, поведінкового, когнітивного, гуманістично та екзистенційно орієнтованих підходів, спрямовується на мобілізацію особистісних ресурсів, досягнення екзистенційної сповненості, також – наопанування здоров'язбережувальними психотехніками та формування опірності деструктивним впливам середовища.

Згідно з психодинамічним підходом, вважається, що доросла людина може несвідомо переносити страхи та інші переживання власного дитинства на свої стосунки з оточенням в процесі евакуації, в ході і після вимушеного переміщення, з новими знайомими, що частіше за все виявляється в їх прийнятті або відторгненні, а також зумовлює відкритість впливам тих чи

інших осіб, підпорядкованість чи опір цим впливам. Причини втрати почуття безпеки, зниження психологічного благополуччя, порушень здоров'я після переміщення полягають в накопиченні болісних переживань, у різкій зміні звичного середовища, способу життя, що може накладатися на недостатньо опрацьований травмівний досвід дитинства тощо. Необхідним є з'ясування неусвідомлених витоків та впливів на душевний стан людини та відновлення балансу психодинамічних сил як умов особистісного відновлення, зцілення, розвитку. Важливим є усвідомлення особою повторюваних в родинній історії тенденцій в стилі життя, родинних сценаріїв як сприятливих (або ні) для резильєнсу у час випробувань.

В контексті поведінково-когнітивного підходу проблема психологічного стану особи розглядається у фокусі її настановлень, переконань щодо подій, оточення, актуальної ситуації та майбутнього, а також рівня сформованості саногенного мислення, конструктивних поведінкових стратегій, копінгів і загалом стилю життя. Стиль життя розглядається як стійкий спосіб життєвої самоорганізації, спілкування, навчання, праці, відпочинку; водночас включає систему життєвих очікувань, домагань, вимог до себе, інших, до життя в цілому. Основними чинниками зниження резильєнсу, з зазначених позицій, є неадекватні іраціональні переконання (викривлені уявлення про оточення та події, нових знайомих та нові можливості тощо), неадекватна когнітивна оцінка. Увага клієнта за сприяння психолога зосереджується на перегляді, переоцінці людиною своїх переконань, набутті конструктивних настановлень та відповідній корекції поведінки, освоєнні важливих ментальних й поведінкових патернів – таких як витривалість, саморегуляція, оптимізм, здатність до стійких зусиль, зокрема, щодо поліпшення душевного стану, збереження здоров'я.

В контексті феноменологічного підходу (різні варіанти гуманістично та екзистенційно орієнтованих підходів) увага фокусується на аналізі психологічних умов фасилітації посттравматичного особистісного зростання людини. Підкреслюється значення гуманізації створюваного соціального простору після переміщення, емпатійного ставлення до травмованих війною та

важким переїздом людей. Провідні завдання підходу – підтримка метамотивації особи, саморозвитку, підтримка смислової екзистенційної сповненості, що характеризує вільне та повне проживання життя через актуалізацію автентичності та відповідальності [2]. Психологічна підтримка особи спрямована на фасилітацію її стійкості та психологічної «пружності», самопізнання у випробуваннях, зміцнення позитивної Я-концепції, подолання порушень (або кризи) ідентичності, налаштованості на самореалізацію і в зазначеному контексті – усвідомлення людиною власної значущості, досягнення смислу та перспектив майбутнього.

Інтегративна модель психологічної підтримки вимушено переміщених осіб передбачає такі принципи: гнучкого застосування стратегій різних підходів; цілісності; унікальності; врахування культурної своєрідності; активності; пріоритету внутрішнього; рефлексії; зворотного зв'язку; активного навчання.

Згідно з нашою моделлю, на перший план виступають такі завдання психологічної підтримки: рефлексія власних почуттів і проєкцій щодо інших людей, які пов'язані з минулим та травмівними подіями, сприяння усвідомленню родинного досвіду успішного подолання труднощів, надихаючих взірців в історії роду, а також несприятливих родинних сценаріїв у стосунках як можливих причин виникнення психосоматичних захворювань, залежностей, нездорового стилю життя; прийняття власних переживань, вміння розпізнавати свої мотиви, формування позитивної Я-концепції та стійкої позитивної ідентичності, усвідомлення власної цінності, своїх здібностей і можливостей, налаштованість на саморозвиток, самореалізацію, досягнення смислу; рефлексія та усвідомлення ірраціональних настановлень щодо себе та інших, неадекватних когнітивних оцінок, корекція переконань, формування саногенного мислення; корекція поведінки, зокрема стилю життя, розвиток умінь саморегуляції; формування стресостійкості, освоєння оздоровчих форм поведінки, здоров'язбережувальних психотехнік, креативних способів

протистояння ударам долі та деструктивним інформаційним впливам, бачення нових перспектив та можливостей.

В процесі психологічної підтримки переміщених осіб відповідно до фаз та поточних завдань роботи відкриваються значні можливості для застосування інтегративної моделі та відповідно – гнучкого використання різних методів (творче самовираження, тілесно орієнтовані та танцювальні техніки, візуалізація, психодрама, психогімнастика, обговорення, інтерпретації, тощо).

Сприятливим для відновлення психологічного благополуччя людей після вимушеного переміщення є гуманізоване соціальне середовище, яке характеризується прозорістю ухвалення організаційних рішень; наявністю мережі діалогічного комунікації та взаємної підтримки, розвитком систем зворотних зв'язків; інформаційним контентом, сприятливим для адаптації в новому соціумі, критичним в контексті інформаційної війни.

Висновки та перспективи дослідження

Через вплив травмівних подій та інших факторів стресу, а також життєвих труднощів, що мають місце в нових локаціях проживання, вимушено переміщені особи потерпають від ризику розвитку наслідків для психічного здоров'я, включаючи погіршення суб'єктивного благополуччя та ускладнення перебігу кризи ідентичності. Біженці й вимушені переселенці (порівняно з людьми постійного місця проживання за відсутності бойових дій поблизу) мають тенденції: підвищення цінності безпеки; невпевненості в собі; спрямованості у минуле; відсутності внутрішнього задоволення від виконання професійних обов'язків; зниження показників фізичного здоров'я, складнощів у побудові планів на майбутнє. У них констатується підвищення показників кризи ідентичності (зокрема, наявність статусу мораторію), що за несприятливих умов може призводити до набуття псевдоідентичності.

Пом'якшити вплив потрясінь, таких як війна та міграція, пов'язана з війною, можуть індивідуальні захисні можливості та ресурси середовища нової локації проживання дорослих та дітей, що постраждали від війни. Як передумови й чинники психологічного відновлення переміщених осіб,

подолання ними ймовірної кризи ідентичності ми розглядаємо: поінформованість, можливість профілактичних процедур для збереження ментального й фізичного здоров'я, наявність належних екологічних умов, конструктивні впливи соціального оточення, доступність психологічної допомоги (що може здійснюватись і на основі сучасних інформаційних технологій – веб-семінари, онлайн-консультування, тощо). Запропоновано інтегративну модель психологічної підтримки осіб, вимушено переміщених внаслідок російської агресії, що спирається на можливості різних версій психодинамічного, поведінкового, когнітивного, гуманістично та екзистенційно орієнтованих підходів, спрямовується на мобілізацію особистісних ресурсів, досягнення екзистенційної сповненості, також – на опанування здоров'язбережувальними психотехніками та формування опірності деструктивним впливам середовища. Поглиблене розуміння проблем переміщених осіб, сприяння їх психологічному благополуччю, посттравматичному зростанню через надання необхідної психологічної підтримки (реалізація інтегративної моделі) тісно взаємопов'язане з формуванням гуманізованого підтримувального середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Завгородня О.В. (2018). Розробка принципів інтегративно-екзистенційного трактування. *Теоретичні дослідження у психології: Збірник статей*. Том. IV. Впор. В.О. Медінцев. Харків: Монограф. С. 136-151.
2. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. (2016). Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: *Педагогічна думка*, 219 с
3. Краєва О. А., Психологічні особливості ідентичності осіб, переміщених із окупаційної території України (2022). *Вісник Національного університету оборони України*. №6 (70).
<http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/265746/264597>
4. Atari-Khan, R.; Covington, A.H.; Gerstein, L.H.; al Herz, H.; Varner, B.R.; Brasfield, C.; Shurigar, B.; Hinnenkamp, S.F.; Devia, M.; Barrera, S.; et al. (2021).

Concepts of Resilience Among Trauma-Exposed Syrian Refugees. *Couns. Psychol.* 49, 233–268.

5. Beiser M, Hou F. (2017) Predictors of positive mental health among refugees: Results from Canada's General Social Survey. *Transcultural Psychiatry*. 54(5-6):675-695. doi:10.1177/1363461517724985

6. Bouchard, J.-P.; Stiegler, N.; Padmanabhanunni, A.; Pretorius, T.B. (2022). Psychotraumatology of the war in Ukraine: The question of the psychological care of victims who are refugees or who remain in Ukraine. *Ann. Med.-Psychol.* in press.

7. Chow, M.; Hashim, A.H.; Guan, N.C. (2021). Resilience in adolescent refugees living in Malaysia: The association with religiosity and religious coping. *Int. J. Soc. Psychiatry*. 67, 376–385.

8. Fazel, M.; Wheeler, J.; Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: A systematic review. *Lancet*. 365, 1309–1314.

9. Fino, E.; Mema, D.; Russo, P.M. (2020). War trauma exposed refugees and posttraumatic stress disorder: The moderating role of trait resilience. *J. Psychosom. Res.* 129, 109905.

10. Hodes, M. (2022). Thinking about young refugees' mental health following the Russian invasion of Ukraine in 2022. *Clin. Child Psychol. Psychiatry* 28, 3–14. doi: 10.1177/13591045221125639 Vogel, J.M.; Pfefferbaum, B. Family resilience after disasters and terrorism: Examining the concept. In *Helping Children Cope with Trauma: Individual, Family and Community Perspectives*; Pat-Horenczyk, R., Brom, D., Vogel, J., Eds.; Routledge/Taylor & Francis Group: New York, NY, USA, 2014; pp. 81–100.

11. Jannesari S, Hatch S, Prina M and Oram S (2020) Post-migration social-environmental factors associated with mental health problems among asylum seekers: a systematic review. *Journal of Immigrant and Minority Health* 22, 1055–1064.

12. Kien, C.; Sommer, I.; Faustmann, A.; Gibson, L.; Schneider, M.; Krczal, E.; Jank, R.; Klerings, I.; Szelag, M.; Kerschner, B.; et al. (2019). Prevalence of

Mental Disorders in Young Refugees and Asylum Seekers in European Countries: A Systematic Review. *Eur. Child Adolesc. Psychiatry*. 28, 1295–1310.

13. 11Kokun Oleg (2022). The Ukrainian Population's War Losses and Their Psychological and Physical Health *JOURNAL OF LOSS AND TRAUMA International Perspectives on Stress & Coping*<https://doi.org/10.1080/15325024.2022.2136612>

14. Mesa-Vieira C, Haas AD, Buitrago-Garcia D, Roa-Diaz ZM, Minder B, Gamba M, Salvador D Jr, Gomez D, Lewis M, Gonzalez-Jaramillo WC, Pahud de Mortanges A, Buttia C, Muka T, Trujillo N, Franco OH. (2022) Mental health of migrants with pre-migration exposure to armed conflict: a systematic review and meta-analysis. *Lancet Public Health*. 7(5):e469-e481. doi: 10.1016/S2468-2667(22)00061-5. PMID: 35487232

15. Muruthi, B.A.; Young, S.S.; Chou, J.; Janes, E.; Ibrahim, M. (2022). “We Pray as a Family”: The Role of Religion for Resettled Karen Refugees. *J. Fam. Issues*. 41, 1723–1741.

16. Oviedo Lluís, Berenika Seryczynrska, Josefa Torralba, Piotr Roszak, Javier Del Angel, Olena Vyshynska, Iryna Muzychuk and Slava Churpita (2022). Coping and Resilience Strategies among Ukraine War Refugees // *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 19, 13094. <https://doi.org/10.3390/ijerph192013094>

17. Posselt, M., Eaton, H., Ferguson, M., Keegan, D., and Procter, N. (2018). Enablers of psychological well-being for refugees and asylum seekers living in transitional countries: a systematic review. *Health Soc. Care Community* 27, 808–823. doi: 10.1111/hsc.12680.

18. Renkens, J.; Rommes, E.; van den Muijsenbergh, M. (2022). Refugees' Agency: On Resistance, Resilience, and Resources. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. 19, 806.

19. Rizzi, D.; Ciuffo, G.; Sandoli, G.; Mangiagalli, M.; de Angelis, P.; Scavuzzo, G.; Nych, M.; Landoni, M.; Ionio, C. (2022). Running Away from the War in Ukraine: The Impact on Mental Health of Internally Displaced Persons (IDPs) and

Refugees in Transit in Poland. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. 19, 16439. <https://doi.org/10.3390/ijerph192416439>

20. Schlechter, P.; Rodriguez, I.M.; Morina, N.; Knausenberger, J.; Wilkinson, P.O.; Hellmann, J.H. (2021). Psychological distress in refugees: The role of traumatic events, resilience, social support, and support by religious faith. *Psychiatry Res.* 304, 114121.

21. Sijbrandij M. (2018) Expanding the evidence: key priorities for research on mental health interventions for refugees in high-income countries. *Epidemiol Psychiatr Sci.* 27(2):105-108. doi: 10.1017/S2045796017000713. Epub 2017 Nov 16. PMID: 29143713; PMCID: PMC6998957

22. Sleijpen, M.; Mooren, T.; Kleber, R.J.; Boeije, H.R. (2017). Lives on hold: A qualitative study of young refugees' resilience strategies. *Childhood.* 24, 348–365.

23. Schwalm, F.D.; Zandavalli, R.B.; de Castro Filho, E.D.; Lucchetti, G. (2022). Is there a relationship between spirituality/religiosity and resilience? A systematic review and meta-analysis of observational studies. *J. Health Psychol.* 27, 1218–1232.

24. Seryczynrska, B.; Oviedo, L.; Roszak, P.; Saarelainen, S.-M.K.; Inkilä, H.; Torralba, J.; Anthony, F.-V. (2021). Religious Capital as a Central Factor in Coping with the COVID-19: Clues from an International Survey. *Eur. J. Sci. Theol.* 17, 67–81.

25. Spatrisano, J.; Robinson, R.V.; Eldridge, G.D.; Rosich, R.M. (2020). Conceptualizing Refugee Resilience Across Multiple Contexts. In *Contextualizing Immigrant and Refugee Resilience*; Gençtür, D., Strohmeier, D., Eds.; *Advances in Immigrant Family Research*; Springer: Cham, Switzerland.

26. Steel, Z., Chey, T., Silove, D., Marnane, C., Bryant, R. A., and Van Ommeren, M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: a systematic review and meta-analysis. *JAMA* 302, 537–549. doi: 10.1001/jama.2009.1132

27. Tippens, J.A. (2017). Urban Congolese Refugees in Kenya: The Contingencies of Coping and Resilience in a Context Marked by Structural Vulnerability. *Qual. Health Res.* 27, 1090–1103.
28. Ungar, M.; Theron, L. (2020). Resilience and mental health: How multisystemic processes contribute to positive outcomes. *Lancet Psychiatry.* 7, 441–448.
29. Ungar, M. (2008). Resilience across cultures. *Br. J. Soc. Work*, 38, 218–235.
30. United Nations High Commissioner for Refugees. (2022b). Ukraine refugee situation. Retrieved from <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
31. Vogel, J.M.; Pfefferbaum, B. (2014). Family resilience after disasters and terrorism: Examining the concept. In *Helping Children Cope with Trauma: Individual, Family and Community Perspectives*; Pat-Horenczyk, R., Brom, D., Vogel, J., Eds.; Routledge/Taylor & Francis Group: New York, NY, USA; pp. 81–100.

12. ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ТА СТРАТЕГІЇ ПУБЛІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ ЯК ЦІННІСНОГО ДІАЛОГУ В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-ВОЄННОЇ КРИЗИ

Повномасштабна війна Росії проти України гранично загострила одвічну проблему єдності нашої політичної нації. Щоправда, ця криза водночас оприявнила ті базові цінності й смисли, які мають бути і дійсно вже виступають інтеграційним чинником: це передусім саме буття України як самостійної, самобутньої держави та її народу у колі так само вільних і миролюбних країн світу. Г.О. Балл ще багато років тому проникливо зазначав, що нас може і повинно єднати передусім *громадянсько-патріотичне настановлення* [1]. Значущість цієї інтенції, котру ми розуміємо як психологічне та дієве самоототожнення (у певному відношенні і щоразу в унікально-особистий спосіб) зі своєю країною та політичною нацією, стає особливо наочною у ситуації нагальної загрози існуванню останніх. І первинність цього спрямування наразі справді є основою будь-якого продуктивного спілкування та співдії.

Водночас очевидним став і провідний зміст уявлення громадян про батьківщину та про стосунки з нею: вона нині є для більшості українців насамперед тією *живою цілісністю, яку слід боронити, виборювати* у воєнному протистоянні з агресором. Однак це, вочевидь, не відсуває на задній план завдання розбудови й оновлення країни, і необхідність *одночасної* праці в обох цих напрямках породжує складні питання й різні бачення пріоритетів. Окрім того, у межах цього загального “визначення” своєї країни можна наголошувати на першорядній значущості того чи іншого аспекту, сторони її існування. Тож, відповідно, образ-поняття України щоразу будується “навколо” такої ціннісної домінанти.

Такою провідною цінністю, що до певної міри уособлює для індивіда чи групи буття всієї країни і з якою вони передусім ідентифікують себе, можуть бути, до прикладу, *люди* як такі — національна громада в цілому чи окремі спільноти, верстви; матеріально- та духовно-культурні надбання, побут та

звичаї свого народу; історичний шлях країни чи її майбуття; соціальний та, зокрема, державно-політичний устрій; певний рівень життя; природа країни (чи окремих її регіонів) в її органічному єднанні з наслідками людської діяльності тощо.

Таке “різнобачення” є природним і зумовлює можливість (ба навіть суб’єктивну необхідність) *дієвого* самовизначення кожного суб’єкта – розбудови реальних стосунків з найбільш значущим для неї “осередком” життя країни та національної спільноти, тобто знаходження власної адекватної, унікальної продуктивної ролі в спільній справі захисту й творення батьківщини. Водночас зрозуміло, що *об’єктивно* всі вищеназвані аспекти її існування (їх перелік, вочевидь, можна розширити) мають безумовну цінність, повинні існувати й розвиватися у взаємозалежності й гармонії. Це, природно, не виключає ситуативних чи більш сталих пріоритетів, щодо яких теж завжди існує розбіжність у думках і практично важливо досягнути певної згоди. Відтак необхідним видається такий широкий обмін думками щодо сутності буття країни, який вів би до розуміння певної “слухності” кожного з бачень і відтак — до їх взаємного коригування в напрямі більшої повноти й гармонійності.

Та це, природно, не означає в перспективі припинення будь-яких дискусій і прийняття громадянським загалом певної уніфікованої “національної ідеї”: це була б не та єдність, про котру наразі йдеться і яка сама по собі постає однією з провідних суспільних цінностей. На наше переконання, єднання має полягати передусім у всеохопності й неперервності самої *події діалогічного спілкування* — у постійній *зверненості* індивідів і груп одне до одного, “повідомленості по всьому полю” (М. Мамардашвілі) їхніх найсуттєвіших ціннісно-сміслових інтенцій. Власне, ця всезагальна залученість до спілкування з найсуттєвіших проблем і є способом існування громадянського суспільства, яке Ю. Габермас свого часу визначив як “комунікативну спільноту” [2].

Природно, потужним інтегративним стимулом до діалогу нині є самé настановлення на узгоджені дії — не просто попри розбіжності в думках, але часом якраз завдяки їм. Власне, передумовою реального єднання є наявна у

свідомості членів спільноти ”регулятивна ідея” єдності – їхня “думка-одне-про-одного” і про реальні підстави “бути разом”. І це, зокрема, означає, що і сама спільнота (зокрема національна) є не просто *емпіричною*, наявною сукупністю зв’язків (socio), але й *прагне* і *має* виникати тут і зараз, повсякчас *творить себе* у думці та у процесі реальних взаємодій, у вищезгаданій цілісній події спілкування. І відбуватися вона має не лише “між нами”, але й у свідомості кожного з учасників — як інтенсивний розумовий діалог (часто — спір) щодо тих-таки найгостріших питань сьогодення. Саме взаємне стимулювання зовнішнього та внутрішнього планів діалогічного спілкування є головним рушієм його сталого розвитку.

Суттєво також, що громадянсько-патріотична інтенція наразі по-особливому зосереджує в собі, “замикає на себе” ті *універсальні* (загальнолюдські) *цінності*, про захист яких часто кажуть у контексті нинішнього воєнного протистояння як глобально-екзистенційного. Саме в фокусі України нині наочно “випробовуються на міцність” і набувають нового звучання, яке ще чекає осмислення, такі ідеї, як справедливість, права та свободи громадян, добро, краса, правда, світова та національна культура, народ, особистість, духовність, щастя, добробут тощо. Отже, ідея-образ України конкретизується, змістово наповнюється ще й завдяки її баченню як такої, що актуально та/чи потенційно *втілює й створює* (у свій унікальний спосіб) ці загальнолюдські цінності.

Але нагальна нова артикуляція цих ідей — що, з нашої точки зору, є імперативом Новітнього часу як доби ціннісної “кризи людства” [3] — знов-таки передбачає якнайактивніший обмін думками, ставленнями до найгостріших проблем сьогодення як всередині українського загалу, так і в усьому цивілізованому світі. Тут стає очевидним, що найзлободенніші практичні питання війни, політики, економіки безпосередньо “зав’язані” на вищезгадані фундаментальні цінності, на *співтворчу* згоду щодо них, що може бути досягнута лише в плідних дискусіях.

Власне, саме щодо *спільних граничних цінностей* можуть особливо гостро виявлятися індивідуальні та соціально-групові відмінності в їх тлумаченні. Це, звісно, не виключає розбіжностей та сперечань щодо інструментальних вартостей — щодо того, *в який спосіб* може реалізуватися певна всезагальна цінність і відповідні цілі, – але рівень засобів є у суті речей вторинним, похідним по відношенню до фундаментально-ціннісного. Отже, ціннісно-смісловий пріоритет поняття-образу власної країни та народу, як ніколи інтенсивне осмислення й переживання своїх стосунків з ними та невіддільних від цього загальнолюдських ціннісних настановлень, об’єктивно спонукаючи український загаль до солідарності, не усувають відмінностей між нами у розумінні батьківщини, патріотизму, добра, любові, свободи тощо.

Ба більш, якби ці розбіжності й могли зникнути, це суперечило б способу існування сучасного суспільства (найближчий приклад наслідків тоталітарного нівелювання особистих чи групових ціннісно-сміслових позицій – нинішня РФ). Головно ж — зникнення розмаїття позицій обмежило б можливості *творчої, конструктивної думки та дії* зі збереження й оновлення власної країни. Водночас, як уже сказано, спільна кризова діяльність усієї нації (зі складним, динамічним розподілом функцій), як і співдія з вільним світом, вимагає постійної координації думок та зусиль.

При цьому жодні організаційно-управлінські дії державних чи інших інституцій, за всієї їх важливості, не можуть замінити “горизонтальної” самоорганізаційної праці (яскравий приклад — нинішній волонтерський рух). Остання ж передбачає, зокрема, взаєморозуміння на універсально-ціннісному рівні, що знов-таки вимагає постійної, “наскрізної” діалогічної взаємодії осіб та соціальних груп, про яку йшлося вище. Але, природно, ця ж таки воєнна криза гранично ускладнює цей діалог, роблячи міжособове й публічне спілкування фрагментованим та збурено-емоційним. Незгода у таких умовах або легко вибухає конфліктом, або за можливості притлумлюється, якщо найважливішим для пратнерів є продовження співпраці.

Натомість вельми важливо не ігнорувати, а чітко артикулювати, відверто обговорювати та насамкінець таки у певному сенсі *розв'язувати суперечності*, колізії, які виявляються і які, власне, і зумовили вищезгадану глобальну цивілізаційну кризу цінностей та нинішній її воєнно-конфліктний “вузол”. Це реальні чи позірні зіткнення, по-перше, між *різними ціннісними настановами, що претендують на домінування*, по-друге – між *різними трактуваннями тієї самої цінності*, і нарешті — між *прагненням здійснити певні цінності чи ідеали та ціннісним нігілізмом*, або антиціннісною установкою. Остання наочно втілюється, зокрема, в ідеології та політичній практиці сучасної Росії, попри позірне відстоювання традиційних цінностей-”скріп”; тож у цьому випадку, власне, не може йтися про *ціннісний* діалог, навіть у формі спору чи конфлікту різних настановлень. Слід просто наполегливо викривати пропагандистські міфи противника як такі, що маскують єдине, головне невситиме прагнення – *нищити* “чужі” цінності та їх носіїв-творців.

В інших же вищезгаданих ситуаціях спілкування, закономірно набуваючи форми спору, може бути за певних умов продуктивним, тобто вести або до певної згоди як основи спільних проєктів та “сумісно-розподілених” дій, або — що не менш суттєво — до глибшого розуміння реальних проблем, вироблення нових підходів. Більш того, на нашу думку, саме сфера такого спілкування має бути головним середовищем ціннісного самовизначення, становлення як особистості сучасного українця, так і всієї політичної нації, громадянського суспільства.

Власне, суперечності й конфлікти на засадничо-ціннісному рівні постійно “спливають” і в повсякденному спілкуванні, але здебільшого не усвідомлюються як такі і не стають окремим предметом обговорення. Натомість, як відомо, їх рефлексія й переведення в “режим” продуктивної дискусії є метою — хоч найчастіше не кінцевою — деяких форм психотерапії й так званого філософського консультування, останнім часом поширеного у розвинених країнах. Тож їхній досвід є важливим для розбудови не лише міжособового, а й міжгрупового спілкування щодо базових цінностей.

При цьому в умовах воєнної кризи повсякчас бачимо своєрідне “пряме замикання” конкретно-життєвих ситуацій чи “чуттєвих”, вітальних вартостей на “вищі” ціннісні ідеї (символізація). Відтак будь-які життєві колізії — від особистих до глобальних — можуть безпосередньо вивести на міркування й розмову про смисл і співвідношення таких понять, як справедливість та доброта, право й сила, свобода й любов, добробут та духовність, національне й загальнолюдське, особисте та суспільне... Природно, нинішні екстремальні умови перешкоджають зосередженню на таких предметах, їх *інтелектуальній* рефлексії та розгляду, а не лише емоційно-вольовому вкоріненню в нашої свідомості. Та водночас саме ця гранична ситуація вимагає від кожного з нас не сліпої, а виваженої, обґрунтованої особистісної спрямованості — “сміслової позиції” (М.Бахтін) як єдиної можливої основи продуктивних рішень та дій.

У свою чергу, вільно-відповідальна дія — вчинок як такий — змінює внутрішню позицію самої особи і навколишніх людей, а отже, нарівні з висловлюванням постає актом діалогічного спілкування. З іншого боку, і слово, висловлювання — натеper про це особливо важливо пам’ятати — є вчинком, що впливає на інших. Так чи інакше, лише у безпосередній зверненості один до одного ми можемо по-справжньому осягнути, що для нас є справді найціннішим і, головне, — *чому*. Але у повсякденному спілкуванні таке з’ясування видається недоречним і майже неможливим.

Тож, вочевидь, сталий діалог щодо цінностей має бути виокремлений з загального плину побутових чи ділових взаємодій, тобто відбуватися в особливій царині — вже існуючій чи такій, що має бути розбудована. Це звільнятиме звичайне спілкування від спричинених зіткненням цінностей непродуктивних емоційних ”вкидів”, що часом навіть блокують “нормальну” взаємодію, та переводитиме відповідні змісти в режим зваженого спільного з’ясування того, що стоїть за спонтанними суперечками. Хоча й тоді, коли проблеми ціннісно-сміслової спрямованості сучасної людини ставляться “у загальному вигляді” — принципово, безвідносно до контексту взаємин партнерів по спілкуванню, — обговорення так чи інакше зачіпатиме їхні особистісні

спрямування й викликати відповідні спонтанні реакції. Останні слід не блокувати й не ігнорувати (що лише перетворює їх на своєрідні “міни вповільненої дії”), а рефлексувати, осмислювати їх причини, і стимулювання цього само-та взаєморозуміння є однією з цілей діалогу, про який ідеться.

Власне, у ньому часто з’ясовуватиметься, що особисте зіткнення є не простим непорозумінням, яке могло б бути конвенційно вирішене, а *принциповою* розбіжністю у розумінні певної цінності або ж співвідносної значущості різних ціннісних ідей. У цьому плані суперечність, конфлікт на даному етапі спілкування не лише не зніматимуться, а навпаки — заострено усвідомлюватимуться учасниками як глибинні, об’єктивні, неминучі... які, однак, все ж мають бути в тому чи іншому сенсі змістово розв’язані.

Визначаючи стратегії такого розв’язання, можна попередньо припустити, що вищезгаданий діалог загалом має бути спрямований насамперед на:

- спільне виокремлення та якнайточніший опис основних ціннісних колізій, що виникають при спілкуванні на будь-які теми чи при опануванні ціннісних традицій світової, зокрема європейської, цивілізації, – та дослідження ситуацій: 1) ”сперечання” різних всезагально-ціннісних ідей (наприклад, *пізнавальних, етичних та естетичних* настановлень) за стале чи ситуативне домінування; 2) зіткнення радикально відмінних тлумачень однієї цінності (що таке справедливість чи гуманність?..);

- виділення з-поміж вищезгаданих суперечностей таких, що не зводяться до логічних недбалостей (які слід, звісно, усунути) й відтак, очевидно, коріняться у *способі існування* самих обговорюваних екзистенційно-ціннісних явищ і відповідних ідей; отже, ці явища та поняття мають бути конкретно осягнені в їх “антиномічності” (одночасній слушності визначень, що суперечать одне одному) і, можливо, *парадоксальності (взаємозумовленості* цих протилежностей);

- й надалі – розгортання (через змістову діалогічну взаємодію) різних індивідуальних бачень предмета як таких, що втілюють різні невід’ємні

всезагальні аспекти (атрибути) його буття, логічно заперечуючи і водночас покладаючи (обґрунтовуючи) одне одного.

Щойно намічений спільний змістовий рух, природно, є доволі складним надзавданням, але саме він, як ми намагалися показати в наших працях [3], є адекватною формою осягнення надскладності людського буття, а надто його ціннісно-смыслового плану. Зокрема, ідеться про те, що тлумачення цього буття як *діалогічного* (і, отже, пізнаваного лише в діалозі) із необхідністю сполучається з уявленням про його *парадоксальний* (див. вище) та *самодетермінаційний* (самозумовлений, самотворчий) характер і, нарешті, про те, що воно являє собою *граничний взаємперехід* (“трансдукцію”, з В.С. Біблером) різних способів існування й, відповідно, пізнання [2].

Тепер спробуємо визначити можливі локуси такого спілкування та бодай у загальних рисах намітити способи його організації та конкретні форми. Природним полем для нього може бути, зокрема, медіапростір, різноманітні громадські та наукові форуми, до певної міри — освітня сфера. При цьому практика спілкування в інтернеті з її виключною гнучкістю та динамізмом надає особливо широкі можливості організації малих та великих, ситуативних чи стійких груп спілкування з цієї проблематики. Важливим є також пропоноване мережею величезне розмаїття форматів та “жанрових” форм спілкування, можливість різного їх сполучення тощо.

Однак соцмережі водночас містять і багато “підводних каменів”, пов’язаних, до прикладу, зі спонтанним й необов’язковим (а часом і просто безвідповідальним) характером спілкування, змішуванням його стилів та форм, свідомим чи мимовільним ігноруванням елементарних правил подання інформації чи дискусій тощо. Під час війни особливо гострою проблемою стало те, що значна частина мовців не зважає на переважно *публічний* характер висловлювань в інтернеті, не усвідомлює граничного зростання ваги кожного слова в цю добу. У будь-якому разі “випискування” ціннісно-оцінних емоцій, яке навалює поширюється нині, вочевидь, не співпадає з вищезгаданим відвертим і водночас зваженим *розумовим* діалогом про цінності. Це, звісно,

стосується не лише інтернет-комунікацій, але зростаюча роль останніх спонукає особливо зупинитися на проблемі принципів, стратегій та змістових форм спілкування на ціннісно-екзистенційному рівні у світовій електронній мережі.

Зокрема, окреслені вище настановлення й стратегічні орієнтири екзистенційно-ціннісного діалогу заломлюються у цій специфічній сфері спілкування передусім таким чином, що на кожного суб'єкта лягає підвищена *особиста* відповідальність за формування й висловлення своєї ціннісно-сміслової позиції. Більш того, таке пряме самовизначення й самопрезентування наразі є, на нашу думку, нагальною умовою продуктивності міжособових та міжгрупових контактів у мережі.

Справді, “хто ти є?” – у сенсі не фактичних особистих відомостей, а особистісної спрямованості — нині реально перше, ключове (хоч і не завжди висловлюване вголос...) запитання до будь-якого співрозмовника в інтернеті. Звісно, це великою мірою стосується будь-яких значущих стосунків у кризових ситуаціях, але в спілкуванні заочному — за браку цілісності інтуїтивного сприйняття та при висуванні на перший план “чистого” мовлення — це питання звучить з особливою силою. Ця ж опосередкованість зумовлює необхідність підвищеної уваги до *формулювання* власних реплік — навіть у спілкуванні спонтанно-усному (або хоч і писемному, але близькому до усного за швидкістю й невимушеністю). До слова, важливою перевагою інтернет-спілкування є можливість *сполучення* обміну письмовими репліками (зокрема, цілісними текстами) та взаємодії “наживо”; тут, як і в освітньому діалозі, “тра” між поглиблено-рефлексивним писемним мовленням та безпосереднім спілкуванням-співбесідою може стати потужним чинником поглиблення й поступу “думок про головне” (А.Камю, “Чума”).

Так чи інакше, актуальним з огляду на щойно окреслені проблеми – утім, не лише для інтернету, а й для решти форм і царин ціннісно-екзистенційного спілкування — є вироблення й дотримання тих *норм та правил*, які, враховуючи культурну традицію інтелектуальних дискусій, водночас відповідали б змістовій складності й напруженості *сучасного* діалогу і дозволили б сполучити очевидні

переваги вищезгаданої спонтанності з інтенсивною рефлексією власних інтенцій, висловів та дій. При цьому, звісно, не можна обійти увагою зовні прості (але слабо сформовані чи нехтувані в нашому середовищі!) вміння й звички – попередньо узгоджувати предмет обговорення та бодай деякі базові поняття й твердження; у той чи інший спосіб обґрунтовувати свої основні думки; вислуховувати співрозмовника до решти й по змозі змістово (а не лише емоційно!) реагувати на *кожну* його тезу чи аргумент; у разі нерозуміння задавати необхідні запитання на уточнення; уникати “зісковзування” на інші предмети й, зокрема, переходу з обговорюваного питання на характеристику особистості партнера (тим більш — образливих чи зневажливих висловів щодо нього) тощо.

Однак засвоєння, ”відпрацювання” цих базових умінь має сполучатися з їх коригуванням і розвитком кожною комунікативною групою відповідно до конкретних ситуацій спілкування, особистостей учасників та “технічних” утруднень, зокрема зумовлених специфікою інтернету. Що ж до того, наскільки здатні ці традиційні рамки “вмістити” гостру й надскладну ситуацію сьогодення, обшир та інтенсивність обговорюваних сенсів, відвертість оцінок, то, очевидно, слід, маючи на увазі ці загальні орієнтири, водночас фіксувати (і за потреби теж обговорювати) ті “крайні” ситуації, коли, скажімо, детальність викладу й аналізу, надто прискіплива увага до логічних визначень та доказів чи ретельне дотримання “політкоректності” заважають чіткому й повному висловленню й розгортанню “сміслових позицій” (М. Бахтін), нівелюють інтенсивність і продуктивність діалогу.

Це, звісно, не означає відсутності будь-яких обмежень щодо змісту й форми спілкування (зокрема, щодо тих чи інших особисто-“болючих” тем, закритої інформації, недоброчесних прийомів ведення спору, вживання певної лексики тощо). Ідеться лише про те, що це мають бути передусім індивідуальні та спільні *самообмеження*, встановлювані та за необхідності змінювані самою комунікативною спільнотою. Це і є один з аспектів свободи діалогу та

відповідальності за нього — за його змістовий поступ, продуктивність, безпечність для учасників та інших осіб.

Підсумовуючи викладене, слід виокремити ті загальні *особистісні настановлення*, що формуються в цьому діалозі й водночас є умовами його дієвості: 1) на осягнення *своєрідності* точки зору співрозмовника попри схильність ототожнити її з власною (зумовлену природним прагненням до зовнішнього підкріплення своїх суджень, до емоційно-ціннісної солідарності), і відтак на: 2) якнайчіткіше визначення (а не ігнорування) розбіжностей, протиріч між власною та чужою позицією — як таких, що відображають реальні буттєві проблеми й відтак мають стати пріоритетним предметом спілкування; 3) на блокування первинного емоційного відторгнення думок та оцінок, що суперечать власним, та зосередження на *аргументації* співрозмовника, на *внутрішній логіці* його точки зору; 4) на *продуктивний спір*, що має за мету принаймні прояснення позицій та сутності проблеми, а в ідеалі — на *поєднання* в той чи інший спосіб суттєво відмінних точок зору на предмет чи принаймні на узгоджене бачення проблемної ситуації; 5) на конкретну *зверненість* кожного висловлювання, зокрема й у віртуальному просторі — як відповіді на репліку певного партнера (партнерів) та/або “запиту”, що своєю чергою вимагає відповіді; 6) на повсякчасне осягнення, врахування “широкого” (у граничному розумінні — *всезагально-культурного*, загальнолюдського) контексту даного спілкування й відтак — на залучення до нього висловлювань, смислових позицій “віддалених”, заочних співрозмовників — *авторів творів*. Це, у свою чергу, стимулюватиме прагнення надати власному висловлюванню характеру твору культури — цілісно-завершеного й інтенсивного втілення власного унікального бачення буття.

Останнє є важливою запорукою активної причетності української спільноти не лише до європейської цивілізації, а й до “наскрізного” ціннісно-екзистенційного діалогу людства, у якому ми маємо посісти унікальну й вагомую роль. Водночас лише в цьому контексті загальнолюдської культури можливе становлення сучасної особистості, політичної нації та планетної спільноти,

здатної відповісти на виклики сьогодення. І саме взаємодія в інтернеті надає найширші можливості зведення “віч-на-віч” та обговорення висловів та текстів будь-яких епох та народів, що надає багатовимірності сучасним ціннісно-смысловим колізіям і водночас є потужним ресурсом їх вирішення. Утім, при цьому розкривається їх одвічна сучасність, “конгеніальність” самій ситуації людського буття. Відтак умовою “людкування” (К. Москалець) є як “розрубання” цих колізій у незворотніх *вчинках* (що нині є як ніколи очевидним імперативом), так і ненастанне повернення до них, нове осмислення у думці, переживанні, спілкуванні з іншими та з собою як іншим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир, 2006.
2. Біблер В.С. Культура. Діалог культур. К., ДУХ І ЛІТЕРА, 2019.
3. Копилов С.О. Євроінтеграційні орієнтири спілкування а Інтернеті під час екзистенційної війни : *Виклики сучасної психологічної науки країн ЄС: перспективи інтеграції українського досвіду*: збірник тез методологічного семінару лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2022. С. 27 — 30.
4. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. Спб., Наука, 2001.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

В монографії висвітлено теоретичні аспекти вдосконалення методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання, а також окреслено можливості застосування інтегративного інструментарію у розв'язанні актуальних психологічних проблем в контексті взаємодії наукових шкіл України та ЄС. З'ясовано структури, в межах яких реалізується інтеграція наукового знання країн-членів ЄС та відповідні принципи наукових досліджень. Інтеграція психологічних досліджень України до європейського дослідницького простору є не лише організаційним викликом, але також передбачає розв'язання низки методологічних проблем, зокрема розробку інструментарію інтеграції психологічного знання. Подолання фрагментованості психологічного знання не означає відмову від багатства теоретичних інсайтів, що мали місце в історії психології, на користь однієї супертеорії. Інтеграція може бути спрямована на ампліфікацію наявних концепцій через налагодження зв'язків та діалогу між ними. В зв'язку з варіативністю психологічного знання, розходженням мов теоретизування, необхідним є інструментарій співвіднесення різноманітних теорій та побудови спільного метатеоретичного каркасу, що сприятиме розширенню евристичної цінності теорій, збагаченню їх здатності спрямовувати емпіричні дослідження.

Роздробленість психології на численні сектори є побічним ефектом наукового та психотехнічного розвитку спеціалізованих сегментів психологічних знань і практик, що розвивались окремо один від одного і на сьогодні мають слабкі зв'язки. Подолання зазначеної роз'єднаності не означає гальмування спеціалізації окремих галузей психології, зростання яких є невід'ємним маркером її прогресу, а націлене на створення умов, за яких кожна спеціалізована гілка ставала б ще ефективнішою та впливовішою. Прикладною метою інтеграційних зусиль є акумуляція й просування наукових знань для розширення можливостей психологічного втручання.

Здійснено аналіз аспектів та напрямків опрацювання методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання із врахуванням контекстів

сучасної пізнавальної ситуації, структурно-функціональної різноманітності психологічної науки, складності психологічної феноменології, динаміки її змін. Виокремлено такі напрямки: психолого-феноменологічний (інтегративно орієнтоване визначення дослідницького поля психології); концептуальний (визначення інтегративно доцільних критеріїв впорядкування психологічних підходів); медіаційний (принципи й форми взаємодії різних психологічних підходів); методо-впорядкувальний (принципи, критерії інтегративно орієнтованого впорядкування наявних методів дослідження); методо-модифікаційний (інтегративно орієнтована розробка або модифікація методів); фасилітаційний (визначення інструментів фасилітації інтегративних процесів на різних рівнях функціонування психології).

Обґрунтовано доцільність розробки методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання в контексті можливостей співпраці психологічних спільнот України та країн ЄС. Визначено, що для підготовки та сприяння інтеграції необхідні теоретико-методологічні інструменти, за допомогою яких конструюється, формується, внутрішньо узгоджується предметна область науки. Це, зокрема, поняттєві засоби, використовувані в описах різноманітної і складної психологічної феноменології, медіатори міжпарадигмальної взаємодії, конструкти високого рівня абстракції, медіатори міжпарадигмальної взаємодії, моделі психології та її галузей, засоби конструювання психологічного знання, схеми предметної області науки, багатовимірні моделі, здатні репрезентувати психологічну феноменологію у якнайширшому культурному контексті, а також теоретичні моделі інтеграції, моделі прогнозування інтеграційних процесів та перспектив їх здійснення.

Висвітлено наявні моделі здійснення інтеграції, охарактеризовано провідні принципи опрацювання методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання.

На різних рівнях функціонування психологічної науки інтеграційні процеси мають свої особливості, що виявляється, зокрема, у співвідношенні ознак стихійного протікання процесу та цілеспрямованого, свідомого керування

ним. На рівні емпіричних досліджень психологи використовують підходи, спрямовані на інтеграцію кількісних та якісних вимірювань (дослідження мультиметадами та змішаними методами, наприклад, концепція "Інтеграційна Трилогія"). Проаналізовано структуру емпіричного психологічного дослідження, визначено компоненти зазначеної структури; на основі аналізу процесів взаємодій між цими компонентами окреслено можливості системної розробки проблематики та доцільного з позицій інтеграції психологічного знання планування емпіричних досліджень. Виокремлено та охарактеризовано 3 типи оригінальних досліджень в психології – поглиблюючі, фрагментуючі та інтегруючі.

Запропоновано для апробації аналітичні процедури (системно-поліконцептуальний аналіз; транзитивний аналіз; поліфокусований рефлексивний аналіз, а також порівняльне поліконцептуальне моделювання) як інтегративні інструменти дослідження психологічних проблем. Окреслено логіку медіації в побудові матриці методів.

На рівні інтегративного метатеоретизування специфічним об'єктом аналізу є теорії (дослідження засад, передумов теорій, їх методологічної специфіки). В цьому контексті важливими є процедури теоретичного аналізу (аксіоматичного, категоріального, транспективного, порівняльного, функціонально-структурного та генетичного) та побудова багатовимірних моделей як інтеграційних макроінструментів.

Запропоновано поняття дескриптивної та прескриптивної інтеграції. Дескриптивна інтеграція – системне впорядкування фундаментальних ідей та психологічних підходів на основі визнаних критеріїв. Прескриптивна інтеграція – проведення нових досліджень із використанням інтегративних інструментів, розроблених на загальнонауковій основі. Класифіковано наявні інструменти інтеграції за їх методологічними ідеями та критерієм дескриптивність / прескриптивність. Виокремлено як найперспективніші ті інструменти, за допомогою яких досягне більш широке (за галузями і дисциплінами) і ґрунтовне (за деталізацією системи понять) охоплення психологічного знання.

Констатується стан неузгодженості сукупності часткових уявлень про предмет психології, необхідність його рефлексії з урахуванням складності, різноманітності і, можливо, непередбачуваності нового знання в процесі його формування. Здійснено спробу упорядкування уявлень про сукупність психологічних явищ шляхом створення чотиривимірного простору зазначених явищ, різних за рівнем детермінації, просторовими, часовими параметрами, фокусом уваги дослідників. Зазначені виміри є взаємодоповнювальними, розширюють можливості і глибину осягнення природи зазначених феноменів.

Окреслено можливість продуктивного застосування діалого-культурологічного підходу як методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання передусім у двох аспектах: у *логіко-методологічному та предметно-методологічному* плані. У рамках розробки логіко-методологічної концепції інтеграційного діалогу психологічних культур розвинуто гіпотезу про те, що цей діалог виступає (наразі здебільшого несвідомо) реальною змістово-логічною формою здійснення сучасного психологічного дослідження. При цьому *логіка діалогу* (діалогіка) діє у взаємовизначенні, взаємопереході з логікою *парадоксу, трансдукції* (граничного взаємопереходу) та *causa sui* (самодетермінації). Застосування цих логічних інструментів є нагальною умовою інтеграційної науково-психологічної діяльності. Обґрунтовано ізоморфність діалогічної будови психіки та структури знання про неї й відтак продемонстровано, що реальне визначення психічного життя має формуватися у діалогічній взаємодії його альтернативних тлумачень і відображати логіку парадоксу, трансдукції та самопородження (*causa sui*). Запропоновано методологічну модель розробки й застосування діалого-культурологічного підходу як методологічного знаряддя інтеграції психологічного знання.

Охарактеризовано низку ідей постнекласичної раціональності (ідеї побудови діалогу між провідними парадигмами, створення розширеного погляду на ті чи інші психологічні явища, вплетення наукової психології в більш широкий культуральний контекст тощо) та розглянуто їх в контексті

подолання фрагментації психологічного знання. Відзначено одну з тенденцій до подолання фрагментації психологічного знання – ампліфікація сучасної когнітивно-біхевіоральної парадигми ідеями гуманістичної психології. Окреслено можливості застосування ідей та принципів постнекласичної раціональності як інструментів інтеграції уявлень щодо низки феноменів. На прикладі явища алекситимії показано, що дослідник може створити мережу уявлень про неї, кожний компонент якої репрезентує різні концептуальні напрямки аналізу, що дасть більш цілісне розуміння цього явища.

Охарактеризовано особливості застосування інтегративного підходу до проблеми ефективної комунікації. Різні підходи до її вивчення передбачають різні метатеоретичні припущення та цілі дослідження. Доцільно спочатку з'ясувати метатеоретичні припущення різних підходів, а потім застосовувати інтегративний підхід. Доцільним є порівняльний аналіз способів виробництва знань в галузі комунікації та епістемологічних здобутків в різних парадигмах.

Визначено критерії інтеграції дослідницького інструментарію ефективної комунікації під час кризових ситуацій (пандемії COVID-19 та російсько-української війни): Комунікація представлена у вигляді інтерактивного та інтерпретативного процесу, медіатором якого є соціальний та травмівний досвід людини; у травмівних ситуаціях комунікація повинна мати інформаційну цінність; зміст має домінувати над експресією.

В результаті аналізу різних підходів та спроби їх інтеграції визначено самореалізацію особи як унікальний соціально орієнтований шлях гармонійного особистісного розвитку людини на основі її потреб розвитку та самовдосконалення, поєднаний із здобуттям професійно-практичного та духовного досвіду; окреслено умови, що сприяють самореалізації. Охарактеризовано «життєвий план» як інструмент самоздійснення, окреслено психологічні ресурси, які можуть бути предикторами успішної самореалізації.

Визначено ключові інтеграційні чинники ресурсної адаптації особи до стресових умов життя, серед яких найбільше значення має розвиток резильєнтності, життєстійкості, когнітивних, емоційних і поведінкових

копінгів. Окреслено *модель адаптації особи* в умовах перманентної загрози життю *під час війни*. Позитивні наративи, зумовлені посттравматичним зростанням, а також актуалізація адаптивних копінгів, відчуття компетентності сприяють усвідомленню людьми своїх досягнень та підвищують рівень їх самоефективності. Спільні наративи війни знижують відчуття ізоляції та сприяють формуванню нових і/чи зміцненню вже наявних соціальних зв'язків, тим самим даючи змогу людям не ідентифікувати себе із безпорадними жертвами. Відбувається трансформація травмівного досвіду в особистісне й колективне зростання, посилення міжособистісної взаємодії за рахунок зміцнення соціальних зв'язків, формування нових взаємин, зростання креативності у розв'язанні проблем і пошуку виходу із кризової ситуації.

Розширено уявлення про інтегративні базиси ресурсного підходу. Висвітлено три підходи у вивченні ресурсів: динамічний, холістичний і розвитковий. Окреслено діалектику інтеграції-дезінтеграції в зазначеному контексті. Кожна школа розглядає психіку з певної перспективи, що спричинює фрагментацію в сучасній психології. Важливою є здатність дослідника діалектично рухатися між різними перспективами бачення предмету і зберігати розуміння того, що те, що здається протилежними точками зору, насправді є доповнювальними, взаємозалежними та взаємно коригуючими перспективами. Людська психіка зберігає свою ідентичність і узгодженість, незважаючи на те, що підлягає начебто протилежним описам. Є аналогії в клінічній практиці, коли клієнтів просять розширити свої уявлення про себе, і толерувати власну суперечливість. Виходить, що проблема множинності психологічних теорій аналогічна проблемам суперечливості «Я» в загальній психології і множинного розладу ідентичності в клінічній психології.

З'ясовано можливості застосування інтегративного підходу у практиці надання психологічної допомоги особі в кризових життєвих ситуаціях. Визначено *основні підходи* до надання психологічної підтримки людям, постраждалим від війни. Здійснено аналіз психологічного стану та проблем, з якими стикаються українці, вимушено переміщені внаслідок російської

агресії. Запропоновано *інтегративну модель психологічної підтримки осіб*, вимушено переміщених внаслідок російської агресії, що спирається на можливості різних версій психодинамічного, поведінкового, когнітивного, гуманістично та екзистенційно орієнтованих підходів, спрямовується на мобілізацію особистісних ресурсів, досягнення екзистенційної сповненості, також – на опанування здоров'язберезувальними психотехніками та формування опірності деструктивним впливам середовища.

Для визначення євроінтеграційних орієнтирів сучасного публічного спілкування застосовано інструменти діалогу-культурологічного підходу. Охарактеризовано інтеграційну роль екзистенційно-ціннісного діалогу як наріжного плану зазначеного спілкування, спрямованого на формування громадянського суспільства, цінностей національного єднання, оборони й оновлення української держави. Окреслено його форми.

Загальним підсумком є обґрунтування доцільності розробки методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання та впровадження принципів відкритої науки в зв'язку із взаємодією наукових шкіл України та країн ЄС, а також для гідної відповіді психології на виклики сьогодення.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вдосконаленні методологічних інструментів сприяння інтеграційним процесам на різних рівнях і в різних сферах функціонування психології, зокрема робота в таких напрямках: визначення можливостей інтеграційного впорядкування методів; побудова матриці психологічних теорій, визначення складних зв'язків між модельованими матрицями феноменології, теорій, методів; а також ефективності відповідних психологічних інтервенцій.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Депутат Валентина Василівна – наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Завгородня Олена Василівна – доктор психол. наук, провід. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Зливков Валерій Лаврентійович – канд. психол. наук, доцент, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Копилов Сергій Олегович – канд. психол. наук, старший наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Котух Олена Вікторівна – мол. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Краєва Оксана Анатоліївна – канд. психол. наук, старший наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Лукомська Світлана Олексіївна – канд. психол. наук, старший наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Медінцев Владислав Олександрович – канд. психол. наук, наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Степура Євгеній Вікторович – канд. психол. наук, наук. співр. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Чудакова Віра Павлівна – канд. психол. наук, старший наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ІНТЕГРАЦІЇ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ НАУКОВИХ ВИМОГ І
СТАНДАРТІВ ЄС**

Монографія

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 12,0

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

01033, м. Київ, вул Паньківська 2;

тел./факс: (044) 288-33-20

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовлювачів

і розповсюджувачів видавничої продукції

№ 6418 від 03.10.2018 р.